

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

ҲАМЗА КАМОЛ

АВОМИЛИ БА САРИ
ҲОКИМИЯТ ОМАДАНИ СОМОНИЁН

*Баррасиҳои ҳаводиси таърихии садаҳои
VII-IX-и Хуросони Бузург дар асоси манобеи таърихӣ*

Муҳаррири масъул:

доктори улуми таърих, профессор,
узви вобастаи АИ Ҳайдаршо Пирумшо

ДУШАНБЕ-2022

ББК 63.3 (точ)
К-18

Рисола дар асоси лоиҳаи «Таърихи халқи тоҷик» (асри III – аввали асри XX), рақами қайди давлатӣ 0121ТJ1211 нигошта шуда, бо тавсияи Шӯрои олимони Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ба таъб мерасад

Муқарризон:

доктори улуми таърих, профессор **А. Саидов**
номзади улуми таърих, дотсент **С. Сайнаков**

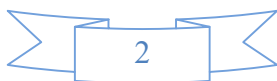
К-18 Ҳ.Камол. (Ҳамзахон Камолов) Авомили ба сари ҳокимият омадани Сомониён. Баррасиҳои ҳаводиси таърихии садаҳои VII-IX-и Хуросони Бузург дар асоси манобеи таърихӣ. Душанбе, 2022, 324 с.

Давлати Сомониён пас аз Тоҳириён ва Саффорӣён сеюмин давлати муқтадири тоҷикон баъд аз истилои араб аст, ки амирони он бодароят ва хирад сарзаминҳои густурдаи аҷдодиро зери фармони худ оварданд. Ин раванд чун эҳёи давлатдорӣ тоҷикон баъд аз пирӯзии арабҳо дар ин сарзамин аз ҷониби маъруфтгарин донишмандон пазируфта шудааст.

Мушаххас кардани омилҳои ба сари қудрат омадани хонадони Сомонӣ дар Хуросони Бузург бе баррасии равандҳои таърихии баъди ишғоли арабҳо дар ин сарзаминҳо бавучудодама имконнопазир аст. Яқинан ин омилҳо бе заминаҳои айнии таърихӣ арзи вучуд карда наметавонистанд. Имкони муайян кардани ин заминаҳо бо омӯзиш ва баррасии воқеа ва ҳаводиси таърихии баъди ишғоли арабҳо дар ҳудуди Хуросони Бузург ҷараёнгирифта фароҳам хоҳад омад, ки дар ин нигориш муаллиф ба он пардохта аст. Рисола барои доираи васеи хонандагон, ба хусус ононе, ки дар илми таърих пажӯҳиш мекунанд, пешниҳод мегардад.

ISBN 978-99985-

© Ҳамза Камол, 2022

ФЕҲРИСТИ МАТОЛИБ

Таҳқиқоти муҳим дар таърихнигории миллий	4
Пешгуфтор.....	8
Хуросони Бузург-Сарзамини зуҳури дудмони Сомонӣ.....	21
Ҳучуми аъроб ба Эрон.....	33
Хуросон дар аҳди хулафои рошидин.....	45
Хуросони Бузург дар аҳди Умавиҳо.....	53
Қутайба ибни Муслим ва ишғоли Варорӯд.....	66
Рухдодҳо дар Хуросони Бузург баъд аз марги Қутайба. Зуҳури Деваштич.....	87
Хуросони Бузург дар солҳои охири хилофати Умавиҳо.....	114
Андар шинохти Абумуслими Хуросонӣ.....	122
Хуручи Шарик ибни Шайхи Маҳрӣ.....	143
Хунбаҳои Абумуслим – баҳонае дар муборизаҳои зидди арабҳо. Исёни Синбоди Муғ.....	151
Хуручи Устоз Сис.....	160
Хуручи сапедҷомагон бо сарвари Муқаннаъ	167
«Бармакиён аз зебоиҳои ин ҷаҳон буданд».....	185
Шӯриши Рофеъ ибни Лайс.....	223
Хуручи Бобаки Хуррамдин	230
Роҳ ба сӯйи озодӣ ва истиқлол.....	242
Хулоса.....	289
Манобеи таърихӣ ва адабиёти илмӣ	294
Феҳристи номи ашхос	303
Феҳристи номҳои ҷуғрофӣ.....	318

ТАҲҚИҚОТИ МУҲИМ ДАР ТАЪРИХНИГОРИИ МИЛЛӢ

Баъд аз истилои араб Хуросону Варорӯд ба давраи ниҳоят тӯлони фочиабор – дусад соли муқовимати зидди аҷнабиён ворид гардида, онро бошарафона паси сар кардаанд. Агарчи исёну хуруҷҳои зидди аҷнабиён дар ин сарзаминҳо дар ибтидо аз сабаби парокандагии сиёсӣ номуназамии иқтисодии ҳарбӣ натиҷаи дилхоҳ дода натавонистанд, вале аз нигоҳи дурнамо онҳо нерӯи муҳаррик ва омилҳои буданд, ки шароити заруриро барои заиф гардидани нақши хилофат дар қомилан тобеъ намудани минтақа ҷиддан ҳалалдор намуда, дар сохтори идорӣ давлат дар Хуросону Варорӯд рӯи қор омадани ҳукуматҳои маҳаллӣ заминаи мусоид фароҳам овардаанд.

Аз ин рӯ муайян намудани омилҳои ба қудрати сиёсӣ соҳиб гардидани Сомониён чун давлати мустақил ва пурқуввати доманфарохи тоҷикон, яке аз масоили ниҳоят муҳими таърихшиносӣ муносири миллӣ ҳисоб меёбад. Боиси хурсандист, ки бо дарки воқеии ин масъалаи рӯзмарраи илмӣ, доктори илмҳои таърих, профессор Ҳамза Камол барои возеҳан қушодани раванди муборизаи дуасраи озодихоии аҳолии азалии минтақа – тоҷикон барои давлатдорӣ мустақил заҳмат ба ҳарч дода, таҳқиқоти ба талаби замон созгор – «Авомили ба сари ҳокимият омадани Сомониён»-ро пешкаши мутахассисони соҳа ва доираи васеи муҳлисони ватанӣ ва хориҷии таърихи фочеабар, вале ифтихорбахши халқи тоҷик менамояд.

Ба қасе пӯшида нест, ки бе равшангариӣ натиҷаи муқовимати ҳар халқ барои ҳифзи арзишҳои барояш мондагори ин ё он зинаи гузаштааш, маънии чун ҳаводиси берабту бенизом ҷилва додани таърихро дорад. Бо назардошти чунин зарурату дарки ин матлаб,

муаллиф дар рисолаи хеш силсилаи гӯё беохири исёну хуруҷҳои озодихонаи Хуросону Мовароуннахрро бар зидди арабҳо то ба сари ҳокимият омадани Сомониён ба риштаи таҳлил кашидааст.

Дар рисола муҳтавои инъикоси муборизаву ранҷу ҷоннисориҳои мардуми Хуросону Варорӯд ба хулосаи мантиқие меорад, ки ин азми боадолатона ва қатъии дар тӯли дусад сол ба харҷ додаи гузаштагони истиқлолиятҳои мо, билохира ба пирӯзӣ расонд. Таъсиёбии давлати тамаддунофари Сомониён дар таърихи халқи тоҷик чун рамзи шарафманди ин пирӯзӣ абадан ҷилвагар ба назар мерасад. Муаллиф бисёре аз саҳифаҳои норавшану нимравшани ин масъаларо, ки то кунун дар таърихнигории миллии ҷавоби саҳеҳ наёфтаанд, кушода тавонистааст.

Аз диди мо он чӣ ин рисоларо аз пажӯҳишҳои ҳамсон фарқ мекунонад, хусни баён дар тавзеҳи матолиби таърихӣ, ҷалби теъдоди зиёде манобеи боэътимод доир ба омӯзиши ҳаводис ва рӯйдодҳо, бо услуби муқоисавӣ мушаххас нишон додани сабабу омилҳои ба вуқӯъ омадани исёну хуруҷҳо дар манотиқи Хуросону Варорӯд ҳисоб меёбад. Муаллиф миёни пажӯҳандагони таърихи ин давр дар таҳлили густурда ва амиқи ҳодисаҳои таърихӣ то андозае пешсафии худро нишон дода тавонистааст. Ин амри тасодуф набуда, аз дарки қонуниятҳои раванди таърих, фаҳмиши воқеъбинонаи мантиқу муҳтавои манобеъ, дониши мукаммали забону баёни классикӣ, тарзи ба худ ҳосил масъалагузорӣ ва пешниҳоди ҷавоби саҳеҳу асосноки муаллиф бармеояд.

Мантиқи умумии ин асар нишон медиҳад, ки муаллифи он Ҳамза Камол, чун олими бо тамоми маънӣ баркамол, тавонистааст аз байни ҳазорон рӯйдоди воқеаҳои назарраси Хуросону Мовароуннахри баъди

истилои араб то таъсисёбии давлати мустақили Сомониён, масъалаҳоеро, ки маҳаки заминавии ба майдони таърих омадани ин давлат гардиданд, чудо карда тавонад. Вобаста ба талаботи таърихнигории кунунӣ, дарки воқеии заминаҳои ба сари қудрат омадани Сомониён, ки муаллиф ба тамоми қишри хонандагон фаҳмо онро ба низоми илмӣ даровардааст, барои таърихогаҳиву худшиносии миллӣ ниҳоят рӯзмарраву зарурӣ ба назар мерасад.

Бо тавзеҳи қаҳрамоноҳои озодихоҳони Хуросону Варорӯд дар рисолаи «Авомили ба сари ҳокимият омадани Сомониён», муаллиф ба исбот расонида аст, ки таърихи ҳар миллат бо фидокории афроди он рушд мекунад, як насл бояд барои рифоҳи насли пас аз худ фидокорӣ дошта бошад, то ин ки дар масири тӯфонҳои таърих мондагории худро таъмин карда тавонад.

Дар рисола муаллиф ба тавзеҳи ҷуғрофии сарзамини дудмони оли Сомон диққати махсус зоҳир намуда, бо таъя ба манобеи таърихӣ, бар хилофи назари иддае бо ном муаррихон, далели барои мо тоҷикон бегона набудани истилоҳи “Хуросони Бузург”-ро асоснок намудааст.

Муҳаққиқ нақши Абумуслими Хуросониро дар раванди рӯйдоди воқеаҳои солҳои чихилум ва панҷоҳуми садаи VIII-ум дар Хуросон воқеъбинона кушода, сабаби фоҷиабор анҷом ёфтани сарнавишти Абумуслимо баён мекунад, ки он на танҳо ба исми хонадони Аббосӣ муҳри ҳамешагии бадномӣ зад, инчунин маншаи хуруҷу исёнҳои дар Хуросони Бузург алайҳи истилогарони араб низ гардид.

Назаррастарин ҷунбишу исёнҳои дар Хуросони Бузург бо сарвари Шарик ибни Шайхи Маҳрӣ, Синбоди Муғ, Устоз Сис, Муқаннаъ ва Рофеъ ибни Лайс рухдодаро ба қолаби таҳлил гузошта, муаллиф сабабу

омилҳои ба вукӯъ омадан ва натиҷаи онҳоро возеҳан кушода, мақоми таърихии онҳоро бо далелҳои боэътимод муайян кардааст.

Дар ин рисола бори нахуст дар таърихнигории тоҷик аз наҷибзодагони хонадони Бармакӣ сухани бештар гуфта мешавад. Дар воқеъ онҳо на танҳо ҷабри фоҷиабори рӯзгорро кашидаву заҳри онро ҷашидаанд, мутаассифона дар таърихи ватанӣ барои онҳо то кунун ҷойгоҳи шоистае пайдо нашудааст. Он ҷӣ дар баёни муҳаққиқон ҷой дорад хеле сатҳиву номукамал ба назар мерасад.

Аз мантиқи таълифот хулосаи умумие бармеояд, ки муаллиф сабабҳои рӯи қор омадани давлатҳои мустақили тоҷикии Тоҳириён ва Сафғориёнро дар Хуросони Бузург, ки заминаи ба тахт расидани Сомониёнро фароҳам оварданд, бо истифода аз матолиби ниҳоят зиёду боэътимоди сарчашмаҳои таърихӣ таҳлилу баррасӣ намуда, хулосаҳои амиқи илмӣ бароварда аст.

Табиист, ки ин рисола чун кӯшиши ҷидде дар омӯзиши воқеан илмии омилҳои ба сари қудрат омадани Сомониён ҳисоб ёфта, мисли дигар таҳқиқот аз норасоӣҳо орӣ буда наметавонад. Муаллиф бо қамоли эҳтиром эродҳои донишмандони соҳаро хоҳад пазируфт, то дар тақмили ин рисола истифода гарданд.

Профессор Ҳайдаршо Пирумшо

ПЕШГУФТОР

Асрҳои IX ва X-ро дар Хуросони Бузург ба сабаби таҳаввулоти сиёсӣ, рушди иқтисод, эҳёи фарҳанг, пешрафти илм ва ҳунар асри заррини давлатдории Сомониён номидаанд. Ба хонадони Сомонӣ муяссар шуд, то дар тӯли ҳукумати хеш давлатеро бо сохтори муназзами идорӣ, ки онро аз ниёғони худ ба мерос гирифта буданд, эҷод намоянд. Дар умури идории давлат Сомониён ба таҷрибаи давлатдории аҷдоди худ чун Ҳахоманишиён, Ашкониён ва Сосониён иттиқо карданд. Давлати Сомониён пас аз Тоҳириён ва Саффорӣён сеюмин давлати муқтадири тоҷикон аст, ки дар муддати кӯтоҳ амирони он бодароят сарзаминҳои бузургеро зери фармони худ оварданд ва он чун эҳёи давлатдории тоҷикон баъд аз пирӯзии арабҳо дар ин сарзамин аз ҷониби маъруфтарин ховаршиносони аврупоӣ, русӣ ва шӯравӣ таъкид шудааст.

Мақом ва ҷойгоҳи Сомониён дар саҳифаҳои таърих ончунон баланд аст, ки таърихнигорон ва пажӯҳандагони таърих пояҳои ҳукуматҳои баъдӣ дар ин қаламравро маҷуни вучуди Сомониён донистаанд.

Мушаххас кардани омилҳои ба сари қудрат омадани хонадони Сомонӣ дар Хуросони Бузург бе баррасии равандҳои таърихии баъди ишғоли арабҳо дар ин сарзаминҳо бавучудомада имконнопазир аст. Яқинан ин омилҳо бе заминаҳои айнии таърихӣ арзи вучуд карда наметавонистанд. Имкони муайян кардани ин заминаҳо бо омӯзиш ва баррасии воқеа ва ҳаводиси таърихии баъди ишғоли арабҳо дар ҳудуди Хуросони Бузург ҷараёнгирифта фароҳам хоҳад омад, ки дар ин ниғориш ба он хоҳем пардохт.

Аз ахбори манобеи таърихӣ ба вазоҳат пайдост яке аз сабабҳои пирӯзии аъроб дар қаламрави Эрон, Хуросони Бузург ин буд, ки теъдоди зиёде аз ҳокимони

шаҳрҳо ва вилоятҳо дилбастагии зиёде ба давлати Сосониён надоштанд, онон бештар ба ҳифзи молу пойгоҳи хеш меандешиданд, барои касби мақом назди аъроб бо ҳам душманӣ меварзиданд ва ба ин васила ба ишғоли бештари сарзаминҳо ба онон кӯмак менамуданд.

Бо вучуди ин ки дар илми таърих мафҳуми «агар» вучуд надорад ва равандҳои таърихӣ зери қонунмандии рушди ҷомеа сурат мегиранд ва боз ҳам тасаввур кунем, ки агар қишри ашрофи он ҷомеа барои ҳифзи манофеи худ ба хиёнат даст намезад, муборизони хуросонию варорӯдӣ (мисли Деваштич ва дигарон) ба доми тазвири тозиён намеафтоданд ва ҷабҳаи муштараке, ки дар баробари қабоили дур аз тамаддуни биёбонҳои араб созмон дода мешуд, ба яқин тозиён, ки дар ибтидо дар сар танҳо ғорату бурдани амволи ғоратшуда чизи дигаре намепарвариданд, ба тасхири Эрон ва Хуросони Бузург бо осонӣ муваффақ намешуданд.

Арабҳо комёб шуданд, ки ҳамкориҳои бештари ашрофи ин сарзаминҳоро ба сӯи худ ҷалб кунанд ва онон низ ба ишғолгарон ба умеди расидан ба вазъи беҳтар хушомад гуфтанд. Аъроб обу ҳавои Хуросони Бузургро низ хуш ёфтанд ва фурсатҳои муносибе зарур буд, ки онон дар ин сарзамини умруну бобаракат ба сарвату бениёзӣ бирасанд. Ин ҳолатҳои муносиби табиӣ мавҷи муҳочирати тозиёнро, ки пайдарпай аз биёбонҳои ҷаҳаннамгунаи Арабистон ба сарзамини биҳиштосои Хуросони Бузург сарозер мешуданд, бештар қард. Бадин васила чунин мавҷи муҳочирати аъроб ба шаҳрҳои Хуросони Бузург пойгоҳи иҷтимоиеро ба лашкари онон, ки ба харобию ғорат машғул буд, фароҳам овард. Баъдан ин мавҷи муҳочирати аъроб ба сӯи Хуросони Бузург мубаддал ба сел гашт ва дигар шумораи онон

махдуд ба гурӯҳи чанговарони лозим барои зери фармон доштани Хуросон ва идомаи чанг дар Варорӯд набуд. Пас авзое дар Хуросони Бузург падида омад, ки наметавонист аз пешравию аъроб ҷилавгирӣ кунад. Ба иловаи ин манобеи табакотию кишрӯҳи ҷомеаи Хуросони Бузург бо муҳоҷирони араб созгор гашт ва табақаи ашрофи сарафкандаи хуросонӣ дар фармонравию сарони қабилаҳои араб дар Хуросони Бузург ба ҳамкорӣ оғоз карданд. Кор то ба ҷое расид, ки масалан, ба ҳангоми тасхири Бухоро бори чаҳорум бо фармондеҳии Қутайба ибни Муслим бино ба иттилои Наршаҳӣ «Қутайба чунон савоб дид, ки аҳли Бухоро фармуд як нима аз хонаҳои хеш ба араб доданд, то араб бо эшон бошанд ва аз аҳволи эшон бохабар бошанд»¹ ва иловатан ба тайиди ин манбаъ Қутайба шаҳри Бухоро миёни сарони қабилаҳои араби рабеа, музар ва яманию сокиншуда дар ин шаҳр тақсим кард ва ҳар сол сокинони шаҳри Бухоро муваззаф буданд, ки дусад ҳазор дирам ба халифа ва даҳ ҳазор дирам ба амири Хуросон – Қутайба бидиҳанд. Сокинони беруни шаҳр бошанд, бояд алафи сутурони араб ва ҳезуми онҳоро таъмин намуда, он ҷӣ ки арабҳо харҷи дигар доштанд, бипардозанд.²

Аммо ин рафтори худбартарбинии аъроб дар умури идории Хуросони Бузург мояи гирифториҳо ва душвориҳои рӯзафзун дар ин сарзамини густурда мегашт.

Ҳукумати аъроб пас аз ишғоли кишварҳои Эрон ва Хуросони Бузург, ки ин сарзаминҳои аҳуиро ба таҳқир «Аҷам», яъне «гунг»³ номид, ба хурдшумории

¹ Муҳаммади Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Мураттибон Ғ.Ғоибов, К.Олимов ва Н.Амирошӯӣ. Душанбе: Пайванд, 2012. С.96.

² Ҳамон ҷо. С.103-104.

³ Ин вожа «ғайри Араб» низ тафсир мешавад.

сокинони ин сарзаминҳо, бавижа озодагону ашрофи он ба бузургӣ ва бартарии араб бунёд ниҳода шуд.

Хушунат ва бедодгарии араб дар ибтидо нисбат ба мағлубшудагони сарзаминҳои ориёӣ ончунон беандоза буд, ки дар натиҷаи он муқовиматҳои маҳаллӣ аз миён рафтанд ва араб бо ҳама нотавонӣ ва дармондагӣ, ки дошт, бар авзоъ мусаллат гашта, аз он пас меҳробҳо ва манораҳо ҷойгузини оташкадаҳо ва парастигиҳо гаштанд. Гӯшҳое, ки ба шунидани сурудҳои хусравонӣ, таронаҳои тарабангези борбадӣ ва накисоӣ одат карда буданд, ба иҷбор бо садои дурушти сорбонон ва занги дарой¹ унс гирифтанд.

Дар баробари зулму ситам ва ғочии саросарие, ки арабҳо дар шаҳрҳо ва рустоҳо ба мардум раво медиданд, ҷойи эътироз набуд. Агар касоне дар муқобили ҷафо ва ҷабри тозиён ақсуламале нишон медоданд, кофару зандиқ² шумурда мешуданд. Шамшери онон ҳар гуна садои эътирозро хомӯш мекард.³

Танҳо нолаҳои пурдардери гоҳе ошкор ва гоҳе ниҳон монанди ин шеъри Абулянбақӣ ибни Тархон, ки аз ашрофзодагони Самарқанд ва бино ба ахбори Ибни Хурдодбех дар асараш «Китобу-л-масолик ва-л-мамолик» бо Яҳёи Бармакӣ ва писаронаш Фазл ва

¹ Зангӯлаи бузург, ки ба гардани чорпоён бибанданд.

² Вожаи «зандиқ», ки «зандиқ» муарраби он аст, дар аҳди Сосониён ба пайравони Монӣ гуфта мешуд ва баъд ба ононе итлоқ шуд, ки на асли Авасто, балки тарҷумаи паҳлавиӣ он «Занд»-ро муътабар медонистанд. Дар садри ислом аъроб эронии зардуштӣ ва ҳама касоне, ки даҳрӣ ё муҳолифи ислом буданд, зандиқ гуфтанд. Гурӯҳе муътақиданд, ки «зандиқ» он аҳли маҷусанд, ки худоро ду гӯянд ва нурро мабдаи хайрот ва зулматро мабдаи шар медонанд. Дар бархе аз фарҳангҳои тафсири ин вожа ба маънии «гумроҳ», «бедин» ва «мулҳид» тавзеҳ шудааст.

³ Зарринкӯб А. Ду қарн сукут. Нашри электронӣ. Техрон, 1389. С.111.

Чаъфар муосир буд ва аз харобию вайронии ватанаш
нихонӣ дар худ месӯхт, метавон чун садои заифи
муқовимат шиносӣ кард:

Самарқанди кандманд,

Ба зинат кӣ афканд.

Аз Шош та бехӣ,

Ҳамеша та хехӣ.¹

Соли 119 х.к./737² ҳокими араби Хуросон Асад
ибни Абдуллоҳи Қасрӣ азми тасхири Хатлон кард ва аз
Балх ба ин ҷониб лашкар кашид. Аммо ба муқовимати
шадиди хатлонӣ мувочех шуд ва ночору сарафканда
ба Балх боз гашт. Ривоят аст, ки сокинони Балх
пиромуни ин шикасти араби солори Хуросон сурудҳои
таъномез гуфтанд. Ин пораи шеърӣ, ки вирди забони
кӯдакони балхӣ буд, чун садои расо дар он хамӯшии
ангор беинтиҳо сукутро бишкаста, дар саҳафоти таърих
сабти абадӣ ёфт ва онро Табарӣ чунин зикр кардааст:

Аз Хутталон омадед,

Ба рӯ табоҳ омадед,

Абор боз омадед,

Хушкнизор омадед.³

Озодазодагонро маволӣ (ғуломони озодшуда) ном
бурданд, ба анҷоми корҳое, ки дархӯри шахсияти онҳо
набуд, маҷбурашон карданд. Дар маърифати вожаи
«маволӣ» бояд гуфт, ки арабҳо мусулмонони
ғайриарабро чунин мехонданд ва ин бархоста аз

¹ Абулқосим Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ ибни Хурдодбех. Китобу-
л-масолик ва-л-мамолик. Institute for the History of Arabic-Islamic
Science at the Johann Wolfgang Goethe University Frankfurt am Main.
1992. С.26.

² Дар манобеи таърихӣ соли 107 х.к./725-726 ё 108 х.к./726-727 низ
омадааст, ки баъдан зикр хоҳад шуд.

³ Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-
мулк. Китоби 5. Мутарҷим А.Поянда. Бо таҳрир, тасҳех ва таҳқиқи
Н.Амиршоҳӣ. Душанбе, 2014. С.3704.

андешаи худбартарии қавмии арабҳо буд, ки дар аҳди бани Умия ба нуқтаи атфи худ расид. Арабҳо муътақид буданд, ки касе хуни холиси арабӣ дар рағҳояш ҷорӣ бошад, барои сарварӣ ва фармонравой зода шуда ва дигар халқу қавмҳо хидматгузор офарида шудаанд. Онон хитоб ба мусулмонони ғайриараб (маволӣ) чунин мегуфтанд, ки на танҳо мо шуморо аз бардагию асорат озод сохтем, балки аз палидию куфр ва ширк начот додем. Араби қавмпарасти бо маволӣ дар сари дастархон наменишаст, ононро ба масҷиди хеш роҳ намедод ва дар намоз иқтидо ба имоми маволӣ намекард. Муҳаққиқи эронӣ Ғ.Юсуфӣ бо иттиқо ба ахбори Абулфараҷи Исфаҳонӣ навиштааст, ки яке аз маволӣ духтаре аз аърбро ба занӣ гирифт. Шикоят назди волии Мадина бурданд. Бо фармони воли зану шавҳар аз ҳам ҷудо шуданд ва дастур дод ба он мард дувист тозиёна заданд ва ришу абрӯяшро тарошиданд.¹

Аммо чунин бархӯрд ба миллате, ки аввалин императории ҷаҳонро бо сарвари Куруши Кабир поя гузошт ва ба ҳуқуқи сокинони қаламрави зери фармонаш иборат аз худию бегона эҳтиром қоилад гашт, наметавонист ба таври доимӣ идома дошта бошад. Дигар ин ки аърб ворида сарзаминҳое гаштанд, ки низоми идорияш дар дарозии асрҳо муназзам гардида буд, бинобар ин дар умури идории сарзамини густурдае аз халиҷи Форс то вилоятҳои ду ҷониби Сирдарё усули бадавии идораи давлат комилан носозгор буд. Сониян таҳқиқ ва носазокории араб нисбат ба сокинони Эрон ва Хуросони Бузург барояш хатарзо буд, зеро кинатӯзиҳои ҳамӯшона метавонист ба селобе табдил шавад, ки мавҷаш ҳама чизро дар худ фуру резад, ки чунин шуд.

Ду садаи баъд аз ишғоли аърб ҳаргиз давраи

¹ Ғуломҳусайни Юсуфӣ. Абумуслим-сардори Хуросон. Чопи сеюм. Теҳрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1378. С.96.

сукут дар Эрон ва Хуросони Бузург набудааст ва муборизаи эронӣён, хуросонӣёну варорӯдиён бо тозиён дар сатҳҳои мухталиф зери пардаҳои рангоранги динӣ идома дошта, бо шаклгирӣ ва шиддатёбии зиддиятҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ин муборизаҳо ҷиҳатҳои мушаххастаре ба худ мегирифт. Дар ҳоле ки дини расмӣ табақаи ҳоким дар Эрон ва Хуросони Бузург ба хотири ҳифзи манофеи шахсӣ ва гурӯҳӣ ислом гардида буд, табақаи маҳкуми ҷомеа бо фирқаофаринӣ бо тозиён ва табақаи ҳокими ҳамраёи он муқобила мекард. Бино ба қонунмандии сайри таърихӣ ин табақаи мубориз раҳоиро маъмулан аз тариқи дин мечуст. Зеро дастгоҳи хилофати араб дар айни баҳраҷӯӣ аз қудрати давлатӣ аз раҳбарии дини расмӣ низ бархурдор буд ва бо истифода аз ин омилҳо сабӣ дар таҳкими қудрати сиёсӣ дар кишварҳои мағлубро мекард.

Зухури шуубия пас аз давраи кӯтоҳи садри ислом далелест бар ин иддао, ки дар ҷаҳорҷӯби дини ислом масоили ақвоми тозаворид ба он ҳанӯз ҳал нагардида буд. Таассуби арабии давраи бани Умия ҷомеаи исломиро ба ду қутб: мавло ва маволӣ тақсим кард ва хати дурушти сурхи нобаробарии ҳуқуқиро миёни онон кашида, суолеро матраҳ намуд, ки оё аъроб, ки дар натиҷаи ишғолгариҳо кишварҳои мисли Эрон, Хуросони Бузург ва ғайраро ба ислом овардаанд, воқеан бар дигар миллатҳои ғайриараб ба далели бархостани пайғамбар аз миёни онҳо ва нузули Куръон ба забони арабӣ, бартарӣ доранд?

Дар замони хилофати бани Умия ин бартаричӯӣҳои аъроб бар мардумони ғайриараб ончунон ба авҷи худ расид, ки моёи ранҷу малоли ақшори васеи ҷомеаи кишварҳои воридшуда ба маҳдудаи ислом, ба хусус Эрон ва Хуросони Бузург гардид. Ин буд, ки қишре аз равшанфикрони ғайриараб

ба ин таҳқири аъроб тоқат накарда, аз Қуръон ва аҳодис иқтибосҳо оварда, собит намуданд, ки аъробро бар дигар мардумони мусулмони ғайриараб ҳеҷ имтиёз ва бартарие нест. Касоне, ки бартарии арабҳоро зери суол оварда, баробарии миллатҳоро талқин менамуданд, аҳли тасвия ном бурданд. Ононе, ки ба номи шуубия дар ҷомеаи он замон матраҳ шуданд, суханони аҳли тасвияро шиор ва дастовези худ карда, ба сарзаниши ин бартаричӯиҳои арабҳо пардохта, кори онон то ҷое расид, ки ошкоро арабҳоро таҳқир менамуданд, ки онҳо на давлате, на қудрате, на ҳунаре ва на ҳикмату донише доштанд. Ба ин назар буданд, ки арабҳо ба ҷуз ғоратгарӣ ва мардумкушӣ наметавонистанд аз чизи дигаре ифтихор дошта бошанд. Ин ду фирқа, ки на танҳо дар Эрон ва Хуросони Бузург, балки дар дигар кишварҳои ғайриараби исломӣ фаъолият доштанд, мунозира ва мушочараи онҳо бо намояндагони аъроб ончунон боло гирифт, ки ҳамдигарро ҳаҷв ва сарзанишҳои хориҷ аз адаб менамуданд. Аҳли шуубия ва ҳамназарони онҳо ҳар чизеро ки ба араб мансуб буд, ба ифрот таҳқир менамуданд ва кор то ҷое расид, ки ба баҳонаи сарзаниши бартаричӯиҳои араб ба Қуръон ва ислом низ муҳолифат карданд ва дар ин мунозираҳо ҳатто аз ҳадди эътидол хориҷ гаштанд. Шуубиён дар Эрон ва Хуросони Бузург аз шумори ононе суфуфашон тақвият меёфт, ки бештар аз арабҳо хорию бедод дида буданд. Дехқонон (ашрофиён) ва бузургзодагон, ки оҳиста-оҳиста тавонистанд ҷойгоҳи худро дубора дар ҷомеаи исломии Эрон ва Хуросони Бузург ба даст биёваранд, дар наҳзатҳои зиддиарабии шабеҳи шуубия ҳузурашон камнур буд, аммо кишоварзон, ҳунармандон ва рустоӣён, ки зулму таҳқири арабро бештар дида буданд, ҳамдостони шуубиён мегаштанд ва барои муқовимат дар баробари фотехони зӯргӯи араб баҳонаҳо

мечустанд. Ин амалҳо дар аҳди хулафои Умави заифтар ба назар расида, дар замони Аббосиён шиддат ва неру гирифтанд.

Хуросони Бузург дар чунин муборишаҳо ба конуни муковимат алайҳи хулафои Умави ва баъдан Аббоси мубаддал гардид. Чабҳаи мубориша бар зидди Умавиён дар Хуросон шакл гирифт ва бо муборишаҳои хуросониён бо сарварию Абумуслими Хуросони Аббосиён ба хилофат расиданд. Давлати Аббосиён «ҳосили ранҷу саъйи озодагони Хуросон буд».¹ Хуросониён эҳсос карданд, ки фурсатҳои барои касби истиқлол фаро расидааст. Аммо баъд аз қатли Абумуслими Хуросони ба вазоҳат ошкор шуд, ки араб ба ҳеч вачҳ ба ҳуби чунин фурсатро ба онон нахоҳад дод.

Нафрат ва кинае, ки хуросониён баъд аз ишғоли сарзамини Хуросони Бузург нисбат ба аъроб меварзиданд, боиси он мешуд, ки пиромуни ҳар ходисачӯе, ки шиорҳои зидди араби ва хилофат меод, чамъ биёянд ва даст ба исёну шӯриш зананд. Ба ин сабаб дар гӯшаю канори Хуросони Бузург ба баҳонаи хунбаҳои Абумуслим ва ғайри он хурҷу исёнҳои алайҳи Аббосиён ба вучуд омад. Исёни Синбоди Муғ², Устоз Сис, Муқаннаъ ва ғайра, ки ангезаҳои дини ва сиёси доштанд, авзои сарзаминҳои хилофати шарқиро ноором сохтанд. Бобаки Хуррамдин тӯли 22 сол бо пайқору шучоаташ хилофати арабро гирифтори ваҳшату даҳшат кард. Бо вучуди ин ки ин ҳама исёнҳо дар селоби хуни муборизи он фурӯ менишаст, аммо ҷонфидоӣҳои онҳо ба ҳадар набуд. Ҳар исёну шӯрише, ки дар гӯшаю канори Хуросони Бузург ба вучуд меомад, новобаста ба натоиҷи он, зарбаи сангине ба сутунҳои истиқомати

¹ Зарринқуб А. Ду қарн сукут. С.168.

² Сумбод низ зикр шудааст.

хилофати араб дар ин сарзамин ворид месохт ва замон ба замон ин сутунҳо ноустувор ва бепоя мегаштанд.

Нокомиҳо дар муборизаҳо алайҳи аъроб дар Хуросони Бузург собит намуд, ки ҳар гуна талашҳо барои раҳиҳои кишвар аз дасти бегонагон он замон бомуваффақият хоҳад буд, ки бузургзодагон, деҳқонон, ҳокимони маҳаллӣ, дар маҷмӯъ кишри ашрофи ҷомеа дар ин муборизаҳо саҳим бошанд. Ин ҳолатро мо баъдан дар замони вориди сахнаи сиёсат гаштани Тоҳириён ва Саффориён дар Хуросон ба мушоҳида мегирем.

Агарчи хуручу исёнҳо дар Хуросони Бузург ба шикаст мувоҷеҳ шуданд, аммо натиҷаҳои мусбӣ низ дар қибол дошанд. Тоziён ба ночор «маволӣ»-ро шомили умури идории хилофат кардаанд. Агарчи ин раванд дар поёни хилофати Умавиён оғоз гардид, аммо дар аҳди хулафои Аббосӣ он суръат гирифт ва бештари фақеҳон, қозиён ва иддаи зиёде аз омилон ё коргузориҳои хилофат аз шумори «маволӣ» буданд.

Дар ин замони таассуб ва таҷовузи араб бузургтарин донишмандон, муҳаддисон ва муфассирон аз миёни «маволӣ» бархостанд, ки бо нархи ҷон дар ҳифзи ҳувиёт ва забони миллати худ садде дар баробари шовинизми арабӣ гаштанд. Яке аз ин бузургон Нуъмон ибни Собит ибни Нуъмон ибни Марзбон, имоми фақеҳи Куфӣ, машҳур ба Абуҳанифаи соҳибмазҳаб буд, ки бо пазириши хатароти сангине ба ҷони хеш фатво дод то ҳамзабонаш дар замони адои намоз қироат ва такбирро ба забони модарӣ анҷом диҳанд: «Гӯянд шайх Муфид дар маҳзари ақобири Аббосиён ва шуоҳи ханафиён гуфт, ки Абуҳанифа қироат ва такбири намозро ба форсӣ иҷозат дод».⁶

Ниёкони Абуҳанифа асл аз Балх буданд.

⁶ Деххудо. Луғатнома. Техрон, 1325. Ҷ.2. С.443.

Абуханифа дар давраи охири хулафои Умавӣ ва ду халифаи Аббосӣ–Абулаббоси Саффоҳ (132-136 х.қ./749-754) ва Абуҷаъфар мулаққаб ба Мансур (132-158 х.қ./754-775) зиндагӣ кардааст. Дар замони ин хулафои Аббосӣ Абуханифари маҷбур мекунад, ки мансаби қозигиро қабул кунад, вале ин марди бузург, ки бо чашми сар фасоду фаҳши хонадони Умавӣ ва баъдан Аббосӣ ва ашрофзодагони гирду бари онҳоро дида буд, аз ин дастури Аббосиён сар мепечад. Баъдан ӯро аз фатво додан манъ карданд, ки дар натиҷа дучори шиканҷа гардида, дар маҳбаси Аббосӣ дар заилитарин ҳолат соли 149 х.қ./767 ба ҳалокат расид. Аз қавли набераи Абуханифа, Исмоил ибни Ҳумод ибни Абуханифа дар манобеи таърихӣ зикр гардидааст, ки: «Бар каниса (ибодатгоҳи тарсоён) мегузаштем. Дар он ҷо падарам (Ҳумод-писари Абуханифа)-ро гиря уфтод, аз иллоти гиряи ӯ пурсидам. Гуфт: Писараки ман дар ин макон ибни Хубайра падари маро даҳ рӯз ва ҳар рӯзе даҳ тозиёна бизад, ки қабули мансаби кузо кунад ва ӯ сар боз зад...»¹

Сар боз задани ин марди бузург на танҳо имтиноъ варзидан аз шарикӣ чиноят бо оли Аббос, балки як амали ҳайратангезе буд, ки аз дохили он баъдан бо шиорҳои гуногун дар гӯшаву канори Эрон ва Хуросони Бузург дарёи муқовимат алайҳи таассуб ва таҷовузи аъроб мавҷ зад. Ин суҳанони Исмоил ибни Ҳумод, набераи Абуханифа, ки «дар ҷавоби муфтариён (туҳматкунанда) мегуфт: «Ман Исмоил ибни Ҳумод ибни Нуъмон ибни Собит ибни Нуъмон ибни Марзбон аз абнои форсӣ, яъне аз аҳрорам ва қасам ба Худо, ки харгиз бандагӣ дар хонаводаи мо роҳ наёфтааст»², садои

¹ Деххудо. Луғатнома. Техрон, 1325. Ҷ.2. С.443.

² Дорад садаф гуҳар ба лабу... Баргузидаҳо аз манобеи таърихӣ. Вероиши Ҳ.Камол. Душанбе, 2000. С.11-12.

расои марде аз нажоди озодагон буд, ки шабеҳи дурахше тираосмони кишварашро нурафшон кард.

Хузури начибзодагони Балх - Бармакиён дар корҳои муҳими хилофати Аббосӣ то сатҳи вазорат шуълаи умедоро дар дилҳои мардум бори дигар барои раҳой ёфтани аз ҳукумати ғроб дар Хуросон равшан сохт. Бармакиён, ки дар замони Абумуслими Хуросонӣ шомили муборизаҳо барои ба хилофат расидани Аббосиён гардиданд, дар замони Ҳорун ба баландтарин мақомҳо дар хилофат баргузида шуда, бартарии хешро дар ҳама паҳнои зиндагии моддӣ ва маънавӣ бар оли Аббос собит сохтанд. «Дехгонҳои заминдори эронӣ аз пирӯзии Аббосиён суд бурданд. Аббосиён ба поси пуштибонии онҳо дар қиёми солҳои 737-750 бархе аз ин деҳгонро подоши хубе доданд ва онҳоро дар раъси мақомҳои муҳими давлатӣ гузоштанд. Масалан се насл аз хонадони деҳгонони хуросонии Бармакиён дар тӯли ним қарн баландтарин мақомҳоро дар хилофати Аббосӣ ба даст оварданд».¹

Аммо араб ҳанӯз ҳам ҳозир набуд «саёдати» хешро таслими ин ҳама бартариҳои нажоди озодагон карда бошад ва дар қаламрави ишғолӣ барои ҳифзи «бартариҳои нажодӣ» ва ҳукумати худ омодаи барангехтани ҳамагуна ҷолишҳо буд, то тафриқа андозаду бақои ҳукумати хешро ба дарозо кашад.

Бо хиёнат ба барандохтани бузургони Бармакӣ даст задани Ҳоруни Аббосӣ на танҳо назми умури хилофатро ба ҳам зад, балки бо ин амал қадру манзалати хилофати араб аз миён рафт ва дар ибтидои садаи IX заминаҳоро барои рӯи кор омадани

¹ Э.А. Грантовский, М.А. Дандамаев, Г.А. Кошеленко. Таърихи Эрон аз замони бостон то имрӯз. Тарҷума ба форсӣ К.Кишоварзӣ. Техрон: Пӯиш, 1359. С.188.

ашрофзодагони дигари хуросонӣ, мисли Тоҳириёнро фароҳам сохт.

Дар замони хилофати Маъмун (813-833) дар Хуросон давлати Тоҳириён (821-873) таъсис ёфт. Хилофати араб дигар тавони ҷилавгирӣ аз раванди коҳиши марзҳои хилофат ва таъсиси давлатҳои маҳаллӣ дар сарзаминҳои ишғолии шарқиро нашофт. Бағдод, ки дар тасмимгирӣ барои сарзаминҳои ишғолӣ шаҳри марказӣ буд, дар нимаи дуҷуми асри IX барои мардуми Хуросон аз он ҷуз ёдгори шаҳри дostonҳои «Ҳазору як шаб» ҷиза дигаре боқӣ намонда буд. Бо таъсиси давлати Саффорӣён (861-911) кӯтоҳ шудани дасти хилофати араб аз идораи Хуросон ба воқеият табдил ёфт. Соли 873 Яъқуби Лайси Саффорӣ бо тасхири маркази Тоҳириён – Нишопур бидуни гирифтани маншур аз халифа ба қудрат расид ва давлати Саффорӣён арзи вучуд кард. Бори нахуст баъди ишғоли беш аз дусадсолаи араб соҳибдавлате аз Хуросон дар симои Яъқуби Лайси Саффорӣ ба ҷониби Бағдод лашкар кашид. Агарчи ин лашкаркашӣ ба шикаст дучор гашт, вале он нишон дод, ки рӯҳи муборизи озодагони Хуросони Бузург дар масири муқовиматҳои тулонӣ, чун мурғи самандар аз хокистар дубора сар баланд карда, ҷуброни он ҳама залолат ва ҳақорати арабро, ки ба хуросонӣён раво дидаанд, гирифтанист.

Чунин муборизаҳои ҳастагинопазир омилҳои фароҳам овард, ки дудмони шариф ва наҷиби Сомонӣ дар сарзамини Хуросони Бузург ба субҳи озодӣ ва истиқлоли худ расанд.

ХУРОСОНИ БУЗУРГ - САРЗАМИНИ ЗУҲУРИ ДУДМОНИ СОМОНӢ

Таърихи миллати мо маҳсули фаъолияти аҷдоди ӯ дар кишвари бекаронест, ки дар аҳди бостон бо номи «Аирйанем-Ваеҷа» (airyanəm vaējō) - паҳнои ориёиҳо, баъдан «Эронвич» (Ērān-vēž) – сарзамини аҷдоди эронийн ва садаҳои баъдӣ бо номи Хуросон ё Хуросони Бузург зикр мешавад. Хостгоҳ ва омочгоҳи дудмони Сомонӣ ин сарзамин аст. Муқаддасӣ, муаррих ва ҷуғрофиёдони араб, ки қаламрави Сомониёнро паймудааст, дар рисолаи хеш «Аҳсану-т-тақосим» ба ҳангоми баёни масоили ҷуғрофиёии ин сарзамин аз истифодаи истилоҳи «Мовароуннаҳр» худдорӣ намуда, онро Хуросон ва Ховарон зикр намуда, чунин далел бар якпора будани сарзаминҳои ду ҷониби Амударё меорад: «Ду посух дорем, яке он ки нахостем кишвари Сомониёнро ду пора созем ва эшон ба подшоҳони Хуросон маъруфанд. Дувум ин ки Абуабдуллоҳи Ҷайхонӣ, ки ӯ низ дар ин дониш (яъне ҷуғрофиё) пешво аст, Хуросонро ду бахш накардааст. Пас равиши мо аз як сӯ мувофиқи он ду ва аз як сӯ бо онҳо дигаргун аст» ва идома медиҳад: «Ибни Хурдодбех ва Ибни Фақеҳ низ, ки худ аз пешвоёни ин дониш ҳастанд, ҳеҷ кадом Ховарон (Хуросон)-ро ду иқлим надонистанд. Пас ман гуфтаи Форсӣ (Абузайди Балхӣ) дар ду сӯ будани ин иқлимро ба ду бахш будан маънӣ кардам ва гуфтаи дигаронро бар як иқлим будани Хуросон сарех шумурдам».¹

Дар аксари манобеи таърихии садаҳои миёна ҷуғрофиёи сарзаминҳои ду ҷониби Амударё ба мафҳуми Хуросон ёд шудаанд. Табарӣ истилоҳи ҷуғрофиёии

¹ Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л-ақолим. Ҷ.1. Тарҷумаи А. Мунзавӣ. Теҳрон, ҷопи аввал, 1361. С.101.

«Сугди Хуросон»-ро истифода кардааст.¹ Вазири донишманди Сомониён Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Чайхонӣ, муаллифи асари чуғрофиёии «Ашқолу-л-олам» пойтахти Сомониён Бухороро тавсиф намуда, менависад: «...дар он ҷо (Бухоро) куҳандизи подшоҳони Хуросон аз Оли Сомон дар ин куҳандиз будааст».²

Одамушшуаро Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ борҳо мафҳуми чуғрофиёии Хуросонро, ки шомили он Варорӯд низ ҳаст, истифода кардааст. Аз ҷумла, амири Сомонӣ Наср ибни Аҳмадро (914-943), ки замони ҳукуматаш дурахшонтарин даврони давлатдорӣи Оли Сомон буд ва худуди сӣ сол бо пойтахти Бухоро фармонравой кардааст, борҳо дар ашъораш амири Хуросон ном бурда:

*Имрӯз, ба ҳар ҳоле, Бағдод Бухорост,
Кучо мири Хуросон аст, пирӯзӣ он ҷост.*³

Рӯдакӣ боз мегӯяд:

*Хусрав бар тахти пешгоҳ нишаста,
Шоҳи мулуки ҷаҳон – амири Хуросон.*⁴

Дар қасидаи маъруфи «Шикоят аз пирӣ» ду бор аз вожаи «Хуросон», ки манзури мост, истифода кардааст:

*Шуд он замона, ки шеъраш ҳама ҷаҳон бинвишт,
Шуд он замона, ки ӯ шоири Хуросон буд.
...Бидод мири Хуросон-ш чил ҳазор дирам
Ва-аз ӯ фузунӣ як панҷ мири Мокон буд.*⁵

Истаҳрӣ низ ин назарро дорад: «Ва подшоҳони

¹ Муҳаммад ибни Чарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 5. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Бо таҳрир ва тасҳеҳи Н.Амиршоҳӣ. Душанбе, 2014. С.3433.

² Порчаҳо аз «Ашқолу-л-олам»-и Чайхонӣ. Таҳияи А.Мухторов //Сомониён ва эҳёи тамаддуни форси тоҷикӣ. Душанбе, 1998. С.167.

³ Девони одамушшуаро Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ. Душанбе, 2000. С.21.

⁴ Ҳамон ҷо. С.63.

⁵ Ҳамон ҷо. С.39-40.

Хуросон аз Оли Сомон Исмоил ибни Аҳмад буд ва дар Бухоро мақом дошт».¹

Абурайҳон Берунӣ Сомониёнро «соҳибони Хуросон» зикр кардааст.²

Истилоҳи «Хуросон» аз тариқи вожаи тоҷикӣ-форсии хигāsān (خراسان) ба вожаи паҳлавии «xvarāsān» ва тавассути он ба вожаи қадимии забонҳои эронии «xvar-āsāna» мепайвандад, ки аз ду таркиб: «xvar» - хуршед, «āsāna» – «бармадгоҳ», «хостгоҳ», «тулӯъ» иборат аст ва онро сарзамини тулӯи Хуршед ё самтҷоёе, ки Хуршед боло меарад, метавон гуфт. Вожаи тоҷикӣ-форсии Ховарзамин, ки ба маънии «сарзамини шарқӣ» тафсир шудааст, низ муодили ин истилоҳ аст.

Хуросон ба унвони истилоҳи ҷуғрофиёӣ аз замони ҳеле қадим арзи вучуд кардааст. Дар «Зайну-лаҳбор»-и Гардезӣ ва «Шоҳнома»-и Саолибӣ омадааст, ки Ардашери Бобакон Хуросонро чаҳор бахш қард ва ҳар якеро марзбоне гумошт. Гардезӣ онро аз қарори зайл меорад: Яке марзбони Марви Шоҳҷон, дувумӣ Балху Тахористон, сеюм Ҷирот, Пушанг ва Бодғиз ва чаҳорум марзбони Мовароуннаҳр.³ Аммо Саолибӣ онро бо андаке тафовут зикр мекунад: яке марзбони ду Марв (Марви Шоҳичаҳон ва Марврӯд), Толиқон ва Ҷузҷон, дувумӣ марзбони Ҷирот ва Бушанҷ, Бусту Систон, сеюмӣ марзбони Балху Табаристон ва чаҳорумӣ марзбони Фарорӯд (Мовароуннаҳр).⁴

¹ Абуисҳоқ Иброҳими Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик. Ба эҳтимоми Э. Афшор. Техрон, 1340. С.245-46.

² Абурайҳон Берунӣ. Осору-л-боқия. Душанбе: Ирфон, 1990. С. 152.

³ Абусаъид Абулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-лаҳбор. Таҳия ва нашри электроник Алиризо Каёнӣ. Мунташиршуда дар торамаи www.TARIKHFA.COM. 6. 48

⁴ Абумансур Абдулмалик ибни Муҳаммади Саолибии Нишопурӣ. Таърихи гуруру-с-сияр маъруф ба «Шоҳнома»-и Саолибӣ. Тарҷума аз арабӣ ба форсӣ С. Рӯҳонӣ. Баргардон ба расмулхати тоҷикӣ Н.Зоҳидов. Душанбе, 2014. С.249.

Дар замони подшоҳии Хусрави Анӯшервони Сосонӣ (531-579) низ кишвари Эрон ба чаҳор бахш қисмат шуд, ки бахши нахусти он Хуросон буд ва ба он Тахористону Систон ва Балучистон пайваста буданд.¹ Аммо Хуросон чун номи вилоят дар миёнаҳои садаи VI дар натиҷаи гузаронидани ислоҳоти маъмурӣ ва арзӣ аз ҷониби Хусрави Анӯшервони Сосонӣ пайдо шуд.

То омадани арабҳо ба ин ҷо, сарзамини дар қисмати шимолӣ Амударё воқеъбудаи Хуросони Бузург бо номҳои Варорӯд, Варазрӯд ё Фарорӯд низ зикр мешуд. Фирдавсӣ менависад:

Агар паҳлавонӣ надонӣ забон,
Варазрӯдро Мовароуннаҳр хон.

Вақте дар нимаи дуоми садаи ҳафтум арабҳо ба ишғоли сарзаминҳои соҳили рости Амударё оғоз карданд, ин қаламравро Мовароуннаҳр (аз вожаи арабии «он сӯи дарё») номиданд.

Илова намудани вожаи «бузург» ба исми сарзамини Хуросон пеш аз ҳама ба ҳадафи мутамоиз кардани ин сарзамин аз вилояти ҳамноми он – Хуросон, дар шарқи Эрон аст, ки дар он танҳо ҳудуди нима аз бахши шарқии Хуросони Бузурги таърихӣ ҷойгир аст. Вожаи «бузург» ҳамчунин барои ташхиси мафҳуми ҷуғрофиёи густурда гузошта шуда, номи Хуросони Бузург барои тавсифи як минтақаи бузургтар истифода мешуд, ки он дар шимол аз Варорӯд: Суғду Хоразм то баҳри Хазар, дар самти ҷануб то биёбони Систон ва дар шарқ то кӯҳҳои Ҳиндукуш доман мегустарид. Ҷуғрофидонони араб бо ишора ба густариши маҳдудаи ин мантиқа, ҳатто Ҳиндустон то дараи Синдро, ки дар ҳоли ҳозир шомили хоки Покистон аст, марбути қаламрави Хуросони Бузург донистаанд. Манобеи таърихӣ садаи XVI зикр кардаанд, ки Қандаҳору Ғазнию Кобул бахши шарқии Хуросони

¹ Саолибӣ. Шохнома. 2014. С.306.

Бузургро ташкил менамудаанд, ки аз назари ҷуғрофиёӣ дар имтидоди хутути шибҳи қораи Ҳинд қарор доранд. Дар зимн Заҳириддин Муҳаммади Бобур – поягузори давлати Бобуриёни Ҳинд дар «Бобурнома»-аш менависад, ки мардуми Ҳиндустон ҳар кишвареро берун аз маҳдудаи Ҳинд Хуросон мегӯянд, ба ҳамон шевае, ки аъроб хориҷ аз билоди Арабро Аҷам меномиданд.

Ёкути Ҳамави муаррих ва ҷуғрофиёдони маъруфи охири садаи XII ва аввали садаи XIII марзҳои Хуросони Бузургро дар асараш «Маҷмаъу-л-булдон» чунин тавсиф кардааст: Хуросон сарзамини васеъ аст, ки як тарафи он аз Байҳақ ва Ҷувайн ба Ироқ мерасад ва тарафи дигараш аз Тахористону Ғазна ва Сичистон ба Ҳинд мунтаҳӣ мешавад... Ҷайхун ва Хоразмро ҳам баъзе тобеи он шумурдаанд ва гуфта шуда Хуросон дорои ҷаҳор марказ будааст.

Хуросон гоҳе аз ҷониби муаррихон ва ҷуғрофиёдонон ба Варорӯд маҳдуд шудааст. Ба сарзамини Варорӯд асосан вилоятҳои таърихӣ, монанди Тахористон, Суғд, Ҷоч, Уструшана, Фарғона ва Хоразм шомил мешуданд. Бояд зикр кард, ки бахше аз Тахористон бо пойтахтии шаҳри Балх дар қисмати соҳили чапи Амударё воқеъ гашта буд. Аммо Хоразм дар ҳар ду соҳили Амударё, дар поёноби он қарор дошт.

Шарқшиноси англис Ле Стренҷ марзҳои таърихии Хуросони Бузургро дар пояи манобеи таърихӣ муайян намуда, аз ҷумла менависад, ки Хуросон «дар авоили қуруни вусто ба таври кулӣ бар тамоми иёлоти исломӣ, ки дар самти ховари Кабири Лут то кӯҳҳои Ҳинд воқеъ буданд, итлоқ мегардид... Ҳудуди хориҷии Хуросон дар Осиёи Вусто биёбони Чин ва Помир ва аз самти Ҳинд ҷиболи Ҳинд ва Кеш буд».¹

¹ Ле Стренҷ Ҷуғрофиёи таърихии сарзаминҳои хилофати шарқӣ. Тарҷумаи Маҳмуди Ирфон. Чопи севум. Техрон, 1367. С.408.

Баррасии осори таърихӣ ва ҷуғрофиёии Истахрӣ («Масолику-л-мамолик», нимаи дуюми асри IX-аввали асри X), Ибни Хурдодбех («Китобу-л-масолик ва-л-мамолик», садаи IX), Яъқубӣ («Ал-Булдон», садаи IX) ва Ибни Руста («ал-Аълак ан-нафиса», нимаи аввали садаи X) дар бораи ҳудуду марзҳои Хуросони Бузург бо якдигар мутафовитанд. Сабаби асосии ихтилофи назари муаррихон ва ҷуғрофиёдонон дар бораи марзу ҳудуди Хуросони Бузург ин вуқӯи ҳаводиси низомӣ ва сиёсие мебошад, ки дар тӯли даврони мухталиф дар тақсимои ҷуғрофиёии ин сарзамин асаргузор будааст. Бинобар ин сабаб бахшҳое аз Хуросони Бузург гоҳе аз он ҷудо ва гоҳе ба он пайванд шудаанд ва ин боиси ихтилофи тавсиф дар ҷуғрофиёии ин сарзамин гаштааст.

Хуросони Бузург дар маҳдудаи қаламрави Ориёно аз арзиши бузурги фарҳангӣ низ бархӯрдор буд. Забони адабии тоҷикӣ маҳз дар хоки Хуросони Бузург рушд кард ва ҷойгузини забонҳои қадимаи эронӣ шуд. Муқаддасӣ, ки тақрибан аз тамоми қаламрави давлати Сомониён дидан кардааст, матолибе дар бораи забони сокинони он меорад, ки хеле ҷолиб аст ва сазад, ки бо вучуди зиёд будани он матлаб, онро иқтибос кунем: «Яке аз шоҳони Хуросон ба вазираш дастур дод, то мардонеро аз панҷ хӯраи аслий (бахше аз вилоят ва ё ноҳия) гирд оварад. Пас чун омода шуданд, сағистонӣ (систонӣ) ба суҳан омад, вазир гуфт: «Ин забон барои ҷанг хуб аст». Сипас нишобурӣ ба суҳан омад, ӯ гуфт: «Ин забон барои доварӣ хуб аст». Сипас марвӣ ба суҳан шуд ва ӯ гуфт: «Ин забон вазоратро сазост». Сипас балхӣ суҳан гуфт, пас ӯ гуфт: «Ин забон номанигориро шоьад» ва чун ҳиротӣ ба гӯиш омад, ӯ гуфт: «Ин забон барои дастшӯӣ хуб аст...» Ин забонҳои аслии Хуросонанд (дар бахши бохтарӣ) ва дигарон пайрави эшонанд ва аз онҳо реша гирифтаанд ва бад-онҳо боз

мегарданд. Масалан, забони Тусу Нисо наздики нишобурист. Ва забони Сарахсу Абевард наздик ба марвист...забони чузчониён наздик ба балхию марвист, забони хоразмӣ фаҳмиданӣ нест..., забони тирмизӣ наздик ба балхист... Албатта ин забон (бухориён) дарӣ мебошад ва аз он рӯй ин гуна забонро дарӣ номанд, ки номаҳои шоҳон бад-он навишта мешавад ва аз решаи «дар» сохта шуда, зеро ки забонест, ки дарбориён бад-он гуфтугӯ медоранд. Суғдиёно низ забоне ҷудо аст, ки наздик ба забони рустоиёни Бухоро мебошад ва чанд гуна аст, ки ҳамагӣ онро мефаҳманд. Ман пешвои бузургвор Абубақр Муҳаммад ибни Фазлро дидам, ки бад-он бисёр сухан меронд».¹

Тақмили раванди ташаккули халқи тоҷик, пеш аз ҳама бо густариши забони муштаракӣ тоҷикӣ-форсӣ иртибот дошт, ки он то ба забони ҳоким дар аҳди Сомониён рушд кард. Абуисҳок Иброҳим ибни Муҳаммад ал Форисӣ ал-Истаҳрӣ маъруф ба Караҳӣ (вафот 346 ҳ.к./957-58) дар асари хеш «Масолик ва мамолик» менависад, ки соқинони Порсро «се забон аст: порсӣ, ки бо якдигар гӯянд ва агарчи дар ноҳиятҳо тафовуте бошад ҳама яксон буд, ҳамаи Порс забони якдигар бидонанд ва луғати пӯшида намонад; ва забони паҳлавӣ, ки ба рӯзгори порсиён мукотибот ба он луғат будӣ. Онро ба тафсир ҳоҷат буд; ва забони тозӣ, ки имрӯз дар девонҳои подшоҳон мукотибот ва муомилот ба тозист омӯхтанд».²

Дар ин мантиқа адабиёти тоҷикии форсӣ зуҳур кард ва дар садаи IX-X ба авҷи рушди худ расид. То ҳодисаи даҳшатбори муғул Хуросони Бузург сарзамини

¹ Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифату-л-ақолим. Ҷ.2. Тарҷумаи А. Мунзавӣ. Техрон, ҷопи аввал, 1361. С.490-491.

² Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик. Техрон, 1340. С.120.

олимону донишмандон, нависандагону шоирон, факехону файласуфон пазируфта шуда, ба исми Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абулаббоси Марвазӣ, Абуҳафси Суғдӣ, Фирдавсӣ ва дигарон шеърӯ адаби замон беназир гашт. Дар домони пурӯтафати Хуросони Бузург олимони саршиносе чун Ибни Сино, Форобӣ, Берунӣ, Умари Хайём, Фарғонӣ, Насируддини Тусӣ, Шарафуддини Тусӣ ва дигарон, ки дар рушди улуми риёзӣ, нучум, фалсафа, тиб, кимиё ва ҷуғрофиё нақши боризе доштанд, парвариш ёфтанд. Муҳаддисон, муфассирон ва соҳибмазҳабоне ба мисли Абуҳанифа, ал-Бухорӣ, ат-Тирмизӣ, Ғаззоли, Мотарудӣ, ар-Розӣ, Шайхи Тусӣ, Замахшарӣ ва дигарон дар ин хитта арзи вучуд карданд, ки олами шарқ ба номи онҳо ифтихор мекунад.

Дар қаламрави Хуросони Бузург баъд аз истилои араб намояндагони хонадони ашрофи тоҷик, чун Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён, Ғуриён ва Куртҳои Ҷирот давлат таъсис доданд. Ин сарзамини паҳновар дар домони пурмеҳри худ шаҳрҳоеро мисли Самарқанду Бухоро, Урганҷу Чочу Банокат, Истаравшану Хучанд, Кешу Балх, Зобулу Кобул, Ҷироту Ғазнӣ, Нишопуру Тусу Марв ва ғайраро парварид, ки ҳар яке ҷойгоҳи вижаеро дар тамаддуну фарҳанги ҷаҳонӣ пайдо кардаанд.

Бинобар ин вожаи «Хуросон» ва ё «Хуросони Бузург» барои таърихи тамаддун ва фарҳанги мо на танҳо бегона нест, балки баёнғари он аст, ки ин сарзамини ахурӣ ва оморҷоҳи Хуршед хостгоҳу ватани аҷдоди мост ва онро набояд хурд кунем ва ба номаш бегонагӣ зоҳир намоем. Зеро Тоҷикистони мо як бахши кӯхистонии Хуросони Бузург аст, ки дар масири таърих бо ҳазор андар ҳазор восита бо ин сарзамин ҷӯш хӯрдааст ва ягонагии забонию фарҳангии он натиҷаи ин ҷӯшхӯрданҳост.

Ташаккули халқи тоҷик равандҳои тӯлони этногенетикиро паймудааст, ки он дар қаламрави Хуросони шомилӣ сарзаминҳои Суғд (ҳавзаи Зарафшон ва Қашқадарё), Бохтар (ҳавзаи Амударё), Хоразм, водии Фарғона, Чоч бо Илок (ҳавзаи Чирчиқ ва Оҳангарон), вилоёте дар ҷануби Осиёи Миёнаи кунунӣ: ҳавзаи Ҳилманд, Ҳарирӯд, Аргандоб ва Хомун буд, ба вуқӯъ пайвастааст.

Академик А.А.Семёнов навишта буд, ки осори рахшони фарҳанги ориёӣ дар ниҳояти фароҳӣ берун аз марзҳои кунунии Тоҷикистони имрӯз қарор доранд. Тоҷикистони имрӯзӣ танҳо бахши хурде аз мероси ғании ориёӣҳои Осиёи Миёнаро фаро гирифтааст. Дар тасвири куллие аз зиндагии гузашта ин бахш танҳо ҷузъе аз он аст ва наметавонад бидуни иртибот бо дигар бахшҳои ин тасвир баррасӣ гардад.¹

Тоҷикон аз аҳди бостон дар сарзамини Хуросони Бузург сукунат ихтиёр кардаанд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ дар замони ишғоли арабҳо дар сарзамини зикршуда ҷаҳор минтақаи аслии қавмҳои ориёӣ: Суғд дар шимол, Фарғона дар шимолу шарқ, Хоразм дар ғарб, Тахористон ва ҳавзаи Ҳилманд дар ҷануб ҷудо мешуданд, ки сокинони онҳо дар тӯли асрҳо фарҳанги хос ва вижагиҳоеро дар зиндагии рӯзмарраи худ ҳифз кардаанд. Ишғоли Хуросони Бузург аз ҷониби арабҳо раванди баҳамомадани ин гурӯҳҳои этникиро боз дошт. Бо зуҳури силсилаҳои ашрофи маҳаллӣ, монанди Тоҳириён ва Саффориён дар Хуросони Бузург ба раванди бавучудоии ҳастаи халқи тоҷик тақвият мебахшад. Бо таъсис ва густариши давлати Сомониён дар асрҳои IX-X раванди ташаккули халқи тоҷик ба поён мерасад.

¹ Семенов А.А. Материальные памятники арийской культуры // Таджикистан. Сб.Статей. Ташкент, 1925. С.113.

Точикон аз нигоҳи наҷодӣ, фарҳангӣ ва сунану анъанот ҳамеша аз дигарон фарқ дошанд. Дар зимн боз ҳам така ба ахбори сарчашмаҳо мекунем. «Мардуми Мовароуннаҳр, -менависад Истахрӣ, -дар хайр роғиб бошанд ва мардумоне бебаду босаломат ва беғоила (бе шӯру фасод) ва дастгушода бошанд ва бештар родтабъ ва шермард ва силоҳдӯст бувад. Ва фароҳии он ҷо чунон бувад, ки дар ҳама иқлимҳо қаҳт афтад ва он ҷо камтар бувад. Ва агар як сол офате афтад, захираи соли гузашта чандон бувад, ки эшонро як солу бештар бардорад».¹

Истахрӣ дар ҳисоли меҳмоннавозии тоҷикон мегӯяд: «...фарохдастӣ ва нонпораии эшон чунон бошад, ки ҳеҷ касро аз меҳмон кароҳият нояд. Ва агар касе тааммул кунад пиндорад, ки ҳама Мовароуннаҳр ба ин маънӣ як хона аст. Ва чун ғарибе он ҷо расад, ҳама кас чаҳди хеш дар хидмати ӯ ба ҷой орад ва чашми мукофот надорад. Ва далел бар муруввати эшон он бас, ки ҳар деҳқоне, ки ӯро каффофе (он миқдор рӯзӣ ва хӯрок, ки инсонро бас бошад) бувад, лобуд кӯшке ва меҳмонхона дорад. Ва ҳамасола кори ӯ он бувад, ки барги меҳмонхона созад. Ва чун ғарибе он ҷо расад, бо якдигар муноқиша кунанд, то ӯро ба хона барад ва пешдастӣ намоянд. Ва ҳамаи неъматҳои эшон бар меҳмондорӣ ҳазина шавад».²

Истахрӣ замоне ки ба Суғд мерасад, хонае мебинад, ки дарвозааш ҳамеша кушодааст ва ин ҳолат ӯро ба ҳайрат мегузорад ва менависад: «Ман дар Суғд сароӣе дидам ва дари он саро ба девор боздӯхта буданд ба мех. Пурсидам, ки ин чӣ маънӣ дорад? Гуфтанд сад сол зиёд аст, ки ин дар боз аст, ки шабу рӯз набастаанд. Ва бувад, ки сад савор ва бештар ногаҳ беҳангом

¹ Истахрӣ. Масолик ва мамолик. Техрон, 1340.С.226-27.

² Ҳамон ҷо. С.227-228.

бирасанд ва худованди саройро ҳочат набуд, ки аз ҷойи худ бичунбад. Барги мардум ва сутур ҳама муҳайё бошад. Ва чун меҳмон фаро расад, худованди хона шодӣ намояд ва тозарӯйӣ кунад. Ва ин маънӣ дар ҳеч иқлим нашнавидаам магар дар ин диёр».¹

Ин муаллиф, ки шаҳрҳову кишварҳои зиёдеро дида, аз суннату анъанаҳои онҳо бохабар шуда буд, аз ободкориҳо ва таваҷҷуҳи мардумони Варорӯд ба кори хайр хайратӣ мешавад ва ин бардоштҳои худро, ки мамлу аз муҳаббат ба ин мардум аст, чунин тасвир мекунад: «Ва ба дигар шаҳрҳо худовандони неъмат моли хеш бар хосағони худ ҳазина (сарф) кунанд ва дар фиску фасод ба қор баранд. Ва мардуми Мовароуннаҳр ҳама бар кори хайр ва пулу работ ҳазина кунанд. Ва ҳеч шаҳру манзил ва биёбон набинӣ дар Мовароуннаҳр илло ки ба ҳар манзил рабате ва ҷойгоҳе сохтаанд, зиёдат аз он ки ҳочат ояд ва онро авқоф ва арзоқ падида карда. Ва шунавидам, ки дар Мовароуннаҳр зиёдат аз даҳ ҳазор работ аст, ки ҳар чанд мардум, ки он ҷо бирасанд, алафи сутур ва таоми мардум бидиҳанд».²

Ҷуғрофидони маъруфи садаи XIII Муҳаммад ибни Начиби Бакрон, ки дар Нишопур ва Гурганҷ-пойтахти Хоразмшоҳиён зиндагӣ ва фаъолият кардааст, роҷеъ меҳмоннавозӣ ва қушодадастии мовароуннаҳриён менависад, ки «аҳли Мовароуннаҳр... тозамизбон бошанд ва ба хайрот майл кунанд».³

Хулоса, Сомониён дар сарзамине зухур карданд, ки шаҳру вилоёти ободон дошт ва мардуми шаҳрнишину кишоварзи он ҳамеша ба рушду шуқуфоии хостгоҳи хеш талош мекарданд. Ба хусус, дар аҳди се амири аввали

¹ Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик. Техрон, 1340. С. 228.

² Ҳамон ҷо. С. 228.

³ Муҳаммад ибни Начиби Бакрон. Ҷаҳоннома. Муқаддима, таҳия ва таълиқот ва феҳристи Ф.Қодирова. Хучанд: Хуросон. С.130.

дудмони Сомонӣ: Исмоили Сомонӣ, Аҳмад ибни Исмоил ва Наср ибни Аҳмад марзҳои давлати онҳо дар ниҳояти густурдагӣ қарор дошта, дар шимолу шарқ Хоразм то сарҳадоти шимолӣ Фарғона, дар ҷануб то Систону Синд ва дар ғарб то соҳилҳои ҷанубии баҳри Хазарро фаро мегирифт.

ҲУҶУМИ АЪРОБ БА ЭРОН

Оғози садаи ҳафтум шоҳаншоҳии Сосониён дучори бухрони сиёсӣ гардид. Даврони салтанати Хусрави Парвиз (590-628) ҳама дар ҷанг гузашт. Ҷангҳои ӯ на танҳо барои кишвараш аҳамият надошт, бали онро заиф карда буд. Ӯ ба як шахси мағрур, худписанд, ситамгор ва ҳақношинос табдил ёфта, ҳайсиату эътибораш дар назди мардум ва дарбор коҳида буд, ки ин ҳама шароитро барои шӯриш бар зидди ӯ фароҳам овард. Хусрав ба валиаҳдии худ яке аз фарзандони Ширин бо номи Мардоншоҳ ё Мардосшоҳро баргузид, вале Ширӯя писаре, ки Хусрав аз духтари қайсари Рум дошт, худро шоҳ эълон кард ва дастур дод Хусравро ба зиндон афкананд ва соли 628 ба қатл расонид.¹

Ширӯя дар таърих бо номи Қубод ё Қуводи дуюм маъруф аст. Яке аз корҳои муҳиме, ки Қубод анҷом дод, ин сулҳ бо Рум мебошад. Андозҳои бисёреро, ки дар замони падараш аз мардум ситонида мешуд, бекор намуда, зиндониёро озод кард. Аммо ба зудӣ маълум мешавад, ки Ширӯя ин корҳои мавриди писандро на аз рӯи нексиратӣ, балки ба манзури қавӣ гаштани пояҳои қудрати худ карда будааст, зеро пас аз ҷанде ҳамаи бародарони худро, ки ҳабада нафар буданд,² ба ҳалокат мерасонад ва дере нагузашта худ низ дар асари бемории тоун, ки дар Эрон авҷ гирифта буд, вафот мекунад. Муддати салтанати ӯ тибқи иттилои Табарӣ ҳашт моҳ

¹ Камол Ҳ. Бозтоби таърихи ба ҳукумат расидани намояндагони дудмони Сосонӣ то сукути давлати онҳо дар манобеи таърихии садаҳои IX-X // Муаррих. -№1 (25), 2021.С.57.

² Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 1. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Бо таҳрир ва тасҳеҳи Н.Амирошӯӣ. Душанбе, 2014. С.701.

буд,¹ аммо А.Ризоӣ ба ин назар аст, ки муддати салтанати Қубод ду солу чанд моҳ ба тӯл анҷомид.²

Дар чаҳор соли фосилаи байни марги Хусрави Парвиз ва ба тахт нишастани Яздигурди сеюм, ки охирин подшоҳи Сосонист, наздик ба 12 подшоҳ, аз он чумла Ардашер (писари Қубод), Шаҳрбароз ӯ Фаррухонмоҳ Исфандиёр (аз хонадони шоҳӣ набуд), Пурон (духтари Хусрави Парвиз), Ҷушнада (аз амакони дури Хусрави Парвиз), Озармидухт (духтари Хусрави Парвиз), Хусрав писари Меҳрҷушнас (аз бозмондагони Ардашер), Фирӯз писари Меҳрҷушнас, Зозай (аз ашрофзодагони форс) ва ғайра бар тахти салтанат нишастаанд.³ Дар ин муддат шоҳон танҳо бозичаи дасти сардорон буданд. Тоҷ бар сар мениҳоданд ва баъди чанде кушта мегардиданд. Ҳангоме ки марде дар миён набуд, занонро ба тахт менишонданд.

Охирин подшоҳи Сосонӣ Яздигурди сеюм - набераи Хусрави Парвиз буда, аз модари зангӣ зода шуда, ба таври гумном дар худуди Истаҳри Порс зиндагӣ мекард. Бузургони Истаҳр ўро ба подшоҳӣ бардоштанд ва дар оташқадае тоҷ бар сараш ниҳоданд ва он гоҳ ба ҷониби Тайсфавун бо сарвари Рустами Фаррухзод лашкар кашида, Хусрави панҷумро, ки дар тахт менишаст, ба ҳалокат расонида, Яздигурдро подшоҳ эълон карданд. Ҳангоме ки Яздигурди сеюм соли 632 ба тахт нишаст, нишонаҳои инқирози давлати Сосониён ба назар хувайдо гашта буданд.⁴ «Яздигурди

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 1. Душанбе, 2014. С.702.

² Абдулазими Ризоӣ. Таърихи даҳхазорсолаи Эрон. Ҷ.2. Чопи дуюм, Техрон, 1368. С.84.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 1. Душанбе, 2014. С.702-706.

⁴ Камол Ҳ. Бозтоби таърихи ба ҳукумат расидани намояндагони дудмони Сосонӣ. С.58.

чавон хангоме ба подшоҳӣ расид, ки аз давлати Сосониён чуз нимаҷоне намонда буд. Дилҳо пароканда, гурӯҳҳо пошида ва корҳо носомон шуда буд».¹

Яздигурд шахси чавон ва бетачриба буд. Ба сабаби кушторхое, ки ба дасти Кубод анҷом пазируфт, аз хонадони салтанатӣ касе ёфт намешуд, то битавонад ўро дар ин даврон, ки арабҳо ба фикри густариши ислом афтада буданд ва Эрон низ мадди назари онон буд, ёрӣ кунад.

Аз охирин марзбонони Хуросони Бузурги қабл аз ислом Фарохурмуз зикр шудааст, ки сипаҳсолори тамоми Эрон буд. Ба шаҳодати кутуби таърихӣ ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар Тайсфавун бо фармони маликаи Эрон, Озармидухт кушта шуд.² Баъдан писари Фарохурмуз, Рустами Фаррухзод, ки ба қавли Фирдавсӣ:

Ки Рустам будаш ному бедор буд,

Хирадманду гурду чаҳондор буд.³ -

марзбони Хуросон ва сипас фармондеҳи кулли Эрон гардид. Бино ба ахбори Балозурӣ Рустам «аҳли Рай ва ба қавле аҳли Ҳамадон буд».⁴

Тибки ахбори Фирдавсӣ ин фармондеҳ истеъдоди фавқулоддаи ситорашиносӣ низ дошт:

Ситорашумар буду бисёрхуш,

Ба гуфтори мубад ниҳода ду гӯш.⁵

ва бар асоси илми нучум ғочаи ба сари Эрон омадаро пешгӯӣ намуда буд:

Ки ин хона аз подшоҳӣ тижист,

На хангоми фирӯзиву фарраҳист.⁶

¹ Саолибӣ. Шоҳнома. 2014. С.359.

² Гардезӣ А. Зайну-л-ахбор. Техрон: Интишороти Дунё, 1367. С.229.

³ Фирдавсӣ А. Шоҳнома. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз К.Айнӣ ва З.Аҳрорӣ. Душанбе: Адиб, 2010. С. 336.

⁴ Аҳмад ибни Яҳё ал-Балозурӣ. Фугӯху-л-булдон. Тарҷумаи О.Озарнӯш. Техрон: Интишороти Бунёди фарҳанги Эрон, 1346. С.54.

⁵ Фирдавсӣ А. Шоҳнома, 2010. С.336.

⁶ Фирдавсӣ А. Шоҳнома. 2010. С.337.

Рустами Фаррухзодро шоҳи Эрон Яздгирди сеюм ба ҷанги Саъди Ваққос бо ҳудуди 120 ҳазор лашкар ва 30 фили ҷангӣ ба Қодисия маъмур сохт,¹ ки парчами бузурги давлати Сосониён – Дирафши Ковиёниро, ки болотарин ва боарзиштарин нишони ин давлат маҳсуб мешуд, ҳамроҳ дошт.²

Теъдоди лашкари тозиёно дар ҷанги Қодисия Балозурӣ «байни нух то даҳ ҳазор тан буд»,-менависад ва идома медиҳад, ки «ҳар гоҳ бо улуфа ва таом ниёз доштанд, савора ба биёбон рехта, навоҳии суфлои Фуротро мавриди ғорат қарор медоданд. Умар (ибни Хаттоб) аз Мадина гӯсфанду гӯшт барояшон мефиристонд».³

Набарди Қодисия бино ба ахбори Балозурӣ «рӯзи охири соли 16 (декабри 637) рух дод»⁴ ва се рӯз давом кард.⁵ О.Г. Болшаков ба ин назар аст, ки ин набард 27 шавволи соли 15 ҳ.қ мусодиф ба 2 декабри соли 636 рух додаст.⁶ Аммо муҳаққиқи таърихи ишғоли Эрон аз ҷониби арабҳо А.И.Колесников ба ин назар аст, ки чун баъд аз набарди Ярмак, ки 12 раҷаби соли 15 ҳ.қ./20 августи соли 636 рух дод ва арабҳо пирӯз шуданд, дастае аз онҳо ба ёрии Саъди Ваққос ба Қодисия омад. Аз ин рӯ метавон хулоса кард, ки набарди Қодисия дар охири моҳи сентябри соли 636 ба вуқӯъ пайваस्ताаст.⁷ Дар ин ҷанг Умар ибни Хаттоб ба кумаки Саъди Ваққос Муғираро бо ҳашсад марди ҷангӣ ва теъдоди ҳафтсад

¹ Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.55.

² Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.55.

³ Ҳамон ҷо. С.55.

⁴ Ҳамон ҷо. С.55.

⁵ Ҳамон ҷо. С.59.

⁶ Большаков. О.Г. История халифата. Т.2. Эпоха великих завоеваний. М.1993. С.170.

⁷ Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами. Москва: Наука, 1982. 1982. С.95-96.

тан чангандаҳои дигарро бо сарвари Қайс ибни Хубайра ибни Макшӯҳи Муродӣ фиристод.¹

Дар набард бо ʼароб Рустами Фаррухзод қаҳрамонона чангид ва кушта шуд. Чун ʼароб часади ӯро биёфтанд, пур аз осори зарбу шамшеру найза буд.² Бо марги ин сипаҳсолори қаҳрамон замони азамати давлатдории Сосониён ба поён расид.

Сарчашмаҳо ривоят мекунад, ки гурӯҳе аз размандагони сипоҳи Сосониён, ки Рустами Фаррухзод ҳифозати Дирафши Ковиёнро ба онон эътимод карда буд, то дами марг аз ин намоди давлатдории шоҳаншоҳӣ дифоъ карданд: «Гӯянд чамоате аз Аҷам парчами хешро дар ҳуфрае (сӯрохе) кӯбиданд ва гуфтанд: «мо мавзеи худро то дами марг тарк нахоҳем гуфт». Пас Салмон ибни Рабеаи Боҳалӣ бар онон тохт ва ҳамагиро бидушт ва парчамашонро бигирифт».³ Ин чангии араб сӣ ҳазор диноҳ барои Дирафши Ковиёнӣ дарёфт кард, ҳарчанд гуфта мешавад арзиши ростини Дирафши Ковиёнӣ миллионҳо диноҳ буд. «Ин Дирафш, менависад Саолибӣ,- то хангоми вожгунии подшоҳии Яздигурд – пасин шаҳриёри Сосониён дар чанги Қодисия бар ҷо буд, дар он чанг ба дасти марди нахаъӣ афтод, ки онро ба Саъди Ваққос дод. Саъд Дирафши Ковиёнро бо дигар баҳраҳои чангӣ,... бо ганчинаҳои Яздигурд чун гавҳарҳову тоҷҳо ва камарбандҳои гавҳарнишон, ҳамаро ба амирулмуъминин Умари Хаттоб супурд. Умар фармон дод, ки Дирафши Ковиёнро пора-пора буриданд ва бар мусулмонон бахш карданд».⁴

¹ Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.55.

² Аҳмад ибни Яҳё Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. Тарҷумаи Муҳаммади Таваккул. Техрон, 1337. Таҳия ва нашри электроник Алиризо Каёни. Мунташиршуда дар торнамои WWW. TARIKHFA.COM. Барги 249.

³ Аҳмад ибни Яҳё Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон.1337. Барги 251.

⁴ Саолибӣ. Шоҳнома. 2014. С.58.

Аммо ба ривояти Балъамӣ, Масъудӣ ва Ибни Мисквейҳ ба дастури Умар ибни Хаттоб гавҳарҳои гаронқимати Дирафши Ковиёниро барканданд ва дирафшро сӯзониданд.¹

Бояд зикр кард, ки шоҳони Эрони даврони Ҳахоманишӣ, Ашконӣ ва Сосонӣ ба кишвари Хуросони Бузург таваҷҷуҳи ҳосе доштаанд. Чунон ки охириин подшоҳи Ҳахоманишӣ Дориюши III (Доро) барои наҷоти Эрон аз дасти Искандари Мақдунӣ ба Хуросон рӯй овард, аммо дар наздикии Домғон дар соли 330 пеш аз мелод ба дасти ду нафар аз наздиконаш бо номҳои Моҳёр ва Ҷонусиёр, ки ба ӯ хиёнат карданд, кушта шуд. Фирдавсӣ дар зимн мегӯяд:

Яке мубаде номи ӯ Моҳёр,
Дигар мардро ном Ҷонусиёр.
Чу диданд, к-он кор бесуд гашт,
Баландахтару номи Доро гузашт.
Яке бо дигар гуфт, к-ин шӯрбахт,
Аз ин пас набинад дигар тоҷу тахт.
Бибояд задан дашнае бар бараш,
В-агар теги ҳиндӣ яке бар сараш.
Сикандар супорад ба мо кишваре,
Бар ин подшоҳӣ шавем афсаре...
Яке дашна бигрифт Ҷонусиёр,
Бизад бар бару сини шаҳриёр.
Нагун шуд сари номбардор шоҳ,
В-аз ӯ боз гаштанд яксар сипоҳ.²

Охириин шоҳи Сосонӣ, Яздигурд низ ҳамин сарнавиштро дошт.

¹ Абуалӣ Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Балъамӣ. Тасҳеҳи М.Баҳор. Чопи дуюм, Техрон, 1353. С.148; Абулҳасан Али Масъудӣ. Китоб ат-танбеҳ ва-л-ишроф. Тарҷумаи А. Поянда. Техрон, 1349. С.82-83; Аҳмад ибни Муҳаммади Мисквейҳ. Таҷорибу-л-уам. Тарҷумаи А.Имомӣ. Техрон, 1369. С.311.

² Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷ.6. Таҳияи К.Айнӣ, З.Аҳрорӣ ва Б.Сирус. Душанбе, 1989. С.534.

Саъд ибни Ваққос баъд аз хатми набарди Қодисия ду мохи дигар дар ин чо мондагор шуд, то дастури дигари халифа Умар ибни Хаттоб роҷеъ ба икдомоти баъдӣ ба ӯ расад. Умар ибни Хаттоб лозим донист то сипоҳи араб ба ҷониби пойтахти Сосониён Тайсфавун (اطيسفون) амалиёти низомиро идома диҳад. Пирӯзӣ дар Қодисия таркиби сипоҳи арабхоро аз нигоҳи сифатӣ тағйир дод ва аксари ин размандагон саворанизом шуданд, чаро ки аспҳо дар миёни ғаниматҳои ба дастомада аз сипоҳи Сосониён дар набарди Қодисия хеле зиёд буданд.

Бобул, ки дар миёни Қодисия ва Тайсфавун, дар соҳили рости Фурот қарор дошт, макони таҷаммуи сипоҳи боқимондаи наҷотёфтаи Сосониён гардид. Бо расидани неруҳои кумакии тозанафас ба лашкари арабҳо онҳо Фуротро убур карда, ба Бобул наздик шуданд. Аммо рӯҳафтадагӣ дар сипоҳи Сосониён ва бебандуборӣ дар миёни фармондеҳони он сабаб шуд, то сангари дифоии онҳо аз ҷониби арабҳо барчида шавад ва як мавзеъ аз паси мавзеи дигар, як диҷ аз паси диҷи дигар ба дасти арабҳо афтад ва онҳо дар ибтидои соли 637 ба қисмати соҳили рости пойтахти Сосониён – диҷи Бех Ардашер расанд. Размандагони Бех Ардашер бо кандани хандақҳои дифоӣ, сохтани деворҳои муҳофизатӣ ва бо партоби сангҳо аз манҷаниқҳо ба ҷониби душманон ҳудуди ду моҳ тавонистанд бо арабҳо муқовимт кунанд. Баъд аз набарди навбатӣ мудофеони диҷ ба ҷониби арабҳо намояндагони худро барои бастанӣ сулҳ фиристоданд. Онҳо аз ҷониби шоҳаншоҳи Сосонӣ ба арабҳо дар ивази имзои сулҳ тамоми сарзаминҳои ишғолшудаи ғарби Дачларо пешниҳод карданд. Аммо ин музокира бидуни натиҷа анҷом ёфт ва

¹ Би фатҳа аввалиху ва сукун сонияху ва син муҳмалатун вафоун ва охираху нун: Шихобуддин Абуабдуллоҳ Ёқут ибни Абдуллоҳи Ҳамавий. Муъҷаму-л-булдон. Ҷ.4. Бейрут, 1397 х. /1977 (-501 с.). С.55.

шоми он рӯз сипоҳи Сосонӣ Бех Ардашерро тарк карда, ба сарҳади шарқӣ ба Тайсфавун раҳсипор шуданд Яке аз сабабҳои асосии қатъи муқовимат аз ҷониби сипоҳи Сосонӣ дар Бех Ардашер ин бедод кардани гуруснагӣ миёни сипоҳ буд, ки ҷангандаҳоро маҷбур сохт, то барои начот гӯшти гурба ва сагонро истеъмол кунанд. Ба ҳамин тариқ Бех Ардашер аз ҷониби лашкари Саъди Ваққос дар моҳи сафари соли 16 х.қ./март соли 637 ишғол гардид. Баъд аз нӯҳ моҳи таваккуф дар Бех Ардашер, лашкари араб бо фармондеҳии Саъди Ваққос ба татбиқи амалиёти низомии ишғоли пойтахти Сосониён – Тайсфавун пардохт. Чун ба шаҳриёни Тайсфавун маълум гашт, ки арабҳо ногаҳон ба амалиёти ишғоли пойтахт оғоз кардаанд, сокинон ва сипоҳи Сосонӣ дар ниҳояти саросемагӣ Тайсфавунро тарк гуфтанд. Вақте арабҳо вориди шаҳр шуданд, дар хиёбонҳои Тайсфавун касеро во нахӯрданд.

Шоҳаншоҳи Сосонӣ Яздигурди сеюм баъд аз он ки арабҳо Бех Ардашерро гирифтанд, пойтахтро тарк гуфта буд. «Ва ҳар гоҳ давлате пойтахти худро аз даст бидиҳад,- менависад Ибни Халдун,- боқӣ мондани навоҳии дигар барои он сӯде нахоҳад дошт ва бедаранг музмаҳил хоҳад гардид, зеро пойтахт ба манзилаи қалб аст, ки рӯҳ аз он барангехта мешавад».¹

Ҳамин тавр, Яздигурд пас аз ишғоли Тайсфавун муддатҳои тӯлонӣ фирорӣ буд: ба Хулвон омад, аз он ҷо ба Исфакон гурехт (соли 19 х.қ./640); баъд аз фатҳи араб дар Наҳованд (соли 24 х.қ./644-645²) ба Истахр паноҳ бурд. Пас аз гирифтани Истахр аз ҷониби арабҳо ба Дороб омад, аз он ҷо ба Кирмон ва аз Кирмон ба Систон

¹ Абдурраҳмон ибни Халдун. Муқаддимаи ибни Халдун. Ҷ.1. Мутарҷим М.Ғунободӣ. Баргардонанда аз форсӣ Н.Амирошӯҳӣ. Душанбе, 2019. С.373.

² Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.131.

ва аз он чо ба Марв рафт. «Дар чараёни фирор Яздигурди севум, ки бузургони дарбораш ҳам баъд аз чандин соли мунозеот ва рақобатҳои бефоида худро дар паноҳи ӯ кашида буданд, ҳамроҳ бо мавкиби шоҳонаи ӯ, ки ...болиғ бар чаҳор ҳазор тан зану мард ва ғулому каниз ва бандаву озод ва котибу хунёгар...ва бору буна мешуд, роҳи шарқро, ки мисли даврони Дориюши севум дар ҳамлаи Искандар ҳамчунон танҳо роҳи фирор барои начоти ҷони табақоти олий маҳсуб мешуд, пеш гирифт ва Яздигурди овора... мавкиби сангини пурхарчи худро аз шаҳре ба шаҳре дунболи худ мекашид...»¹

Яздигурд хабар ёфт, ки сугдиён ва фарғониён хоҳони он нестанд, ки шоҳаншоҳи Сосонӣ ба сарзамини онҳо паноҳ барад ва ӯ бо умеди ҷимояти ҳоқони турк ба Балх бозгашт, то бо сармоёе, ки аз ҳазинаи шоҳаншоҳӣ ҳамроҳ дошт ва инчунин ёрмандии ҳоқони Чин дар Марв барои хеш мақарре созад ва аз ин чо ҷабҳае алайҳи арабҳо эҷод кунад. Бино ба назари Б.Шпулер табақаи ашрофи Сосонӣ - деҳқонон фармони Яздигурдро пиромуни ин ки ё бо ҳоқон ҳамкорӣ кунанд ва ё ба Чин бигрезанд, напазируфтанд ва ба ақди қарордоде бо тозиён ибрази тамоюл намуданд. Дар натиҷа қор миёни Яздигурд ва ашрофи ӯ ба ихтилоф кашид ва ин табақаи ашроф ҳазинаи ҳамроҳдоштаи Яздигурдро аз пеши ӯ рабуданд. Иловатан Яздигурд, ки аз ҳоқони Чин тақозои кумак карда буд, ҷавоби рад гирифт ва ба ин сабаб натавонист ба дастаҳое, ки омода буданд бо арабҳо дар набард шаванд, кумаки низомӣ намояд.² Ин замон фармондеҳи араб Аҳнаф ибни Қайс

¹ Абулхусайни Зарринқуб. Рӯзгорон. Таърихи Эрон аз оғоз то сукути салтанати Паҳлавӣ. Чопи панҷум. Техрон, 1383. С.308.

² Бертолд Шпулер. Таърихи Эрон дар қуруни нахустини исломӣ. Ҷ.1. Тарҷумаи Ҷ.Фалотурӣ ва М.Мираҳмадӣ. Чопи чаҳорум. Техрон, 1373. С.28.

дар Марврӯд барои худ мақарри фармондеҳӣ месохт ва аҳли Куфа, ки ҳамроҳи ӯ буданд, дар чаҳор деҳаи ҳамҷавори он ҷойгузин мешуданд.

Тибки муътамадтарин ривояте Яздигурд ба ҳангоми фирор дар Мурғоб шабе барои хуфтан ба осиебе даромад. Осиебон ӯро намешинохт. Ба хотири дасрас намудани чомаҳои заррин ва ҷавохироти ҳамроҳдошта, осиебон ӯро мекушад. Бино ба ривояти дигар саворони Моҳуӣ Сурӣ (марзбони Марв), ки дар ҷустуҷӯи Яздигурд буданд, ӯро дар он ҷо хуфта ёфта, ба катл мерасонанд.¹ Саолибӣ мегӯяд, ки ҷасади ин шаҳриёри бахтбаргаштаро ба рӯди Мурғоб андохтанд. Об ӯро ҳамебурд то ба ҷое, ки Заррег ном дошт. Ба шоҳаи дарахте гир кард. Ускуфи масеҳиёни ин шаҳр ҷасади ӯро аз об гирифт ва дар боғе дар Марв ба хок супорид. «Кушта шудани Яздигурд панде барои дигарон ва сароғозе барои таърих гардид ва бо марги ӯ подшоҳии порсиён ба поён омад».²

Ин воқеа дар соли ҳаштуми хилофати Усмон, дар соли 31 ҳичрӣ, ки баробар ба 651-652 мелодист, иттифок афтод. Ҳанӯз зартуштиёни Ҳиндустон ҳар сол 12 сентябр ба муносибати ба тахт нишастани ӯ соли нави худро ба номи вай оғоз мекунанд. Берунӣ менависад, ки: «Зардуштиҳо аз роҳи ҳузну андӯх ба Яздигурд ва барои таассуфу афсӯс хӯрдан ба заволи истиқлоли эронӣ ба марги ин подшоҳ таърих оғоз кардаанд».³

Яздигурд ба ҳангоми ба тахт нишастан 15 сола буд ва дар ҷанги Наҳованд бо арабон бистуҷаҳор сол дошт ва соли 652, ки дар Марв кушта шуд, беш аз 34 сол умр

¹ Камол Ҳ. Бозтоби таърихи ба ҳукумат расидани намояндагони дудмони Сосонӣ. С.58.

² Саолибӣ. Шохнома. 2014. С.363.

³ Абурайҳон Берунӣ. Осору-л-боқия. Таҳияи А.Девонакулов, М.Исо ва диг. Душанбе: Ирфон, 1990. С.49.

надошт. Масъудӣ фарзандони Яздигурдро ду писар бо номҳои Ҳиром ва Пирӯз ва се духтар бо номҳои Ардак, Шаҳрбону ва Мардованд менависад. Вале аз осори дигари таърихӣ маълум мешавад, ки Яздигурд аз се зан ҳафт писар ва панҷ духтар доштааст. Се тан аз духтарони вайро асир ба Мадина мебаранд, ки номи яке аз онҳо Шаҳрбону буд, ки гӯиё ба ҳамсари Ҳасан ибни Алӣ даромада аст.

Бино ба сарчашмаҳои чинӣ пас аз марги Яздигурд писари ӯ Пирӯз худро подшоҳи Эрон хонд ва фағфури Чин ӯро ба расмият шинохт. Ӯ дар кӯҳҳои Тахористон, дар шарқи Балх дар канори дарёи Ҷайхун маскан гирифт, то лашкаре гирд оварад ва мамлакати аз дастрафтаҳо дубора пас гирад. «Пирӯз, писари Яздигурд ҳам ки ханӯз рӯёӣ таҷдиди салтанати аҷлодро меид, бо дарбори Чин ва фармонравоёни мустақили Мовароуннаҳр якҷанд ба навишту хонд пардохт, аммо тавфиқе наёфт».¹ Ӯ аз фағфури Чин мадад хост, вале фағфур ба ӯ ёрмандӣ накард. Аммо подшоҳи Тахористон ба ӯ кумак намуд ва Пирӯзро чун шоҳи Эрон шинохт. Ба соли 661 милодӣ давлати Чин пас аз шикаст додани туркҳо кишваре бо номи Эрон ташкил дод ва подшоҳии онро ба Пирӯз супорид. Ин кишвар дар сарчашмаҳои чинӣ бо номи Тези Кик сабт шудааст ва ҷои он дақиқ маълум нест. Баъзе таърихшиносон онро дар интиҳои Систон ва гурӯҳе дар наздикии рӯди Ҷайхун пиндоштаанд. Пас аз ҳамлаи аъроб ба ин мантиқа Пирӯз ба Чин фирор кард. Фағфури Чин ба ӯ иҷозат дод, то дар соли 684 оташкадае дар Ҷонг Гон бунёд намояд. Писари ӯ, ки Нарсӣ ном дошт, ба Тахористон рафта, муддате дар он ҷо монд ва барои бозпас гирифтани кишвари Эрон талошҳо кард, аммо саранҷом навамед

¹ Зарринқӯб А. Рӯзгорон. Таърихи Эрон аз оғоз то сукути салтанати Паҳлавӣ. С.310.

шуда, ба дарбори Чин боз гашт. Бо ҳамин умеди дубора ба даст овардани салтанат аз ҷониби охирин намояндаи хонадони Сосонӣ бе натиҷа анҷомид.¹

Ибни Халдун шикасти Сосониёнро дар таҷаммулпарастӣ ва ғарқи тамоюлотӣ мазаллатбор будани намояндагони ин хонадон медонад ва дар идома мегӯяд «ва ин мавзӯъ бар футӯҳоти араб дар садри ислом ба хубӣ мунтабиқ мешуд, чи лашкариёни мусулмон дар ҳар як аз ду ҷабҳаи Қодисия ва Ярмук (набард бо византиягӣҳо дар Сурия 20 августи соли 636²) сӣ ҳазору анде буд, дар сурате ки сипоҳиёни Эрон дар Қодисия як саду бист ҳазор тан буданд».³

¹ Камол Ҳ. Бозтоби таърихи ба ҳукумат расидани намояндагони дудмони Сосонӣ. С.59.

² Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). Москва, 2016. С.136-140.

³ Ибни Халдун. Муқаддимаи ибни Халдун. Ҷ.1. Душанбе, 2019. С.367.

ХУРОСОН ДАР АХДИ ХУЛАФОИ РОШИДИН

Ба ривояти баъзе аз таърихнигорон аъроб дар рӯзгори Умар ибни Хаттоб (солҳои хилофат 634-644), рӯй ба Хуросон оварданд. Аз ҷумла, Табарӣ менависад, ки дар соли 22 ҳ.қ (642-643) «ба гуфтаи баъзеҳо Аҳнаф ибни Қайс ба ғазои Хуросон рафт ва бо Яздгирд чангид» ва идома медиҳад, ки: «Аммо мутобиқи ривояти Сайф рафтани Аҳнаф ба Хуросон ба соли ҳаҷдаҳуми ҳичрат (639) буд».¹ Табарӣ ривоят мекунад, ки Аҳнаф ибни Қайс ба таъқиби Яздгирд аз тариқи Табас ворида хоки Хуросон шуда, Хиротро ба чанг кушуд ва Суҳор ибни Абдиро он ҷо гумошт. Баъдан ба сӯи Марв рафт, ки он ҷо Яздгирд мақар гузида буд. Яздгирд ба ҷониби Марврӯд фирорӣ шуд ва дар Марви Шохҷаҳон Аҳнаф ибни Қайс мақар гирифт.² Ба назар мерасад, ки Аҳнаф ибни Қайс танҳо ба ҳадафи таъқиби шоҳи Эрон ворида Хуросон шудааст. Аммо қавли саҳеҳ ин аст, ки аъроб дар рӯзгори Усмон ибни Аффон (644-656) ба ҳадафи тасхири Хуросон ворида ин сарзамин шуданд ва ба Табасайн (яке аз ноҳияҳои Нишопур) расиданд.³

Дар баёни ҳаводиси муҳими соли 29 ҳ.қ. (14 сентябри соли 649 – 3 сентябри 650) Табарӣ менависад, ки вақте Усмон ибни Аффон ба хилофат расид (644), Умайр ибни Усмон ибни Саъдро солори Хуросон баргуморид.⁴ Аммо дар чадвали умарои Хуросон, ки Гардезӣ мураттаб кардааст, исми Умайр ибни Усмон ибни Саъд зикр нашудааст ва ин чадвал бо исми

¹ Муҳаммад ибни Чарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Таҳрир, тасҳеҳи Н.Амиршоҳӣ. Душанбе, 2014. С.1821.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе, 2014. С.1823.

³ Балозурӣ. Китаби футуху-л-булдон. Техрон: Интишороти илмию фарҳангӣ. 1371 ш. С.571.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе, 2014. С.1921.

Абдуллоҳ ибни Омир оғоз мешавад. Усмон ибни Аффон баъд аз он ки Абумусои Ашъариро аз волигии Басра барканор кард, Абдуллоҳ ибни Омирро ҳокими ин сарзамин таъйин намуд ва «Хуросон ҳам бад-ӯ дод. Абдуллоҳ ибни Омир мар Абдуллоҳ ибни Хозим ас-Суламиро бар муқаддимаи хеш бифиристонд ва ба роҳи Порсу Кирмон ба Табасайн берун омад ва Табасайнро фатҳ кард».¹ Фасеҳи Хавофӣ низ аз ҷониби Усмон ибни Аффон дар соли 29 ҳ.к. додани ҳукумати Хуросон ба Абдуллоҳ ибни Омирро зикр мекунад.²

Баъдан Абдуллоҳ ибни Омир омили Хуросон таъйин гардид. Дар соли чаҳоруми хилофати хеш (648) Усмон ибни Аффон, баъд аз Абдуллоҳ ибни Омир омили Хуросон Умайн ибни Аҳмари Яшқуриро таъйин кард.³ Чун дар он давра Марв марказнишини Хуросону Варорӯд буд, ӯ ба Марв омад.

Зимистони ин сол сармо фузунӣ гирифт. Деҳқонони Марв аз табоҳии амиру лашкари аъроб тарсида, онҳоро ба хонаи худ ҷой доданд. Чун муддати иқомати аъроб дар хонаи деҳқонон тӯлонӣ шуд, онҳо аз кори худ пушаймон шуда, қасд карданд, ки бар аъроб битозанд. Гардезӣ зикр мекунад, ки «ин сиголиш аҳли бозор ва айёрон карданд» ва идома медиҳад, ки Бароз ибни Моҳуя солор ва деҳқони шаҳри Марв аз ин қасд огоҳ шуд ва Аҳмари Яшқуриро дар ҷараён гузошт.⁴

¹ Абусаъид Абулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-ла-ахбор. Таҳия ва нашри электроник Алиризо Каёнӣ. Мунташиршуда дар торнамои www.TARIKHFA.COM. Б.129.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Муқаддима, тасеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. Ҷилди аввал. Техрон: Асотир, 1386. С.146.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе, 2014. С.1922.

⁴ Гардезӣ. Зайну-ла-ахбор. Мунташиршуда дар торнамои www.TARIKHFA.COM. Б.129.

Сардори аъраб Аҳмари Яшкурӣ дастур дод то мардumi Марвро қатли ом ва анбори онҳоро ғорат намоянд. Пас аз муддате ӯ ба назди Усмон ба Мадина баргашт ва халифа ӯро ба хотири қатли оми мардumi Марв мучозот кард.¹

Усмон ибни Аффон Абдуллоҳ ибни Омирро дубора ба Хуросон ва Рабеъ ибни Зиёдро ба фатҳи Систон фиристод. Рабеъ ибни Зиёд Систонро фатҳ кард ва чиҳил ҳазор барда гирифт.²

Баъд аз фатҳи Табасайн лашкари аъроб бо сарвари Абдуллоҳ ибни Омир ба Тус ва Гуён (Ҷувайн) ва Озодвор омаданд ва Абаршаҳр, ки ба қавли Балозурӣ тахтгоҳи Нишопур аст,³ ба иттифоқи Аҳнаф ибни Қайс ва Муҳаллаб ибни Абусуфра, ки аз размандағони араб буданд, баъд аз чандин моҳи муҳосира ишғол шуд. Сипас шаҳри Тусу Сарахсро фатҳ карданд. Абдуллоҳ ибни Омир ба Нишопур лашкар кашид. Ҳокими Нишопур, ки Асвор ном дошт, далерона муқовимат кард. Абдуллоҳ ибни Омир ноҳияҳои атрофи Нишопурро ғорат кард, мардумони бисёрро ба шадидтарин вачҳ мекушт ва муслех⁴ мекард. Чун муҳосираи Нишопур ба тӯл анҷомид, ҳокими Тус ба хидмати Абдуллоҳ ибни Омир омад ва дар фатҳи Нишопур ба ӯ кумак кард. Ба шарти он ки ӯ дар мақоми худ боқӣ бимонад. Абдуллоҳ ибни Омир дархости ӯро қабул кард. Ҳокими Нишопур саранҷом тахти шароити пардохтани мол, ки онро Балозурӣ «ҳазор ҳазор дирҳам (1 миллион дирҳам) ё ба қавле ҳафсад ҳазор дирҳам»⁵

¹ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. Техрон: Интишороти илмию фарҳангӣ, 1356. С.61.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Ал-булдон. Техрон: Интишороти илмию Фарҳангӣ, 1356. С.72.

³ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.286.

⁴ Буридани узви бадан.

⁵ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.287.

зикр кардааст, бо Абдуллоҳ ибни Омир сулҳ кард ва дарвозаи шаҳрро кушуд. Абдуллоҳ ибни Омир Қайсам ибни Ҳайсами Суламиро ҳокими он баргумошт. Аммо сардори араб бар хилофи қавли худ мардumi Нишопурро қатли ом намуда, кӯдакон ва занонро барда сохт. Дар ҳақиқат агар ҳокими Тус хиёнат намекард, аъроб муваффақ намешуданд, ки ба осонӣ Нишопурро фатҳ кунанд. Аммо «Ибни Омир,-менависад Табарӣ,-шаҳри Абаршаҳрро ба ҷанг кушуд. Ва дар атрофи он Тусу Беварду Нисову Ҳумронро низ кушуд. Ва ин ҳама ба соли сиву якум буд (651-52)».¹

Бино ба ахбори Балозурӣ марзбони Нисо бо пардохти сесад ҳазор дирам ва марзбони Тус бо шашсад ҳазор дирам бо Абдуллоҳ ибни Омир сулҳ бастанд.²

Тоziён пас аз фатҳи Тусу Нишопур ба шаҳрҳои дигари Хуросон расиданд. Тарс аз аъроб, баҳусус баъд аз қатли оми мардumi Нишопур дар дили мардум ҷой гирифт. Ба ин сабаб мардumi Марв ночор бо додани маблағи зиёд бо аъроб сулҳ бастанд.³ «Ибни Омир Ҳотам ибни Нуъмони Боҳилиро сӯи онҳо фиристод, ки бо Буроз – марзбони Марв бар ду ҳазор ҳазору дувист ҳазор сулҳ кард (2 миллиону дусад ҳазор)».⁴ Балозурӣ бо тасдиқи ин маблағ илова мекунад, ки «бархе гӯянд сулҳ бар ҳазор ҳазор дирам (як миллион) ва дусад ҳазор чиреб гандуму ҷав воқеъ шуд»⁵ ва дар идома менависад, менависад, ки чун сокинони Марвро пули нақдӣ набуд, бинобар ин «сулҳи Марв ба каниз, ғулом, чорпо ва

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе, 2014. С.1961.

² Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.287-288.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе, 2014. С.1961.

⁴ Ҳамон ҷо. С.1961.

⁵ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.288.

матоъ анчом шуд».¹ Дар ин сулхнома низ омада буд, ки шахриёни Марв боистӣ арабонро дар хонаҳои хеш ҷой диҳанд ва моли хешро бо онон қисмат кунанд.²

Абдуллоҳ ибни Омир ба ҷониби Ҳирот лашкар кашид ва марзбони Ҳироту Пушангу Бодғис бо додани 1 миллион дирҳам бо ӯ сулҳ кард.³

Соли 32 ҳ.к./652-653 Абдуллоҳ ибни Омир Сараҳс, Бовард, Форёб, Гузгон, Толиқон ва Тахористонро⁴ ба ҳамин тартиб тасарруф карда, сипас ба Мадина баргашта, Аҳнаф ибни Қайсро, ки дар ин корзор ҳамроҳи ӯ буд, ба ҷонишини худ баргузид. Балозурӣ низ ин матлабро таъйид мекунад.⁵ Ба ривояти дигар ӯ Қайс ибни Ҳайсамро ҷонишини худ дар Нишопур интихоб кард⁶ ва «соли сиву дувум аз он ҷо даромад».⁷ Аммо ба қавли Яъқубӣ дар китоби «ал-Булдон» Ибни Ҳайсамро волӣ ва Аҳнаф ибни Қайсро мушовир ва вазири ӯ қарор дод.

Чун Абдуллоҳ ибни Омир ба Ҳиҷоз муроҷиат кард, мардуми Хуросон – Бодғису Ҳироту Қаҳистон дубора алайҳи аъроб шӯриданд. Ба ривояти Табарӣ Қайс ибни Ҳайсам раъйи Абдуллоҳ ибни Хозимро, ки низ дар Хуросон буд, дар саркӯб кардани шӯришиён пурсид. «Раъйи ман ин аст, -мегӯяд Абдуллоҳ ибни Хозим, - ки вилоятро раҳо кунӣ, ки ман амири онам ва дастури Ибни Омир пеши ман аст, ки агар дар Хуросон ҷанге буд, ман

¹ Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.289.

² Ҳамон ҷо. С.288.

³ Ҳамон ҷо. С.288.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе, 2014. С.1968.

⁵ Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.292.

⁶ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе, 2014. С.1973; Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. Техрон: Интишороти илмию фарҳангӣ, 1356. С.61.

⁷ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе, 2014. С.1973.

амири он бошам. Ва номаро, ки сохта буд, даровард ва Қайс нахост бо ӯ дарафтад. Вилоятро бо ӯ гузошт ва пеши Ибни Омир омад, ки ӯро маломат кард».¹

Дар хабар аст, ки Усмон ибни Аффон Хуросонро баъдан ба шаш нафар қисмат кард. Аҳнаф ибни Қайсро амири ду Марв (Марви Шоҳчаҳон ва Марврӯд), Ҳабиб ибни Курраи Ярбуъиро амири Балх, Холид ибни Абдуллоҳ ибни Зухайрро амири Ҳирот, Умайн ибни Аҳмари Яшқуриро амири Тус ва Қайс ибни Хубайраи Суламиро амири Нишопур баргумошт ва пеш аз маргаш Усмон ҳамаи Хуросонро ба Қайс дод.²

Дар соли 33 х.к. (653-54) Абдуллоҳ ибни Омир Аҳнаф ибни Қайсро ба ҷониби Хуросон фиристод, ки «мардуми он ҷо паймон шикаста буданд. Аҳнаф ду Марвро бикушуд... Абдуллоҳ ибни Омир низ аз дунболи вай бирафту Абаршаҳро манзилгоҳ кард».³

Баъд аз кушта шудани халифаи сеюм Усмон ибни Аффон Алӣ ибни Абутолиб (солҳои хилофат 656-661) ба хилофат расид. Дар замони ӯ мардуми Хуросон сар ба шӯриш бардоштанг. Аввалин касе, ки ба ривояти Табарӣ аз Хуросон назди Алӣ омад, ин Моҳуя Аброз, марзбони Марв буд, ки баъд аз ҷанги Ҷамал Алӣ ӯро пазируфт ва барои вай мактубе, чун маншур дод, ки аз қарори зайл буд: «Ба номи Худои Раҳмони раҳим. Дуруд бар ҳар кӣ пайрави ҳидоят бошад. Аммо баъд: Моҳуя Аброз – марзбони Марв, пеши ман омад ва аз ӯ ризоят дорам. Ба соли сиюшашум навишта шуд (656-57)».⁴

Балозурӣ менигорад, ки Алӣ дар Куфа буд, ки марзбони Марв назди ӯ омад ва Алӣ «ба деҳқонон,

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе, 2014. С.1973.

² Ҳамон ҷо. С.1923.

³ Ҳамон ҷо. С.1977.

⁴ Ҳамон ҷо. С.2254.

асворон ва деҳсолорон (-и Марв) нома навишт, ки чазия бад-ӯ бипардозанд».¹ Гардезӣ низ ин ривоятро тасдиқ мекунад ва менависад, ки ҳангоме ки Алӣ дар Басра буд, марзбони (моҳуяи²) Марв назди вай омад, пас Алӣ бо вай аз дари сулҳ даромад ва навиштае ба вай дод.³

Ба ривояти Табарӣ аввалин фиристодаи Алӣ ба Хуросон Хулайд ибни Қурраи Ярбуъӣ ва ба қавле Хулайд ибни Тариф будааст.⁴ Аммо Балозурӣ менависад, ки «аввалин ҳокими Алӣ бар Хуросон Абдуррахмон ибни Абзӣ ва баъд аз ӯ Чаъда ибни Хубайра буд».⁵

Гардезӣ ривоят мекунад, ки Алӣ Чаъда ибни Хубайраро ба Хуросон фиристод, ки писари хоҳари Алӣ буд. Ӯ дар Хуросон футӯҳоти бисёр анҷом дод. Дувумин ҳокими Алӣ бар Хуросон Абдуррахмон ибни Ҳабзӣ буд ва сарчашмаҳои таърихӣ зикр мекунанд, ки марди хирадманд ва покдин буд ва расмҳои некӯ гузошт.⁶

Табарӣ дар баёни рӯйдодҳои соли 37 ҳ.к. (657-58) менависад, ки Алӣ ибни Абутолиб пас аз бозгашт аз Сиффин дар ҳамин сол Чаъда ибни Хубайраи Махзумиро ба Хуросон фиристод,⁷ ...ки модараш Уммихонӣ, духтари Абутолиб буд (яъне хоҳарзодаи Алӣ)».⁸ Тибқи ривояти ҳамин манбаъ мардуми Нишопур

¹ Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.292.

² Абурайҳон Берунӣ. Осору-л-боқия. Душанбе: Ирфон, 1990. С.126.

³ Гардезӣ А. Зайну-л-ахбор. Техрон: Интишороти Дунё, 1367 ш. С.232.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе, 2014. С.2254.

⁵ Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.292.

⁶ Гардезӣ А. Зайну-л-ахбор. Техрон: Интишороти Дунё, 1367 ш. С.229.

⁷ Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Таҳрир, тасҳеҳи Н.Амиршоҳӣ. Душанбе, 2014. С. 2346, 2379.

⁸ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2379.

Нишопур ин замон ба дини ниёғони худ баргаштанд ва ба фиристодаи Алӣ Чаъда ибни Хубайраи Махзумӣ муқовимат карданд ва ба бино ба хабари Балозурӣ ба ӯ «фатҳе даст надод... Чаъда бо шӯришиён коре надошт ва танҳо аз аҳли сулҳ боҷ мегирифт ва як сол ё камтар аморати он ҷойро ба уҳда дошт».¹ Чаъда ибни Хубайраи Махзумӣ ба назди Алӣ бозгашт ва Алӣ барои саркӯб кардани исёни мардумӣ дар Хуросон Хулайд ибни Курраи Ярбуъиро маъмур сохт. «Хулайд мардumi Нишобурро муҳосира кард, то ба сулҳ омаданд; мардumi Марв низ бо вай сулҳ карданд».² «Дар ин сол, яъне соли сиву ҳафтум... омили Хуросон Хулайд ибни Курраи Ярбуъӣ буд».³

Дар солҳои хилофати Алӣ ибни Абутолиб (656-661) низоъҳои дохили хилофат шиддат ёфт. Хуросонӣён бо истифода аз ин вазъ талоше чанд барои сарнагунии ишғолгарони араб анҷом доданд, ки номуваффақ ба поён расид.

Алӣ ибни Абутолиб дар моҳи рамазони соли 40 ҳ.к. (январӣ 661) кушта шуд, ки баъд аз он писари калониаш Ҳасан шаш моҳ хилофат кард⁴ ва ӯ парокандагии кори хешро дида, хилофатро ба Муовия супорид.⁵ Аммо чи касе дар замони кӯтоҳмуддати хилофати Ҳасан ибни Алӣ волии Хуросон буд, дар манобеи таърихии маълум хабаре нест.

¹ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.292, 293.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С. 2346, 2379-80.

³ Ҳамон ҷо. С.2380.

⁴ Ҳамон ҷо. С.2438.

⁵ Ҳамон ҷо. С.2453.

ХУРОСОНИ БУЗУРГ ДАР АҲДИ УМАВИҲО

Баъд аз ба сари қудрат омадани Умавиҳо (661-750) Хуросон дубора тобеи хилофати араб гардид. Муовия соли 41 х.к./661-662 Абдуллоҳ ибни Омиро амири Хуросон таъйин кард, ки вилоятдори ӯ ду сол Қайс ибни Ҳайсам буд. Чун Қайс ибни Ҳайсам хирочи Хуросонро дер фиристод ва инчунин дар пешбурди корҳои вилоятдори нотавон буд, Абдуллоҳ ибни Омир ӯро соли 43 х.к./663-664 бо Ибни Ҳозим ибни Забён иваз кард. Вилоятдории Забён низ дерпо набуд ва соли 44 х.к./664-665 Туфайл ибни Авфи Яшкурӣ аз ҷониби ибни Омир ба вилояти Хуросон мансуб шуд.¹

Соли 45 х.к./665-666 Муовия ба симати амири Хуросон Зиёд ибни Абесӯфиёнро таъйин кард. Зиёд аз касоне буд, ки дар таҳкими хилофати Муовия нақши муҳим бозида, мардумро бо укубат ва шамшер ба итоат вомедошт. Зиёд Хуросонро ба чаҳор бахш қисмат карда, вилоятдори Марв Умайр ибни Аҳмади Яшкурӣ, вилоятдори Абаршаҳр Хулайд ибни Абдуллоҳи Ҳанафӣ, вилоятдори Марврӯд, Форобу Толиқон Қайс ибни Ҳайсам ва вилоятдори Ҳирот, Бодғис, Қодису Пушанг Нофеъ ибни Холиди Тоҳирро таъйин намуд.² Зиёд соли 47 х.к./667-668 Ҳакам ибни Амри Гифориро вилоятдори Хуросон баргузид, ки ба гуфтаи Балозурӣ шарафи суҳбат бо пайғамбари исломро дошт³ ва ӯ ба набарди вилояти Ғур ва Фаровандеҳи Хуросон рафт.⁴

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2462-2506.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2517; Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346.С.294.

³ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346.С.294.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2462-2521.

Дар ин замон раванди маскун шудани қабоили араб дар Хуросон шиддат меёбад. Ба иттилои Балозурӣ ҳокими араби Марв Умайр нахустин кас буд, ки арабро дар Марв маскан дод. Зиёд соли 51 ҳ.к./671 Рабеъ ибни Зиёди Ҳорисиро вилоятдори Хуросон баргумошт, ки ду солу бештар вилоятдор буд ва ҳамроҳи вай ҳудуди 50 ҳазор тан аз аҳли Басра ва Куфаро бо зану фарзандонашон ба Хуросон равона карданд.¹

Соли 53 ҳ.к./672-673 Зиёд вафот кард ва Муовия Убайдуллоҳ ибни Зиёди биступанҷсоларо вилоятдори Хуросон таъин кард, ки ду сол дар ин вазифа ба Умавиҳо хидмат кард.

Арабҳо дар Марв ҳукумати хосеро ташкил доданд ва Марв баъдан поя ва асоси идомаи футӯҳоти онҳо дар моварои Амударё, дар Варорӯд гардид. Ин замон вазъияти сиёсии Варорӯд нопойдор гашта, кишвар дар гирдоби парокандагии сиёсӣ афтада буд. Ҳар мулк ҳокими худро дошт, ки хешро мустақил меҳисобид ва ба номи худ сикка зарб мекард. Ҳокимони ин мулкҳо байни ҳам душманӣ меварзиданд ва бархе аз онҳо ҳатто умедвор буданд, ки бо кумаки аъроб битавонанд ҳарифи худро шикаст диҳанд. Ваҳдате миёни ҳокимони Варорӯд барои истодан дар паҳлуи ҳамдигар дар муқобили бегонагон вучуд надошт. Ҳамин тавр бо истифода аз бемайлии ҳокимони маҳаллӣ ба иттиҳод ва муборизаи муштарак дар баробари ишғолгарони араб, арабҳо тавонистанд онҳоро ба танҳой шикаст диҳад ва тобеи хилофати араб гардонад.

Дар ибтидои солҳои ҳафтодуми садаи VII арабҳо ба ишғоли Варорӯд оғоз бахшиданд. Бино ба ахбори Балозурӣ ҳанӯз Усмон ибни Аффон (644-656) «аҳли

¹ Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.294; Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2518.

Мовароуннаҳро аҳдномае навишта буд».¹ Нахустин лашкаркашии арабҳо ба Варорӯд хусусиёти ғоратгарона дошт. Аввалин ҳамла ба ин сарзамин аз ҷониби вилоятдори Хуросон Убайдуллоҳ ибни Зиёд сурат гирифт. Соли 673 Убайдуллоҳ ибни Зиёд Амударёро бо 20 ҳазор марди ҷангӣ убур карда, Рометан ва нима аз Пайкантро ишғол намуда, то наздикии Бухоро рафт. Ин замон дар Бухоро ба ҷои бухорхудоти хурдсол модари ӯ, Хутак хотун ҳукумат мекард. Хутак хотун ба туркҳо нома навишта, аз онҳо кумак хост ва сипоҳе аз туркон ба бухориҳо пайваст. Арабҳо ба муқовимати неруҳои муттаҳиди бухориҳо ва туркҳо дучор гардиданд. Пас аз нахустин бархӯрд Хутак хотун ба хотири ҳифзи Бухоро аз вайронӣ ва сӯхтор бо Убайдуллоҳ ибни Зиёд сулҳ баст ва Убайдуллоҳ бо дарёфти фидия, ки 1 миллион дирҳам буд ва ба асорат гирифтани ду ҳазор камонкаши моҳир ба Марв баргашт. Ин камонкашҳоро Убайдуллоҳ ба Басра фиристод.²

Муовия Убайдуллоҳ ибни Зиёдро ба далели нотавонии ӯ дар умури идории Хуросон аз вилоятдорӣ барканор кард ва Абдурахмон ибни Зиёдро ба ҷойи ӯ таъйин намуд. Аммо ӯро низ написаниедиду зуд барканораш сохт.³

Бино ба хабари Балозурӣ соли 56 х.к./675-676 Саъид ибни Усмон (писари халифаи севум Усмон ибни Аффон) фармондори Хуросон таъйин шуд. Аммо Фасеҳи Хавофӣ дар зикри руҳдодҳои соли 55 х.к./674-675 аз ситонидани Муовия ҳукумати Хуросонро аз

¹ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.292.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2579; Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.295; Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. 1382 х.ш. С.171; История таджикского народа. Т.II. С. 55.

³ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. 1382 х.ш. С.171.

Убайдуллоҳ ибни Зиёд ва додани онро ба Саъид ибни Усмон ёд мекунад.¹

Саъид ибни Усмон дар ҳамон соли омаданааш ба Хуросон ба Бухоро ҳамла кард ва Хутак хотун бо ӯ қарордоди сулҳро баст.² Саъид ибни Усмон пас аз ин барои фатҳи Суғди Самарқанд раҳсипори он ҷо гашт. Ихшиди Самарқанд ба арабҳо се рӯз муқовимат кард.³ Рӯзи аввали набард барои Саъид бенатиҷа анҷом ёфт. Бино ба ахбори Табарӣ Молик ибни Райб дар мазаммати Саъид шеъре гуфт, ки ду мисраи аввалаш чунин аст:

Бар дари Суғд аз тарс чунон меларзидӣ,
Ки бим доштам насронӣ шавӣ.⁴

Рӯзи сеум набард миёни суғдиён ва аъроб назар ба ду рӯзи аввал шадидтар ҷараён гирифт ва бино ба хабари Балозурӣ «дар он корзор чашми ӯ (Саъид) ва чашми Муҳаллаб ибни Абисуфра аз коса ба дар омад», яъне кӯр шуд.⁵

Дар ин набард бино ба ахбори манобеи таърихӣ Қусам ибни Аббос ибни Абдулмуталлиб – аз амакзодаҳои пайғабари ислом Муҳаммад, ки мегӯянд аз нигоҳи зоҳирӣ ба пайғамбар хеле шабоҳат дошт, низ кушта шуд.

Алӣ ибни Абутолиб Қусам ибни Аббосро амири Макка таъйин кард ва то қатли Алӣ дар соли 661 дар ин симат адои вазифа мекард. Ӯ дар замони хилофати Муовия ба Хуросон, ба назди Саъид ибни Усмон, ба Бухоро омад.⁶ Ҳангоми ба набарди Самарқанд рафтани

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. Техрон: Асотир, 1386. С.169.

² Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.295.

³ Ҳамон ҷо. С.296.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2587.

⁵ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.296.

⁶ Муҳаммади Наршахӣ. Таърихи Бухоро. Мураттибон Ғ.Ғоибов, К.Олимов ва Н.Амиршоҳӣ. Душанбе: Пайванд, 2012 (-736 с.). С.85.

Саъид Қусам ўро ҳамроҳӣ кард ва дар ин набард ширкат дошт.

Пиромуни макон ва марги табиӣ ё кушта шудани Қусам ибни Аббос миёни муаррихин ихтилофи назар аст. Иддае бар онанд, ки Қусам ибни Аббос кушта шудааст¹ ва гурӯҳи дигаре ба ин назаранд, ки ӯ бо марги табиӣ вафот кардааст ва ҳатто на дар Самарқанд, балки дар Марв.² Аз ҷумла Наршаҳӣ мегӯяд: «Қусам... ба Марв рафт ва он ҷо фавт шуд. Ва баъзе гуфтанд ба Самарқанд фавт шудааст».³ «Қусам ибни Аббос, - менависад Балозурӣ, - ки ҳамроҳи Саъид ибни Усмон буд, дар Самарқанд даргузашт, баъзе гӯянд дар он ҷо ба шаҳодат расид. Чун хабари марги ӯ ба Абдуллоҳ ибни Усмон расид, гуфт: «Зодгоҳи ӯ кучо ва хуфтагоҳаш кучо».⁴ Яъқубӣ низ ба ин назар аст, ки «Қусам ибни Аббос ибни Абдулмуталлиб ҳамроҳи вай (Саъид ибни Усмон) буд ва дар Самарқанд вафот кард ва чун хабари маргаш ба Абдуллоҳ ибни Аббос расид, гуфт: «Чӣ қадар фосила афтод миёни зодгоҳ ва оромгоҳаш. Зодгоҳаш дар Макка аст ва қабраш дар Самарқанд».⁵ Аз-Зирикӣ «қабри ӯ дар Хуросон аст» гуфтааст.⁶ Дар маҳаллаи Намозгоҳи Истаравшан оромгоҳест ба номи Худоёри Валама ва ин мазор дар санади соли 1895 ба исми Ҳазрати Шоҳ низ ёд шудааст.⁷ Шоираи садаи XIX Истаравшан Дилшоди

¹ Материалы по истории туркмен и Туркмении // Труды Института востоковедения АН СССР.-Т.І.-Москва, 1939. С.71.

² Муҳаммади Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Душанбе: Пайванд, 2012. С.85; Материалы по истории туркмен и Туркмении // Труды Института востоковедения АН СССР.-Т.І.-Москва, 1939. С.80.

³ Муҳаммади Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.85.

⁴ Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.297.

⁵ Аҳмад ибни Исҳоқи Яъқубӣ (Ибни Возеҳи Яъқубӣ). Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. Мутарҷим М.Оятӣ. Техрон. 1382 ҳ.ш. С.172.

⁶ аз-Зирикӣ. Ал-Аълом. Лубнон. Ҷ.5, ҷопи 12, 1997. С.190.

⁷ Камол Ҳ. Мазорҳои Шимоли Тоҷикистон. Душанбе: Деваштич,

Барно аз ин мазор ба исми «Шоҳи ҷавонон Шоҳ Қусам ибни Аббос» ёд кардааст.¹

Мақбараи Шоҳи зиндаи дар Самарқанд бударо марбут ба Қусам ибни Аббос медонанд. Тибқи ривоятҳои иштихордошта миёни мардум дар ҷанги Самарқанд сари Қусам аз танаш ҷудо мешавад, вале ӯ «намемирад». Дар ҳоле ки дар кафи даст сари буридаашро дошт, ба ҷоҳи Шаъбон, ки хеле амиқ буд, фуру меравад. Бинобар ин лақаби «Шоҳи зинда»-ро мегирад.² Дар этимологияи мардумӣ Қусам на чун шоҳ, балки шоҳзода тасвир шуда, дар миёни мардум бо лақаби «Шоҳи ҷавонон» машҳур аст.

Дар набарди Самарқанд дар ниҳоят миёни арабҳо ва суғдиён муоҳидаи сулҳ, маршрут ба ин ки суғдиён 700 ҳазор дирҳам ва чанд тан аз бузургони шаҳро ба расми гаравгон назди Саъид фиристанд, баста шуд.³ Саъид гаравгонҳоро, ки ба гуфтаи Табарӣ 50 навҷавон аз абнои бузургони Самарқанд ва бино ба хабари Балозурӣ 15 тан ё ба қавле 40 тан ва ба қавли дигар 80 тан аз шаҳзодагони Самарқанд буданд, бояд аз Варорӯд берун намебурд, вале ба аҳдаш вафо накард ва бо худ ба Мадина овард.⁴ Балозурӣ дар идома роҷеъ ба сарнавишти ин гаравгонҳо аз Самарқанд менависад, ки Саъид ибни Усмон ҷомаҳо ва камарбандҳои гаронарзиши онҳоро бадар карда, ба ғуломони худ дода, онро ридои пашмин пӯшонид, ба корҳои обёрии заминҳояш ва дигар корҳои душвор гуморид, то ин ки онҳо ба ҷони Саъид қасд карда, рӯзе ба

2004. С.78.

¹ Мухтаров А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли в XIX-начале XX вв. Душанбе, 1969. С.192.

² Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. Ташкент, 1960. С.13.

³ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.296; Гаиров Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию. С. 91.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2587; Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.296.

мачлиси ӯ ҳозир шуда, Саъидро куштанд ва худро низ ба катл расониданд.¹ Яъқубӣ зикр мекунад, ки ин ашрофзодагони Самарқанд баъд аз қатли Саъид ибни Усмон «якдигарро низ куштанд, чунон ки як нафарашон боқӣ намонд».²

Соли 676 Саъид ибни Усмон аз Самарқанд ба ҷониби Тирмиз лашкар кашид ва онро фатҳ намуд.³

Соли 59 ҳ.к./678-679 Муовия, ки аз маъзул кардани Саъид ибни Усмон аз вилоятдории Хуросон бимнок буд,⁴ вале бо вучуди ин, Абдурраҳмон ибни Зиёдро, ки марди ҳарису нотавон буд ва муддати ду соли дар Хуросон буданаш ба ҷое лашкар накашид, вилоятдори Хуросон таъйин кард.⁵

Баъд аз марги Муовия дар моҳи раҷаби соли 60 ҳ.к./апрел-майи 680 писараш Язид ибни Муовия ба хилофат расида, вилоятдории Хуросонро ба Салм ибни Зиёд дод. Аммо ин замон дар хилофат воқеаҳои ба амал омад, ки қобили пешбинӣ набуд. Баъди интиҳоби Язид ибни Муовия ба ҳайси халифа хилофат ба салтанати мутлақ табдил ёфт. Ин раванд дар ҷомеа яксон пазируфта нашуд. Дар Мадина бар зидди салтанати Умавиҳо чандин нафар аз асҳоби пайғамбари ислом бархостанд, ки набераи пайғамбари ислом Ҳусайн ибни Алӣ, писари Алӣ ибни Абутолиб низ дар миёни онҳо буд. Язид ибни Муовия аз Ҳусайн ибни Алӣ тақозо кард, то бо ӯ байат кунад. Ҳусайн ибни Алӣ аз байат бо Язид сарпечӣ намуда, аз шаҳри Мадина ба ҷониби Макка раҳсипор шуд, то паногоҳе барои худ пайдо кунад.

¹ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.298.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. 1382 ҳ.ш. С.172.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2587; Гаيبов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию. С. 92.

⁴ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.298.

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2595; Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.298.

Аммо ин замон сокинони Куфа алайҳи Язид киём карда, ба Хусайн ибни Алӣ номае фиристода, кумак ва вафодории хешро ба ӯ изҳор карданд. Хусайн ибни Алӣ барои баррасии вазъи баамаломада дар Куфа намояндаи хеш Муслим ибни Ақилро ба ин шаҳр фиристод. Муслим ибни Ақил баъди расидан ба Куфа ва баррасии авзои ин шаҳр ба Хусайн номае фиристода, гузориш дод, ки ҳудуди 18 ҳазор аз сокинони Куфа дар вафодории Хусайн савганд ёд кардаанд ва мунтазири вуруди ӯ ба ин шаҳранд. Ин замон буд, ки Язид барои вазъи Куфаро ба эътидол овардан Убайдуллоҳ ибни Зиёдро, ки шахси золиму ситамгор буд, фармондори ин шаҳр таъйин намуд. Убайдуллоҳ ибни Зиёд ба Куфа омада, расман эълон намуд, ки ҳар касе ба Умавиҳо муҳолифат мекунад, кушта хоҳад шуд. Ба ин восита Убайдуллоҳ ибни Зиёд теъдоди қобили мулоҳизаи сокинони Куфа ва сарварони онро ба худ ҷазб кард ва тавонист киёмро сарқӯб кунад. Ҳангоме ки Муслим ибни Ақил саъй кард бо ӯ муҳолифат кунад, маълум шуд, ки ҳама тарафдорони Хусайн фирор кардаанд ва Муслим танҳо мондааст. Муслим ибни Ақил гирифтور шуд ва ба дастури Убайдуллоҳ ибни Зиёд ба қатл расид. Пеш аз қатл Муслим муваффақ шуд, то номае ба Хусайн нависад, ки дар он ӯро ба Куфа омадан маслиҳат намедод. Аммо Хусайн бо ҳамроҳии қорвони хурде, ки дар он бастагон ва пайравонаш буданд, ҳамано ба қониби Куфа ҳаракат мекард. Дар наздикии Карбало қорвони ӯ дучори лашкари Язид бо фармондеҳии Ибни Зиёд гардид. 10 муҳаррами соли 61 ҳ.қ./10 октябри соли 680 Хусайн ибни Алӣ дар ҷанги Карбало кушта шуд, ки панҷоҳу панҷсола буд. Сари Хусайнро бурида, дар сари найза гирифта, ба фармондори Куфа Убайдуллоҳ ибни Зиёд фиристоданд ва ӯ дар навбати худ ин сарро ба Язид, ки дар Димишқ буд, ирсол дошт. Дар зимн Табарӣ менависад, ки «нахустин саре, ки ба найза карданд, сари

Хусайн буд». Марги набераи пайгамбари ислом мучиби газаби мардуми Макка ва сабаби қиёми навбатӣ дар ин шаҳр гардид. Ин қиёмро Абдуллоҳ ибни Зубайр сарварӣ кард, ки муваффақ ба гирифтани қудрат дар кӯтоҳзамоне (аз соли 684 то 692) гардид. Ин қиём охири талоши ҷонибдорони собиқадори ҷунбиши исломӣ буд, ки хостанд аз табдили хилофат ба як салтанати мутлақ ҷилавгирӣ карда, усули идораи хулафоӣ рошидинро эҳё намоянд. Марги Хусайн дар ниҳоят машруиати хилофати Умавиҳоро зери суол бурда, сабаби сарнагунии ин хонадон аз сӯи Аббосиён гардид.

Соли 61 х.к./680-681 фармондори Хуросон Салм ибни Зиёд бо сипоҳи анбӯҳе ба ҷониби Хоразм лашкар кашид. Хоразмиён бидуни муқовимат бо додани ҷаҳорсад ҳазор дирҳам фидия бо ӯ сулҳ бастанд ва Салм аз он мавзеъ озими Самарқанд шуд. Ҳокими Бухоро Хутак хотун дарк намуд, ки наметавонад ба танҳой бо лашкари араб муқовимат кунад, бинобар ин аз ихшиди Самарқанд ва ҳокими Туркистон мадад хост. Аммо то расидани кумак Хутак хотун бо Салм қарордоди сулҳ баст ва арабҳо вориди шаҳр гардиданд. Сипоҳи кумаки Самарқанд ва Туркистон, ки ба Бухоро расиданд, бо арабҳо дар набард шуда, пирӯз гардиданд. Аммо баъд аз кушта шудани фармондеҳи сипоҳи Туркистон – Биндун, миёни муттаҳидон тарсу ваҳшат афтод, ки он боиси шикасти онҳо гардид. Баъд аз ин Хутак хотун маҷбур шуд бо арабҳо пешниҳоди сулҳ кунад, ки он дар шароити вазнинтар ба мувофиқа расид. Салм замоне ки дар Самарқанд буд, сипоҳе ба ҷониби Хучанд фиристод, аммо шикаст хӯрд.¹

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2787-88; Балозурӣ. Фугӯху-л-булдон. 1346. С.298-299; История таджикского народа. Т. II. С. 56; Гаيبов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию. С. 94-95.

Манобеи таърихӣ гузориш медиҳанд, ки ҳамсари Салм ибни Зиёд – Умму Муҳаммад, духтари Абдуллоҳ ибни Усмони Сақфӣ нахустин зани араб буд, ки дар ин лашкаркашӣ аз Амударё гузашт. Ба ҳангоми лашкаркашӣ ба ҷониби Самарқанд Умму Муҳаммад дар ин шаҳр писаре таваллуд кард, ки номашро Сугдӣ ниҳоданд. Бино ба ахбори таърихӣ ин зан зеварҳои ҳамсари ихшиди Сугдро ба орият хост ва ҳангоми рафтани аз Самарқанд ӯ тоҷро аз миёни ин зеварот рабуд ва бозпас надод.¹

Дар ин муддат, ки Салм ибни Зиёд дар Хуросон вилоятдор буд, ду халифаи Умавий – Язид ибни Муовия 14 рабеъулаввали соли 64 ҳ.к. /10 ноябри соли 683 вафот кард ва писари ӯ Муовия ибни Язид се моҳ беш хилофат накарда, даргузашт. Ин замон мардуми Хуросон бо Салм ибни Зиёд муҳолифат оғоз карданд ва ӯ ба ҷуз берун рафтани аз Хуросон ва Муҳаллаб ибни Абусафраро ҷойнишини хеш баргузидан, чорае надошт. Ҳангоме ки Салм ибни Зиёд аз Нишопур мегузашт, Абдуллоҳ ибни Хозими Суламиро, ки дар фатҳи Хуросон ба Абдуллоҳ ибни Омир дар замони хилофати Усмон ибни Аффон кумак карда буд, вохӯрд. Абдуллоҳ ибни Хозим, ки аз қабилаи музари араб намоёндагӣ мекард, аз Салм ибни Зиёд тақозои ба номи ӯ навиштани фармони вилоятдории Хуросонро намуд. Салм ибни Зиёд фаромонро ба номи Абдуллоҳ ибни Хозим навишта, бо сад ҳазор дирҳам ба ӯ дод ва Абдуллоҳ ибни Хозим ба Марв тасаллут ёфт. Аммо қабилаҳои дигари араби дар Хуросон сокинбуда, мисли аздиён ва рабеа бо сарварию Авс ибни Саълаба ба мубориза бархоста, назди ӯ шарт гузоштанд, ки ё аз Хуросон ҳамаи музариён бираванду касе намонад ва ё бимонанду ҳама тиллову нуқра ва маркабу силоҳро ба онҳо во гузоранд. Абдуллоҳ ибни

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2787-88; Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.298-299.

Хозим ҳудуди як сол бо онҳо дар Хуросон, бахусус дар Ҳирот ҷангид ва билохира пирӯз шуд. Дар ин муборизаҳо ба Абдуллоҳ ибни Хозим қабилаи араби тамим кумак намуда буд ва баъди ба Хуросон тасаллути комил ёфтан, ӯ ба ин қабила безътиной зоҳир кард. Пешвоёни қабилаи тамим назди писари Абдуллоҳ ибни Хозим – Муҳаммад, ки падараш ӯро ҳокими Ҳирот таъйин карда буд ва модараш Сафия аз қабилаи тамим буд, барои имдод рафтанд. Аммо Абдуллоҳ ибни Хозим ба ниғаҳбони писараш Букайр ибни Вишоҳ дар Ҳирот навишт, ки қабилаи тамимро иҷозати ба шаҳр ворид шудан надиханд. Аммо онҳо вориди шаҳр шуда, Муҳаммад, писари Абдуллоҳ ибни Хозимро ба қатл расонида, ҷониби Марв ба набарди Абдуллоҳ ибни Хозим рафтанд, вале коре аз пешашон наёмад.¹

Фармондорони дигари араби Хуросон низ ба шаҳрҳои Варорӯд ҳамлаҳои ғоратгарона мебуданд ва ғанимати фаровон ба даст меоварданд

Дар ибтидои садаи VIII сиёсати араб ба таври бунёди нисбат ба Варорӯд тағйир кард. Дар поёни ҳукумати халифаи Умави Абдулмалик ибни Марвон (685-705) ҷангҳои дохилӣ миёни аъроб то андозае хомӯш гардид ва Умавиҳо ин фурсатро барои ба таври муназзам ишғол кардани Варорӯд истифода намуда, сиёсати ба қаламрави хилофат ҳамроҳ намудани сарзаминҳои моварои Амударёро пеш гирифтанд. Ин марҳила дар замони амири Хуросон таъйин шудани Ҳаҷҷоҷ ибни Юсуфи Сақфӣ оғоз мешавад. Соли 78 ҳ.к./697-698 халифаи Умави Абдулмалик ибни Марвон амири Хуросон Умайя ибни Абдуллоҳро аз ин вазифа сабуқдӯш кард ва Ҳаҷҷоҷ ибни Юсуфи Сақфиро амири

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе, 2014. С.2815-2866; Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.300-302.

Ироқ ва ҳамаи машриқ (Хуросон) таъйин кард.¹ Аммо муаллифи «Мучмали Фасеҳӣ» таъйини Ҳачҷоҷ ибни Юсуфро ба ҳукумати Хуросон аз ҷониби Абдулмалик ибни Марвон дар соли 75 ҳ.қ./694-695 медонад.²

Дар умури идории хилофат чунин суннат роиҷ буд, ки аз сӯи амирони таъйинкардаи халифа ҷойнишин, фармондор ё солори вилоятҳо ва сарзаминҳо баргузида мешуданд ва ба намояндагӣ аз амири хилофат он мантақаро идора менамуданд.

Ҳачҷоҷ ибни Юсуф соли 78 ҳ.қ./697-698 Муҳаллаб ибни Абисуфраро фармондори Хуросон гумошт ва ӯ то маргаш, ки соли 82 ҳ.қ./701-702 фаро расид, дар ин симат буд. Ҳачҷоҷ дар ин сол Язид ибни Муҳаллабро ба фармондорӣи Хуросон баргузид.³

Хуросониён дар тӯли муддати хилофати Умавиҳо аз муқовимат даст нақашиданд.⁴ Намунае аз ин муборизот хуруҷи ҳокими қалъаи Бодғис Низаки тархон аст. Дар солҳои 703-704 ду бор қалъаи Бодғис аз ҷониби омили халифаи Хуросон Язид ибни Муҳаллаб ва ал-Муфаддал ишғол гардид, вале ҳар бор ба Низак муясар мешуд, ки қалъаро аз ишғолгарон озод кунад.

Аммо ҳамоно Варорӯд аз қаламрави хилофат берун монда буд ва арабҳо танҳо аз ин сарзамин ба ҳайси сарчашмаи ғорат истифода мекарданд. Дар ин иртибот Табарӣ аз номаи Ҳачҷоҷ ба Язид ибни Муҳаллаб ёд мекунад, ки Ҳачҷоҷ ба Язид дастури лашкаркашӣ ба Хоразмро медиҳад. Дар посух Язид

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3273, 3278.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.186.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3274, 3309; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.191.

⁴ История таджикского народа. Т. II. С. 54

менависад, ки «Эй амир, он чо горат кам аст ва сахтӣ бисёр».¹

Дар охирҳои хилофати хеш Абдулмалик бисёр мехост, ки Варорӯдро зери итоати хилофаташ оварад. Ба ин манзур ба Ҳачҷоч навишт, ки «якero бичӯй, ки сарсаҳт бошад ва дастури туро ба кор бандад». Ҳачҷоч Қутайба ибни Муслиро ном бурд ва Абдулмалик навишт, ки «вайро вилоятдор кун».² Дар руҳдодҳои соли 85 ҳ.қ./704 Ҳавофӣ менависад, ки пеш аз таъйини Қутайба ба фармондорӣ Хуросон шахсе ба исми Муфаззал, ки ҳамроҳи Язид ибни Муҳаллаб дар Хуросон буд, ба ҳукми Ҳачҷоч ибни Юсуф 9 моҳ дар ин сарзамин ҳукумат кард.³

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3356.

² Ҳамон ҷо. С.3354.

³ Фасеҳи Ҳавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.192.

ҚУТАЙБА ИБНИ МУСЛИМ ВА ИШҒОЛИ ВАРОРҶД

Қутайба аз сӯи Ҳачҷоҷ ибни Юсуф соли 83 ҳ.қ./702-703 вилоятдори Рай¹ ва соли 86 ҳ.қ./705 фармондори Хуросон таъйин гардида,² «дар он сол Қутайба ба унвони воли ва амири Хуросон вориди он сомон шуд».³ Ҳукумати ӯ дар Хуросони Бузург 10 сол ба тӯл анҷомид. Гуянд ӯ марде буд диловар, сахтгиру пуровоза ва дар кори вилоятдорӣ бадрафору золим. Замони фармондории Қутайба дар Хуросони Бузург муҳочирати аъроб ба ин сарзаминҳои ободу шукуфон ба маротиб бештар шуд. Қутайба бо кӯшиши бисёр тавонист аъробро дар Хуросони Бузург ба ҳадафи тасхири комили ин сарзамин муттаҳид созад. Қутайба ин сиёсатро пеша сохт, ки аз наздик шудан ба қабилае аз араб ва дурӣ аз қабилаи дигари он ва ё додани ғаними футӯхоташ ба қабилае ва маҳрум сохтан қабилаи дигар аз он худдорӣ кунад. Дар замони ӯ наздикӣ ба ашрофи маҳаллӣ рӯ ба густариш ниҳод ва саранҷом байни низомиёну ашрофи араб аз як ҷониб ва нухбагону ҳокимон ва рӯҳониёни зардуштӣ аз ҷониби дигар ба навъе созишу тафохум анҷомид. Ашрофи маҳаллӣ барои ҳифзи манофеи иқтисодӣ, мавқеи иҷтимоӣ ва имтиёзоте, ки қабл аз ишғоли арабҳо аз онҳо баҳраманд буданд, таслим ва мутеи аъроб мешуданд. Ин гуна буд, ки табақаи нухбагон ва ашрофи маҳаллӣ бо гардан ниҳодан ба ислом қудрати гузоштаи хешро ҳифз карданд.

Қутайба дар замони фармондориаш ба сари шахрҳо ва мардуми Хуросони Бузург вайрониҳо ва бадбахтиҳои зиёде овард. Барои халифаи Умави аз

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3332.

² Ҳамон ҷо. С.3384.

³ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Тарҷумаи А.Халилӣ ва А.Ҳолат. Ҷ.13. Техрон: Муассиса матбуоти илмӣ, 1371 ш. С.129.

фармондоронаш касе дорои лаёқат ҳисобида мешуд, ки аз Хуросони Бузург ё соири нуқоти ишғолӣ сарвату амвол ва барда ба даргоҳи ӯ бештар оварад ва ӯро дар ҳукумат боқӣ мегузошт. Агар ҳокиме дар Хуросони Бузург камтар куштор ва ё андак мардумро ғорат мекард, ҳукумати ӯ давом намеовард. Қутайба барои он ки Ҳачҷоч ибни Юсуфро аз худ розӣ дошта бошад, ҳар доим корвони ғаноиму анвои ҷавохироти ба ғоратбурда ва бардагонро аз Хуросони Бузург барои Ҳачҷоч ирсол мекард.

Баҳори соли 706 Қутайба ба азми тасхири яке аз шаҳрҳои умрону ободи воҳаи Бухоро, Пайканд, ки ба хотири сарваташ ба шаҳри тоҷирон маъруф буд, аз тариқи биёбонҳои Омул раҳсипори он сӯ гардид. Пайканд ба далели қарор гирифтани дар шоҳроҳи аслии Варорӯд ва набуди минтақаи кофии кишоварзӣ барои ҳаёти шаҳр, сокинонаш дар тижорати роҳи дур то Кошғар таҳассус ёфта буданд. Қутайба дар ин ҷо метавонист ба тўймаи хубе умедвор шавад, ба хусус ки бар асоси теъдоде аз нишонаҳо Пайканд як ҷомеаи шаҳрии худгардон ва мустақил аз ҳокимони воҳаи Бухоро буд, ки танҳо ба нерӯҳои амниятии худ таъя мекард. Баъд аз ду моҳи муборизаву муҳосира, билохира пайкандиён шаҳрро ба Қутайба таслим карданд. Дар ин иртибот Наршаҳӣ менависад: «Чун Қутайба Байкандро (Пайканд) бидушад, дар бутхона яке бути симин ёфт ба вазни ҷаҳор ҳазор дирам. Ва симин ҷомҳо ёфт, ҷумларо гирд овард ва баркашид, саду панҷоҳ ҳазор мисқол баромад. Ва ду дона марворид ёфт, ҳар яке чун байзаи кабутар....Пас Қутайба тароифҳо ҷамъ кард ва бо он ду дона марворид ба наздики Ҳачҷоч фиристод».¹

Ибни Асир тороҷи Пайкандро аз ин қарор зикр мекунад: «Дар он ҷо (Пайканд) аз ғаноиму амвол ва

¹ Муҳаммади Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. 2012. С.92-93.

аслиҳаву зуруфи заррин ва симин амволи бисёр ва бешумор ба даст овард, ки ҳаргиз дар Хуросон монанди онро ба даст наоварда буданд».¹

Соли 86 ҳ.к./705 Қутайба ибни Муслим ба Низаки тархон, ки зикраш рафт, номае навишта, пешниҳоди сулҳ кард, маршрут ба ин ки Низак дар лашкаркашиҳои Қутайба ширкат намояд ва дар посухи ин амал арабҳо ба Бодғис ҳучум нахоҳанд кард. Дар зимн Ибни Асир менависад: «...Низак бо ӯ (Қутайба) сулҳ кард, ба шарти ин ки Қутайба воридаи Бодғис нашавад ва музоҳими мардуми он сомон нагардад».² Низак, ки Қутайбаро дар ин муддат хуб шинохта буд, бо вучуди ин ки дар баъзе лашкаркашиҳои Қутайба, аз ҷумла ба Пайканд дар соли 87 ҳ.к./705-706³ (Наршаҳӣ онро ба соли 88 ҳ.к./706-707 мегӯяд⁴), ба Бухоро дар соли 90 ҳ.к./708-709 ширкат карда буд⁵, ба ӯ эътимод накарда, дар ҳамин сол паймон бо арабҳоро шикаста, ба Тахористон рафта, ҳокимони Балх, Марврӯд, Толиқон, Фарёб ва Ҷузҷонро ба муборизаи зидди арабҳо даъват кард. Онҳо ба ишғолгарони араб муқовимати шадид нишон доданд.⁶ Аммо соли 91 ҳ.к./709-710 Низак, ақрабо, фармондеҳон ва сипоҳиёнаш, ки ҳафсад нафар буданд, аз ҷониби Қутайба бо фиреб дастгир шуданд. Чун Низак шахси бисёр маъруф буд, барои қатли ӯ Қутайба иҷозаи Ҳаҷҷочро бояд мегирифт. Ибни Асир менависад, ки Қутайба ба Ҳаҷҷоч нома навишт ва аз ӯ иҷозаи куштани Низакро хост. «Пас аз чиҳил рӯз номаи Ҳаҷҷоч расид, ки дар он дастури қатли Низак ва ёрони ӯро дода

¹ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.134.

² Ҳамон ҷо. С.132.

³ Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.307.

⁴ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Душанбе: Пайванд, 2012. С.91.

⁵ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.148.

⁶ Ҳамон ҷо. Ҷ.13. С.148-149.

буд...Қутайба Низакро хонд ва ба дасти худ гарданаширо зад...Часади Низак ва бародарзодаашро ба дор кашид»¹, сари ўро барои Ҳаччоҷ фиристод.² Дар идома Ибни Асир таъкид мекунад, ки «мардум гуфтанд: Қутайба ба Низак ғадру хиёнат кард».³ Хавофӣ қатли Низакро ба дастури Қутайба дар ҳаводиси соли 89 ҳ.қ./707-708 зикр мекунад.⁴

Қутайба чунин хиёнатро ба ҳокими Қузҷон, ки аз ў амон хоста буд, низ раво дид. Бино ба иттилои Ибни Асир «шаҳриёри Қузҷон аз ў (Қутайба) амон хост, ў ҳам амон дод, ба шарти ин ки назди ў биравад ва таслим шавад». Ҳокими Қузҷон барои тазмини амнияти хеш дархост кард, ки Қутайба гаравгон бигирад ва гаравгон ҳам бидиҳад. Қутайба нафаре аз хонадони худ ба исми Ҳабиб ибни Абдуллоҳ ибни Ҳабиби Боҳилиро гарав гузошт ва ҳокими Қузҷон чанд нафар аз хонадони худро низ гаравгон монд. Бо ин шарт ҳокими Қузҷон назди Қутайба рафту баъдан ба Толиқон баргашту даргузашт. Аҳли Қузҷон гуфтанд, ки ҳокимашонро Қутайба заҳр додаст ва ба хунбаҳои ў хешованди Қутайба Ҳабибро куштанд ва Қутайба гаравгонҳое, ки назди ў буданд, низ ба қатл расонид.⁵

Қутайба бар ҳар шаҳре аз Варорўд даст меёфт ва ё камтарин шакку тардиде дар мавриди исёни онҳо

¹ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.156; Балазури, Ахмад ибн Йаҳйа ибн Джабир. Завоевание Хорасана. С. 79, ПРИМ. 215; История таджикского народа. Т.II. С. 54.

² Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. С.156; Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. Тарҷумаи М.Оятӣ. Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1382 ш. С. 241. Балазури, Ахмад ибн Йаҳйа ибн Джабир. Завоевание Хорасана. С. 79, ПРИМ. 215; История таджикского народа. Т.II. С. 54.

³ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.156.

⁴ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.194.

⁵ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.156-157.

мекард, бедиранг мардуми он минтақаро ба бадтарин ваҷҳ ҷазо меод, асир мегирифт ва ба Куфаю Димишк мефиристонд.

Дар таърихи Бухоро дар мавриди фатҳи Пайканд омадааст, ки Қутайба дар соли 88 ҳ.к./706-707 аз Ҷайхун гузашта, ба Пайканд омад. «Аҳли Байканд хабар ёфтанд, Байкандро ҳисор карданд, бағоят устувор буд. Ва Байкандро дар қадим Шористон гӯянд ва «Шористони Рӯин» хондаанд аз устуворӣ вара.

Қутайба ҳарбаҳои бисёр саҳт кард ва муддати панҷоҳ рӯз мусулмонон (арабҳо) бечора шуданд ва ранҷ диданд ва ҳила карданд. Ва қавме дар зери девор хуфра карданд бар бурҷ ва андаруни ҳисор ба сутургоҳе бароманд... Қутайба овоз баровард, ки «ҳар кӣ бар ин раҳна барояд, дияти вай медиҳам ва агар кушта шавад, ба фарзандони вай медиҳам». То ҳар касе рағбат карданд ба даромадан ва ҳисорро гирифтанд. Ва мардумони Байканд амон хостанд. Қутайба сулҳ кард ва мол биситад ва Варқоъ ибни Насри Боҳилиро бар эшон амир кард».¹ Аммо чун Қутайба аз Пайканд ба тарафи Бухоро ҳаркат кард, ба ӯ хабар расид, ки мардумони Пайканд паймонро шикастанд ва амиро куштанд. Қутайба дастур дод, ки «биравед ва Байкандро ғорат кунед ва хуну моли эшон мубоҳ кардам».²

Сабаби нақзи паймон он буд, ки: «андар Байканд марде буд, ӯро ду духтар буд боҷамол. Варқоъ ибни Наср ҳардуро берун овард. Ин мард гуфт: «Байканд шаҳре бузург аст, чаро аз ҳамаи шаҳр ду духтари ман мегири?» Варқоъ ҷавоб наод. Мард бичаст ва корде бизад ва Варқоъро ба ноғ андар омад. Валекин корӣ наомад ва кушта нашуд. Чун ин хабар ба Қутайба расид, бозгашт, ҳар кӣ дар Байканд аҳли ҳарб буд, ҳамаро

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Душанбе: Пайванд, 2012. С.91.

² Ҳамон ҷо. С.91.

бикушт ва он чӣ боқӣ монда буд, барда кард. Чунонки андар Байканд касе намонд ва Байканд хароб шуд».¹

Албатта ин бедодгариҳо мунҳасир ба Қутайба набуданд ва аглаби ҳокимони Умавӣ дар Хуросони Бузург ҳамин тариқ шеваи рафтор дошанд.

Ба ҳангоми ишғоли шаҳрҳои Варорӯд Қутайба ибни Муслим аз ихтилофҳо миёни ҳокимони маҳаллӣ мохирона истифода кард, ки ин амал раванди ишғоли ин сарзаминро тавассути арабҳо осон намуд.

Нахустин лашкаркашии Қутайба ба сарзаминҳои моварои Амударё ба ҳадафи ишғоли Аҳорун ва Шумон (водии Ҳисор) сурат пазируфт. Ҳокими Чағониён – Биш Қутайбаро бо ҳадоёи зиёде пешвоз гирифта, аз ӯ дар мавриди Ҳимоя аз ҳамалоти ҳокими Аҳорун ва Шумон - Гуштосп имдод хост. «Дар он рӯзгор,-менависад Балозурӣ,- шаҳриёри Ахарун (Аҳорун) ва Шумон кор бар шаҳриёри Чағониён танг гирифта буданд. Бад-ин сабаб буд, ки вай Қутайбаро армуғонҳо арза кард ва он даъватҳо ба ҷой овард».² Қутайба пойтахти Гуштоспро ба муҳосира гирифт ва ӯ ба пардохтани ғаромат ризоят дода, ба Қутайба тобеъ нашуд. Қутайба ба Марв баргашта,³ бародараш Солеҳро масъули умури Варорӯд баргумошт. Солеҳ ба ҷониби Фарғона лашкар кашида, Косон, Уришт, Биъанҷар ва Хишкатро, ки шаҳрҳои куҳани Фарғона буданд, фатҳ кард.⁴

Қутайба аз соли 706 то 709 чаҳор маротиба ба воҳаи Бухоро лашкар кашид ва саранҷом бо коридани тухми ихтилоф миёни сугдиён ва туркҳо, ки ҳамвора ба бухориён дар мубориза бар зидди муҳочимини араб кумак карда буданд, муваффақ ба тасхири Бухоро шуд.

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Душанбе: Пайванд, 2012. С.92.

² Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.307.

³ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.129.

⁴ Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. 1346. С.307.

Бино ба ахбори Наршаҳӣ чун Қутайба бори чаҳорум ба Бухоро омад ва ин шаҳрро гирифт, тибқи қарордоди сулҳи имзошуда, сокинони Бухоро ҳамасола бояд дусад ҳазор дирам ба халифаи араб ва даҳ ҳазор дирам ба амири араби Хуросон амонпулӣ дода, шахриён нима аз манозили худро барои зиндагӣ ба қабоиلى мухталифи араби сокиншуда дар Бухоро чудо менамуданд. Иловатан сокинони манотиқи берун аз шаҳри Бухоро вазифадор буданд алафи сутурони арабҳо, ҳезуми онҳо ва он чӣ арабҳо харҷ мекарданд, бидиҳанд.¹

Дар ҳаводиси соли 91 х.к./709-710 Ибни Асир аз набарди қаҳрамононаи ҳокими Аҳорун ва Шумон алайҳи Қутайба ёд мекунад. Замоне ки Қутайба ба фуру нишонидани исёни ҳокими Бодғис Низаки тархон масруф буд, ҳокими Аҳорун ва Шумон аз пардохти амонпулӣ сарпечӣ карда, омил ва намояндаи Қутайбаро аз Шумон ихроҷ кард. Қутайба ду намояндаи дигари худро барои талаби молиёт ба ин ҷо равона сохт ва мардуми Шумон онҳоро сангсор карданд, ки як нафараш кушта шуд. Қутайба ба ҷониби Шумон лашкар кашид ва пеш аз он ки набард сурат гирад, Қутайба ба назди ин ҳокими исёнгари Шумон бародари худ Солеҳро, ки ўро мешинохт, барои музокираи сулҳомез фиристод. Бино ба ахбори Ибни Асир Солеҳ ҳокими Шумонро аз лашкари гарони Қутайба тарс доданӣ шуд ва ҳокими Шумон дар посух ба Солеҳ гуфт: «Оё ту маро бо омадани Қутайба таҳдид мекунӣ? Ва ҳол ин ки дижи ман аз тамоми диҷҳо баландтар ва беҳтар аст...» Пас аз он дари қалъаро кушуд ва ба набард берун рафт». ² Сокинони Шумон ба лашкари араб муқовимати шадид намуданд, аммо бо сабаби бартарии неруҳои низомӣ ба арабҳо муяссар шуд, то шаҳрро ишғол кунанд. Ҳокими

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Душанбе: Пайванд, 2012. С.103.

² Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.157.

исёнгари Аҳорун ва Шумон дар ин муқовимат кушта шуд. Ба дастури Қутайба ҳама мардони чангии Шумон ва Аҳорун ба қатл расиданд ва зану фарзандони онон ба дасти сипохиёни араб гирифта шуданд. Аз ин мавзеъ сипохи араб Дарвозаҳои оҳанро дар гардани Бойсун гузашта, Кешу Нахшабро фатҳ намуд. Аз ин ҷо Қутайба ба ҷониби Форёби Хуросон рафт. Сокинони Форёб дар муқобили Қутайба ва сипохи ӯ пайдорӣ намуданд ва Қутайба ин шаҳро ба оташ кашид, ки ба гуфтаи Ибни Асир номи он тадил ба «Муҳтариқа» (Оташгирифта) гардид.¹

Соли 711 Қутайба Хоразмро тасхир кард. Дар мавриди харобкориҳои ин фармондори араб дар Хоразм Берунӣ бо сароҳат менависад: «Қутайба ибни Муслими Боҳилӣ нависандагону хирбадони Хоразмро аз дами шамшер гузаронид. Ва он ҷӣ мактубот аз китобу дафтар доштанд, ҳамаро туъмаи оташ кард. Ва аз он вақт хоразмиён омӣ ва бесавод монданд ва танҳо эътимоди эшон дар ниёзмандиҳои таърих ба неруи ҳофиза аст».² Табарӣ менависад, ки «Қутайба аз Хоразм яксад ҳазор асир ба даст овард».³

Ба ин пирӯзии Қутайба зимистони соли 712-713 шӯриши хоразмиён латма зад. Аммо роҷеъ ба ин шӯриш иттилои кам ва мутаноқиз вучуд дорад. Баъзе муаллифони осори таърихӣ хабар медиҳанд, ки хоразмиён Хоразмшоҳро, ки хиёнат карда буд, ба қатл расониданд, дигарон дар бораи фиристодани лашкар ба Хоразм менависанд.⁴

¹ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.157.

² Абурайҳон Берунӣ. Осору-л-боқия. Таҳияи А.Девонақулов, М.Исо ва диг. Душанбе: Ирфон, 1990. С.71.

³ Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулк. Тарҷумаи А.Поянда. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3428.

⁴ Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.458.

Табарӣ фатҳи Самарқандро аз чониби Қутайба ба хаводиси соли 93 ҳ.қ./ 711-712 марбут медонад. Аммо Ибни Возеҳи Яъқубӣ зикр мекунад. ки Самарқанд соли 94 ҳ.қ./712-713 зери итоати Қутайба рафт.¹ Ба дунболи ин Қутайба ба Чочу Фарғона лашкар кашида, дар ин соли 94 ҳ.қ./712-713 ин вилоятҳоро фатҳ кард² ва баъдан то марзҳои Кошғар расида, дар соли 96 ҳ.қ. /714-715 Кошғарро низ зери фармони худ овард.³

Ҳангоми ишғоли Суғди Самарқанд муборизаи шадиде миёни арабҳо ва сокинони шаҳр рух дод. Аммо ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд – Тархун маҷбур шуд дар ивази пардохти хироч бо арабҳо сулҳ бандад. Баъди чанде Қутайба бародараш Абдуррахмонро барои гирдоварии хироч ба Самарқанд фиристод. Ин сабаби норизоияти қишри ашроф ва сокинони Суғд гардид ва он чиро Тархун бар сари он дар соли 90 ҳ.қ. /708-709⁴ сулҳ карда буд, надоданд.⁵ Табарӣ дар ин иртибот мегӯяд: «Суғдиён ба Тархун гуфтанд: «Ту ба хорӣ ризо додӣ ва боҷ доданро хуш доштӣ, пири фартутӣ ва моро ба ту ҳочат нест».⁶ Тархун аз тахти подшоҳии Суғд даст кашид ва Ғуракро суғдиён ба подшоҳӣ бардошта, Тархунро ба зиндон андохтанд, ки ӯ соли 91 ҳ.қ. /709-710

¹ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.242.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.198.

³ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3451.

⁴ Крачковский И.Ю. и Крачковская В.А. Древнейший арабский документ из Средней Азии // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг в Таджикской ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.53.

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3429; Крачковский И.Ю. и В.А.Крачковская. Древнейший арабский документ из Средней Азии. С.53.

⁶ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3421.

даст ба худкушӣ зад.¹ Аммо бино ба ахбори Яъқубӣ Тархунро Ғурак ба қатл расонида, соҳиби тахти Самарқанд мешавад.²

Шахриёни Самарқанд бо сарвари Ғурак як моҳи комил ба аҷнабиён муқовимат карданд.³ Ба далели бартарии неруҳои душман онҳо аз шоҳи Чочу ихшиди Фарғона кумак хостанд ва ба онҳо навиштанд: «Агар арабон бар мо зафар ёбанд, бо шумо низ чунон кунанд, ки бо мо мекунанд».⁴ Ба ин мазмун дар идома менависад, ки: «Вақте Ғузак дид, ки Қутайба дар кори набарди суғдиён мусир аст, ба шоҳи Чоч ва ихшоzi Фарғона ва ҳокон навишт, ки мо пешсангари шумоем ва мобайни шумову арабонем, агар ба мо даст ёбанд, шумо нотавонтар ва забунтар шавед, ҳар чӣ неру доред, ба кор андозед».⁵

Шоҳи Чочу ихшиди Фарғона аз ин бимнок шуда, дастаҳои мунтахаби ашрофи низомии маҳаллии вилоятҳои худро ба ҷониби Самарқанд фиристоданд. Аммо арабҳо аз ҳаракати ин дастаҳо ба ҷониби Самарқанд огоҳ шуда, бар зидди онҳо 400 нафар размандағони худро фиристоданд, ки дар натиҷа ин неруи кумакӣ шикаст хӯрд. Табарӣ аз қавли араби шоҳиди ин воқеа менависад, ки «мардуме чангитар ва босуботтар аз фарзандони ин подшоҳон (Чочу Фарғона) надида будам. Онҳоро бидуштем ва ҷуз тана чанд аз онҳо ҷон ба дар набурданд... ва аз онҳо дар бораи куштагон пурсиш кардем, гуфтанд: «Ҳар киро куштаед, писари шоҳе буда ё бузурге аз бузургон ё далере аз

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3421.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.242.

³ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3430.

⁴ Ҳамон ҷо. С.3430.

⁵ Ҳамон ҷо. С.3434.

далерони қавм, мардонеро куштаед, ки якешон баробари сад мард буда».¹ Ин ҳодиса боиси рӯхафтодагии муборизони Самарқанд гардид ва онҳо хостори сулҳ шуданд, аммо Қутайба напазируфта, гуфт: «Интиқоми хуни Тархунро меҳоҳам, ки вобастаи ман буд ва дар химояти ман буд».²

Пас аз ин Қутайба бори дигар лашкари худро бо манҷаниқҳо барои шикастонидаи деворҳои муҳофизатии Самарқанд ва сангборони сокинони он ба ин шаҳр равона кард. «Шаҳрро бо манҷаниқҳо бизад, - менависад Табарӣ, -ва шикафе дар он падида овард, ки онро (шаҳриён) бо чуволҳои арзан масдуд карданд».³ Шаҳриёни Самарқанд то охири имкон аз шаҳри худ дифоъ намуданд.

Дар муҳосираи Самарқанд хоразмиҳо ва бухориҳо ширкати ғаъол карда, ба арабҳо кумак расониданд.⁴ Ҳокими Самарқанд Фурак Қутайбаро сарзаниш кард, ки «ба кумаки бародаронам ва аҳли хонадонам аз мардуми Ачам бо ман ҷанг мекунӣ, арабонро сӯи ман фирист».⁵ Дар натиҷа паймони сулҳ дар саҳтарин шароит барои шаҳри Самарқанд баста шуд. Сугдиён илова ба ғаромати пулӣ ва хирочи солона, маҷбур буданд теъдоди муайяни барда дар ихтиёри аъроб қарор диҳанд, ганҷинаи маъбадҳо ва орошоти биноҳои худро бибахшанд, масочид бисозанд, сипоҳиёни худро аз шаҳр хориҷ кунанд, шаҳрро тарк намоянд, ба вуруди лашкари араб мамониат накунанд ва Самарқандро дар ихтиёрашон гузоранд. Тибқи ин тавофуқи ҳосилшуда,

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3431.

² Ҳамон ҷо. С.3435.

³ Ҳамон ҷо. С.3432.

⁴ Ҳамон ҷо. С.3431.

⁵ Ҳамон ҷо. С.3431.

суғдиён ҳатто қабл аз он ки арабҳо аҳдномаи Самарқандро ба имзо расонанд, сипоҳиёни худро аз Самарқанд хорич карда, барои онҳо масциде сохтанд. Шароити вуруди мутантани фотехон ба шаҳр низ ба сурати шифоҳӣ мавриди тавофуқ қарор гирифт, аз ҷумла ин ки аъроб аз дарвозаи Кеш вориди шаҳр шуда, ҷун ғолиб тамоми шаҳрро убуру намуда, аз дарвозаи Чин хорич мегардиданд. Ҳамаи ин ҳолат, ки бо таслими шаҳр ҳамроҳ буд, бино ба ахбори таърихнигорон баёнгари он аст, ки аъроб саъй карданд ба ҳар тариқ суғдиёну ихшиди Суғд Ғуракро таҳқир намоянд.¹

Ба асоси қарордод суғдиён худро тобеи аъроб доништа, муваззаф ба пардохти якдафъаинаи хироч ва ҷазияи солона буданд, ки бахши аъзами онро пули нақд ташкил меод. Қутайба дар навбати худ нахуст ба ихшиди Суғд дар баробари душманонаш замонати кумак кардан дод ва дигар ӯро аз тарафи халифа ба унвони ҳокими Суғд ва писарашро ба унвони вориси тахт тайид кард. Дар айни ҳол Қутайба дар ин паймон шартро лозим донист ворид кунанд, ки ин паймон фақат барои муддати фармондорӣ ӯ дар Хуросон эътибор дорад.² Дар ин иртибот Табарӣ менависад, ки Қутайба «...рӯзи баъд бо онҳо бар сари як ҳазор ҳазору дувист ҳазор сулҳ кард, ки ҳарсола бидиҳанд ва он сол сӣ ҳазор сар бидиҳанд, ки кӯдаку пиру алил дар он миён набошад. Шаҳрро низ ҳолӣ кунанд, ки марди ҷангӣ дар он набошад. Ва дар он ҷо масциде барои Қутайба бисозанд, ки дарояд ва намоз кунад...»³ «Гӯянд: Вақте сулҳ шуд. Қутайба даҳ касро фиристод, аз ҳар гурӯҳи

¹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. Москва: Наука, 1976. С.206-209.

² Ҳамон ҷо. С.209.

³ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3432.

сипоҳ ду кас, ки молу-с-сулхро биғирифтанд».¹ Яъқубӣ менависад, ки Қутайба «барои эшон сулҳнома навишт: Ин чизест, ки Қутайба ибни Муслим ва Ғурак - ихшиди Сугду афшини Самарқанд бар он сулҳ карданд, бар Сугду Самарқанд ва Кешу Насаф...дар сари ҳар сол се ҳазор дирҳам бипардозад ва ўро (Ғуракро) (Қутайба) ба аҳду паймони худо ва паймони амир Ҳачҷоч ибни Юсуф мутмаин сохт. Гувоҳоне ба он гирифт ва он дар соли 94 ҳ.қ буд».²

Ин танҳо ягона паймон дар навъи худ аст, ки дар мутуни таърихӣ то рӯзгорони мо расидааст. Бино ба матни ин паймон, ки оғози соли 94 ҳ.қ. таърихгузори шудааст, шаҳри Самарқанд на дертар аз 7 октябри соли 712 ба арабҳо таслим гардида, дар матни ин паймон мавзӯи робитаи мутақобили аъроби мусулмон бо шахриёни Самарқанд матраҳ нашудааст. Аммо Ҳавофӣ ҳодисаи таслими Самарқанд бо сулҳе, ки Ғурак бо арабон имзо карда буд, ба соли 90 ҳ.қ./708-709 марбут медонад, ки бо замони вуқӯи ин воқеа дар манобеи таърихии нисбатан наздик ба ин руҳдод мухолифат дорад.³

Баъд аз ворид шудани Қутайба ба Самарқанд, Ғурак аз ӯ ва ҳамроҳонаш пазирой намуда, умедвор буд, ки тибқи паймони сулҳ ҳокимияти Самарқандро ба ӯ медиҳад. Аммо Қутайба мисли ҳамеша вафодор ба паймон набуд, хиёнат кард ва ба Ғурак гуфт: «Аз ин чо бирав. Ва ӯ бирафт...»⁴

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3433.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.242.

³ Фасеҳи Ҳавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.195.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3436.

Ба фармони Қутайба арабҳо муҷассамаҳои бутхоро аз маъбадҳои шаҳр берун андохта, дар пеши назари мардум сӯзонида, «аз бақияи меҳҳои тиллову нуқра, ки дар бутон буд, панҷоҳ ҳазор мисқол ба даст оварданд» ва ишхид Ғурак беҳуда ба зону зада, аз арабҳо илтимос мекард, то чунин корро накунад: «Эй амир, сипосдории ту бар ман воҷиб аст, мутаарризи ин бутон машав».¹ Табарӣ менависад, ки Қутайба «бо мардуми Хоразму Самарқанд номардӣ кард».²

Барои аъроби пирӯзгашта мавҷудияти ҳамзамони масочиди исломии тозазухур ва маобиди зардуштии аҳди қадим ғайриқобили қабул буд. Аз ин рӯ аъроб маобиди Самарқандро ба оташ кашиданд ва сарватҳои беҳисоби шаҳриёнро ғорат намуданд.³ Ба дастури Қутайба ашрофи Самарқандро аз шаҳр берун карда, ба музофотҳои фиристода, дар хонаҳои тахлияшудаи онҳо лашкари араб мустақар гардид. Аммо бо вучуди ин ҳама шароити амниятӣ аъроб ҳамчунон бузургтарин тарсро аз сокинони Самарқанд эҳсос мекарданд. Ба ин сабаб буд, ки Қутайба бародари худ Абдуллоҳ ибни Муслимро ҳокими шаҳри Самарқанд таъин кард⁴ ва амр дод, ки ба ҳеч як аз сокинони шаҳр иҷозаи ӯруд ба шаҳристонро надиҳад ва тамоми сокинони шаҳристонро барои ҳамли силоҳ бозҷӯӣ кунад ва дар сурати пайдо шудани силоҳ аз касе ӯро маҳкум ба эъдом наояд.⁵

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3433; О.Г.Большаков. История Халифата. Т.4: Апогей и падение. Москва: Восточная литература РАН, 2010. С. 109.

² Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3433.

³ История таджикского народа. Т.II. С. 61-62.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3437; Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.242.

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3437-3438.

Табарӣ ривоятро аз номи Умар ибни Абдуллоҳи Тамимӣ меорад, ки барояш фиристодаи Қутайба мегӯяд ва ӯ назди Ҳачҷоҷ хабари фатҳи Самарқандро мебурд: «Касе, ки Қутайба ӯро бо хабари фатҳ пеши Ҳачҷоҷ фиристода буд, ба ман гуфт: «Пеши Ҳачҷоҷ рафтам, маро сӯи Шом фиристод, ки он ҷо рафтам ва воридаи масҷид шудам ва нишастам, пеш аз тулӯи офтоб буд марде нобино паҳлӯи ман буд, чизе дар бораи Шом аз ӯ пурсидам». Гуфт: «Арабӣ?» Гуфтам: «Оре». Гуфт: «Аз кадом шахрӣ?» Гуфтам: «Аз Хуросон». Гуфт: «Ба чӣ кор омадӣ?» Гӯянд: «Бо вай бигуфтам, ки гуфт: «Қасам ба Худое, ки Муҳаммадро ба ҳақ фиристод, он ҷоро ба номардӣ кушуданд ва шумо, эй мардуми Хуросон, мулки бани Умияро мегиред ва Димишқро санг ба санг вайрон мекунед».¹

Дар муборизҳои сугдиён алайҳи аъроб шахсияти Ғурак на камтар аз Ғархун муҳим аст. Ҳукумати ӯ 27 сол ба тӯл анҷомид ва сиёсаташ дар қиболи арабҳо мароҳили мухталиферо тай кардааст.² Академик Б.Ғафуров бо иттиқо ба ахбори Ҳ.А.Р.Гибб, ки воқеаҳои ин давраи истилои арабро омӯхтааст, менависад, ки Ғурак шахси ватанпарасту ричоли давлатӣ буд.³

Табарӣ дар боби «Сухан аз кори Ашрас ва мардуми Самарқанд ва мучовиронашон дар бораи мусулмонӣ ва бардоштани қизя», ки марбути ҳаводиси соли 110 ҳ.к/728-729 мебошад, аз кушта шудани Ғурак хабар медиҳад.⁴

Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3437-3436-3437..

² Крачковский И.Ю. и В.А.Крачковская. Древнейший арабский документ из Средней Азии. С.63.

³ Ғафуров Б. Точикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. С.350.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3637.

Фатҳи вилоёти сарватманд ва ғании Варорӯд ба Қутайба ибни Муслим шухрати беандоза овард ва ӯ дастури оғози исломӣ шудани ин сарзамини ишғолиро содир кард. Бо ин ҳол, хабари марги ҳомии ӯ Ҳачҷоч ибни Юсуф дар моҳи шавволи соли 95 ҳ.қ. / июни 714 (Хавофӣ дар моҳи рамазон – апрел-май гуфтааст¹), ки 20 сол ҳокими Ироқ буд² ва саҳми бузурге дар барқарории ҳукумати Умавиҳо дар саросари хилофати исломӣ дошт, ба иттилои Қутайба замони ҳуҷуми ӯ ба Чоч расид. Ба назари О.Г.Болшаков бо марги Ҳачҷоч ибни Юсуф як давраи комили сарзаминҳои хилофати шарқӣ, шояд кулли хилофат ба поён расид ва таъкид мекунал, ки «Мисли ӯ хидматгузори фидокору қобили эътимод ба ҳулафои Умави вучуд надошт».³

Қутайба аз тарси барканор шудан аз вазифа саросемавор ба Марв баргашт, вале ин тарси Қутайба беҳуда буд, зеро фиристодае, ки аз назди халифа ал-Валид (705-715) ба назди ӯ омада буд, номаеро бо сипос барои ҳадамоти содиқона ва тайиди ҳамаи мукаллафиятҳои Қутайба дар Хуросону Варорӯд аз ҷониби халифа ба ӯ супорид.⁴ Вале марги зудҳангоми халифа ал-Валид дар нимаи моҳи ҷумоди-л-ахири соли 96 ҳ.қ/ охири моҳи феввали соли 715⁵ ва интиқоли умури хилофат ба бародари ӯ Сулаймон (715-717) батамом зиндагии Қутайбаро тағйир дод, ки ин замон дар Фарғона буд. Ҳақиқат ин аст, ки Сулаймонро ба қудрати хилофат дастаи душманони амир Ҳачҷоч ибни Юсуф оварданд ва дар натиҷа ҷонибдорони Ҳачҷоч

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.198.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.246-247.

³ Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.460.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3449-3450.

⁵ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.203.

мавриди саркӯбӣ қарор гирифта¹, теъдоди зиёдашон ба катл расиданд. Қутайба ибни Муслим наметавонист хисобе ба шафқати халифа Сулаймон намояд, чаро ки ӯ аз пешниҳоди Ҳачҷоч барои барканории Сулаймон аз мерос ба нафъи писарони ал-Валид Ҳимоят карда буд.²

Қутайба дар садади чора андешидан баромад ва номаи таҳнӣтомезе ба Сулаймон навишта, итоату вафодории худро ба ӯ тазаққур дод, ба ин умед, ки вайро аз ҳукумати Хуросон маъзул накунад,³ аммо талоши Қутайба бар абас рафт. «Қутайба, -менависад Яъқубӣ,-донист, ки дӯстии Сулаймон барои ӯ фароҳам намешавад ва номае ба ӯ навишт ва Сулаймон посухи дуруште ба ӯ дод».⁴

Ба яқин Қутайба аз халифаи тозаинтиҳоб барои худ интизори хайреро надошт ва пешопеш барои рафтан ба Фарғона – ба ҷойе, ки то муддатҳо дур аз дастрасии халифа бошад, омодагӣ мегирифт. Саранҷом Қутайба чун аз маркази хилофат маъюс шуд, «бародарон ва хонаводаи хешро назди худ фаро хонд ва дар сарзамини Аҷам бо шитоб мерафт, то ба шаҳри дурдасти Фарғона расид».⁵

Қутайба ба мардуми Варорӯд ва муҳолифони хилофати Умавӣ паноҳ оварда, кӯшид то барои бақои ҳукумати худ мардумро ба ҳаракати сиёсӣ алайҳи ҳукумати марказӣ бикашонанд. Ба ин ҳадаф дар садади аз хилофат дур намудани Сулаймон афтод ва бино ба хабари Яъқубӣ шак надошт, ки назориён ва яманиён бо ӯ муҳолифат намекунанд.⁶

¹ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.252.

² Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулк. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3462; Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ. 13. С.207.

³ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.207.

⁴ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.253.

⁵ Ҳамон ҷо. С.253.

⁶ Ҳамон ҷо. С.254.

Қутайба саранҷом тасмим гирифт, ки нияти худро барои ҷудой аз хилофат ба лашкари худ эълон кунад ва бо гирди ҳам овардани фармондеҳон ба онҳо пешниҳоди муҳолифат бо Сулаймонро кард.¹

Муаррихон ба ин назар тавофуқ доранд, ки Қутайба он кадр аз шуҳраташ ба унвони фотеҳи Варорӯд ва эътимодаш ба «нубуғи фармондеҳӣ» илҳом гирифта буд, ки наметавонист аз лашкариёни араби худ дар Хуросон, ки муташаккил аз қабоили мухталифи араб, мисли аҳли Басра (9 ҳазор), бакриён (7 ҳазор), тамимиён (10 ҳазор), аздиён (10 ҳазор), аҳли Куфа (7 ҳазор)² ва ғайра буданд ва барои ишғоли Варорӯд ба Қутайба кумаки хешро дарёғ надоштанд, ташаккур кунад³ ва ба онҳо бадгӯӣ мекард: «Мардуми қабоил аз носазо гуфтани Қутайба ба хашм омаданд ва бар муҳолифати вай ҳамсухан шуданд».⁴ Пешвоёни ин қабоил низ аз Қутайба хушнуд набуданд ва дар навбати худ Қутайба аз зердастони носипосаш шикоят мекард, ки гӯё «қахрамониҳои низомӣ»-ашро барои онҳо анҷом додааст. Нохушнудӣ дар миёни қабоили араб, ки лашкари Қутайбаро ташкил медоданд, рӯз ба рӯз тақвият меёфт. Ин нохушнудиҳо замоне ба хусумат мубаддал гашт, ки Қутайба бо сароҳат аз канор задани Сулаймон аз хилофат ҳарф мезад ва «мардум аз ӯ канора гирифтанд ва дар тоҳтан бар ӯ ҳамдостон шуданд».⁵

Аз он ҷо ки қабоили норозии араб як роҳбари воҳид дар барандохтани Қутайба надоштанд, бинобар ин шарораи фаврӣ сурат нагирифт. Аммо онҳо Вакеъ ибни

¹ Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.468.

² Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3466-3467.

³ Ҳамон ҷо. С.3466.

⁴ Ҳамон ҷо. С.3466.

⁵ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.254.

Абусудро, ки Қутайба аз фармондеҳии дастаи чангандаҳои қабилҳои тамиқ барканор карда буд, барои музокира бо Қутайба роҳбари ҳеш баргузиданд. Ӯ, ки аз шӯриши барномарезишуда дар лашкар хабар ёфта буд, дар ҷустуҷӯӣ роҳбари шӯришиён гашт. Қутайба ба зудӣ шахсиати онро дар симои фармондеҳи қисми низомии ғайриараби муштамил аз суғдиён ва хоразмиён - Ҳайён ан-Набатӣ, ки аҳли Хуросон буд, ошкор кард. Қутайба қотилинро барои аз миён бардоштани ӯ фиристод, аммо мардуме, ки ба Ҳайён тавачҷуҳ доштанд, ба фирори ӯ кумак намуданд ва Ҳайён ба Вақеъ ибни Абусуд пайваст. Соли 715, хангоме ки тавтеа вориди марҳилаи ғаёли худ шуд ва касе наметавонист Ҳайён ва Вақеъро дастгир кунад, онҳо даст ба ҳамла бурда, Қутайба ва ҳаводоронашро аз дур тирборон намуданд ва пас аз он миёни онҳо ҷанги тан ба тан рух дод. Танобҳои саропардаи Қутайбаро буриданд ва ӯ, ки зери саропарда афтада буд, аз беруни саропарда ба баданаш бо ханҷар зарба заданд ва ду нафар аз қабилҳои аздиён саропардаро пора карда, сари Қутайбаро аз танаш ҷудо намуданд,¹ ки ба қавли Наршаҳӣ панҷоҳу панҷ сола буд.²

Дар ин набард бародарони Қутайба Абдурахмон, Абдуллоҳ, Солех, Ҳусайн ва Абдулкарим ва дар ҷамъ 11 нафар аз хонадони Муслим (Ҳавофӣ 15 писари ӯ гуфтааст³) кушта шуд⁴ ва бино ба ахбори Табарӣ, Яъқубӣ ва Ибни Асир сари Қутайба ва сарҳои аҳли хонадони вайро ба назди халифаи араб Сулаймон фиристоданд.⁵

¹ Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.207-214.

² Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Душанбе: Пайванд, 2012. С.111.

³ Фасеҳи Ҳавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.201.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3473; Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.213.

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3475; Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.254; Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.215.

Ходисаи қатли Қутайбаро Табарӣ ва Яъқубӣ бидуни зикри моҳ дар руҳдодҳои соли 96 ҳ.қ./714-715 ва Хавофӣ дар соли 98 ҳ.қ./716-717 баён кардаанд. Муаллифи «Мулҳақоту-с-Суруҳ» Ҷамол Қаршӣ менависад, ки Қутайба дар рӯзи чаҳоршанбеи моҳи зулҳиҷҷаи соли 97 ҳ.қ./июл-августӣ 716 дар Фарғона ба қатл расид ва ҷасади ӯ дар рустои Кулиҷ ба хок супорида шуд.¹ Наршаҳӣ мадфани Қутайбаро дар ноҳияи Работи Сарҳанги Фарғона, дар деҳа бо номи Кох зикр кардааст, ки аз дигар вилоятҳо пайваста барои зиёрат он ҷо раванд.²

Ба назари В.В.Бартолд номи деҳи Кох, ки Наршаҳӣ зикр мекунад, ҳамон деҳи Кулиҷи ишоранамудаи Ҷамол Қаршӣ, ки дар ноҳияи Ҷалолқудуқи вилояти Андиҷон воқеъ аст ва марҷаи зиёрати мардум қарор гирифтааст.³

Ҷасеҳи Хавофӣ ва Ҷамол Қаршӣ дар зикри соли қатли Қутайба иштибоҳ мекунанд, аммо шояд моҳи зулҳиҷҷа – июл-августӣ зикрнамудаи Ҷамол Қаршӣ иштибоҳ набошад, зеро дар нимаи моҳи ҷумодиуссонии соли 96 ҳ.қ./охири моҳи феврале соли 715 халифаи Умавӣ - Валид ибни Абдулмалик даргузашт ва бо омадани халифаи душмани Қутайба - Сулаймон тӯли шаш моҳ Қутайба барои бақои ҳукумати хеш дар Хуросони Бузург мубориза кардааст.

Қутайба ибни Муслим он чи дар фатҳи Хуросони Бузург анҷом дод, ҳеҷ касе аз фармондорони араби

¹ Ҷамол Қаршӣ. Мулҳақоту-с-Суруҳ. Чопи факсимилӣ. Тарҷума аз арабӣ ба русӣ ва тавзеҳоти А.Саидов. Душанбе: Ирфон, 2006 (-266 с.). Варақи 43 а.

² Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Душанбе: Пайванд, 2012. С.111.

³ Бартольд В.В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия. Глава I. Географический очерк Мавераннахра // Сочинения. Т.1. Москва: Издательство восточной литературы, 1963. С.217; Ҷамин муаллиф. Статӣи из «Энсклопедии ислама». Ферғана // Сочинения. Т.3. Москва: Наука, 1965. С.529.

Хуросони пеш аз ӯ накарда буд, аммо ба қавли Табарӣ «номардӣ кард, ба сабаби он ки Ҳаҷҷоҷ бад-ӯ навишта буд, ки мардуми он чоро фиреб бидех ва дар роҳи Худо хунашонро бирез».¹ Ибни Асир менависад, ки: «Ҳеҷ амире дар Хуросон ба андозаи Қутайба кор накард, вале ӯ аҳдшикан ва хиёнатпеша буд».²

Марги Қутайба ба чандин сол фатҳи комили Варорӯдро тавассути лашкари араб ба қафо андохт. Дар ин солҳо аъроб умдатан ба тақвияти кудрати худ дар манотиқи тасхиршуда машғул гаштанд.

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3476.

² Ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Ҷ.13. С.215.

**РУХДОДҶО ДАР ХУРОСОНИ БУЗУРГ
БАӢД АЗ МАРГИ ҚУТАЙБА.
ЗУӢУРИ ДЕВАШТИЧ**

Бино ба ахбори Табарӣ баӢд аз марги Қутайба Вакеъ ибни Абусуд нух ё даҳ моҳ вилоятдори Хуросон буд ва баӢдан халифаи Умавӣ - Сулаймон ибни Абдулмалик ба ӯ эътимод накарда, соли 97 ҳ.к./715-716 Язид ибни Муҳаллабро фармондори Ироқ ва Хуросон таъйин намуд.¹ Язид муддате дар Ироқ монд ва кормандони Ӣаччочро таъкибу шиканча намуда, сипас ба Хуросон омада, хамроҳону хешони Қутайбаро озору азият дода, Вакеъ ибни Абусудро ба зиндон андохт. Ӣокимоне, ки Вакеъ дар шаҳрҳои Хуросони Бузург гумошта буд, барканор ва амволи онҳоро мусодира карда, бародарон ва фарзандони худро ба шаҳрҳои Самарқанд, Балх, Марв ва ғайра ҳоким таъйин намуд.² Яъқубӣ менависад, ки ин замон мардуми Хуросон сар ба муҳолифат бардоштан.³

10 сафари соли 99 ҳ.к./ 22 сентябри соли 717 халифаи Умавӣ- Сулаймон ибни Абдумалик вафот кард ва Умар ибни Абдулазиз ба сарири хилофат нишаст. Гуфта мешавад, ки ин халифа аз либосҳои фоҳира имтиноъ меварзид, бо ғизои одӣ худро маҳдуд карда, дар ҳештандорӣ ҳатто фаротар рафта, дар воқеъ амлокеро, ки падару бобояш ғайриқонунӣ ба даст оварда буданд, раҳо намуд. Умар барои барқарории мавозини исломӣ, ки тавассути пайғамбар ва ду халифаи аввал муқаррар шуда, дар аҳди хулафои пешгузаштаи Умавӣ таҳриф гардиданд, мубориза мекард. Аз ҷумла ӯ

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3485; Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.254.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.255.

³ Ӣамон чо. С.254.

азодориро ҳаром ҳисобида, навохтани танбӯру удро дар чашнҳои шодӣ ғайри қобили қабул медонист.¹

Бо интихоби чунин халифа аксари вилоятдорони замони Сулаймон, ки дар ҳама қор дасташон боз буд, аз вазифа барканор шуданд. Чун миёни халифаи навинтихоб ва фармондори Хуросон - Язид ибни Муҳаллаб хусумати шахсӣ вучуд дошт, халифа ӯро аз ин симат озод карда, Ҷарроҳ ибни Абдуллоҳро ба ин вазифа таъйин намуд. Яъқубӣ менависад, ки чун Язид ибни Муҳаллаб аз хилофати Умар ибни Абдулазиз хабар ёфт ва номаи барканориаш расид, аз Хуросон берун рафт ва писараш Махладро он ҷо ҷойнишин гузошт. Аз бими мардуми Хуросон ҳар чи дар ин муддат сармоя ҷамъоварӣ карда буд, бо худ ба Басра бурд. Омили Басра ӯро гирифт ва дастбаста ба назди Умар ибни Абдулазиз фиристод. «Умар ба ӯ гуфт: «Ман номае аз ту ба Сулаймон дидам, ки дар он менависӣ, ки назди ту бист милён (дирҳам) фароҳам шудааст, онҳо кучост?» Язид онро инкор кард ва сипас гуфт: «Маро воғуздор, то онҳоро фароҳам созам». (Умар) гуфт: «Аз кучо?» Гуфт: «Даст ба домани мардум (-и Хуросон) мешавам. (Умар) гуфт: «Як бори дигар ҳам онҳоро бигирӣ?»² Умар Язидро ба зиндон андохт ва соли 101 ҳ.қ./719-720 Язид аз зиндон фирор кард. Табарӣ низ ба ҳамин мазмун аз ин муқоламаи Язид ва Умар хабар медиҳад.³

Ҷарроҳ ибни Абдуллоҳ дар охири моҳи рамазони соли 100 ҳ.қ./ охири моҳи апрели соли 719 аз ҷониби Умар ибни Абдулазиз ба сабаби раво дидани зулму тааддӣ ба мардуми Хуросон ва шикоятҳои хуросониён аз аъмоли ӯ, аз

¹ Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.478-480.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.262.

³ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3515.

вилоятдории ин кишвар озод шуд ва Абдурахмон ибни Нуайми Касрӣ ба ин симат таъйин гардид, ки бисту шаш моҳ вилоятдори Хуросон буд.¹

Ҷарроҳ ибни Абдуллоҳ дар иртибот бо Хуросон тарафдори сиёсати сахтгиронае буд, ки мегуфт ин сарзаминро фақат бо шамшеру тозиёна метавон идора кард.² Ихтилофи Ҷарроҳ бо халифа дар асоси сиёсати дохилии думболкардааш дар Хуросон рух дод. Дар Хуросони Бузург монанди соири сарзаминҳои ишғолкардаи арабҳо мавзӯи гирифтани молиёт аз навмусулмонон буғранҷ буд. Тибқи дастуроти шаръӣ ва ҳуқуқии ислом гирифтани молиёт баъд аз пазириши ислом бояд қатъ мегардид. Аммо ин амр барои хизонаи давлат зарарҳои зиёдеро ба ҳамроҳ дошт ва аз ин рӯ на ҳама фармондорон ва хулафо ба риояти чунин қоида назорат доштанд. Умар ибни Абдулазиз бо муайян кардани ғаёлияти хеш дар ин самт ва пас аз шикояти ҳайате аз намояндагони навмусулмон, гирифтани чунин молиётро маън кард. Сипас Ҷарроҳ ба ҳадафи гирифтани молиёт саъй кард ислом овардани навмусулмононро бо шартҳои хатна шудан, мушкил намояд. Ин амр боиси эътирози шадиди халифа шуд ва Ҷарроҳ аз фармондорӣ Хуросон барканор гардид.

«Умар хабар ёфт, ки Ҷарроҳ қорҳои нописанданҷом медуҳад,- менависад Яъқубӣ,- ва аз мардуме, ки ислом овардаанд, хироч мегирад ва маволиро бидуни ҳуқуқ ба ҷанг мефиристад ва ошкоро таассуб меварзад».³ Ба ин мазмун Табарӣ ривоят мекунад, ки Ҷарроҳ бо баҳонаҳои мухталифе аз мардуми Хуросон қизя меситонид. Умар аз ин хабар ёфта, ба ӯ навишт, ки

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3521.

² Ҳамон ҷо. С.3519.

³ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.262.

«ҳар кӣ дар қаламрави ту сӯи қибла намоз мебарад, чиза аз ӯ бардор». Дар идома Табарӣ мегӯяд, ки ба сабаби надодани чияз мардум ба ислом рӯй овард. Ҷарроҳ баҳонаи дигаре барои чиза гирифтани аз мардум пайдо кард, ки он хатна нашудани мардон буд. Умар ба Ҷарроҳ навишт, ки «Худо Муҳаммадро ба даъватгарӣ фиристод, на хатнагарӣ».¹

Бояд гуфт, ки дар авохири соли 717, дар даврони сахте, ки пас аз марги фотеҳи маъруфи Варорӯд Қутайба ибни Муслим мавқеи аъроб дар ин сарзамин то ҳудуде заиф шуда буд ва онҳо гоҳе маҷбур ба даст кашидан аз мавқеи худ шуданд, Ҷарроҳ ба фармонравоии Хуросон мансуб гардида, тавонист вазъияти мавҷуди ишғолгаронро ҳифз кунад. Аммо зуд-зуд иваз шудани фармондорони Хуросон пас аз Қутайба эътибори арабро беш аз пеш ба хатар андохт.

Бо вучуди ин ки аз диди халифа идораи кӯтоҳмуддати Хуросон барои Ҷарроҳ номуваффақ буд, аммо канор задани ӯ аз вазифаи фармондори Хуросон мавқеи низомӣ-идориаширо дар доираи хилофат заиф накард ва баъдан мансаби фармондори Арманистону Озарбойҷонро ба ӯ доданд, ки дар ҷанги наздики Ардабил дар соли 730 кушта шуд.

Дар моҳҳои охири зиндагии халифаи Умар ибни Абдулазиз Шуъба ибни Зуҳайри Наҳшалӣ муддати кӯтоҳе дар Самарқанд ҳукумат мекард ва фармондори Хуросон ӯро барканор намуда, Усмон ибни Абдуллоҳро ба кори ҷанг ва Сулаймон ибни Абуссариро омили хирочи Самарқанд баргумошт.

Талошҳои Умар ибни Абдулазиз барои густариши ҳуқуқи сокинони ғайримусулмони Варорӯд, ҷойе, ки ҳанӯз ҳам ҳокимони маҳаллӣ бо неруҳои мусаллаҳи худ

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3518.

боқӣ монда буданд, умедхоеро дар зехни сокинони он барои раҳой аз қудрати дар ҳоли заифшудани хилофат эҷод кард. Чунин ҳолат, бавижа дар манотиқе, ки аносири истикломчӯи сиёсӣ дар онҳо боқӣ монда буд, ба мушоҳида мерасид. Ин амр сабаби имтиноъ варзидани баъзе вилоятҳои Варорӯд аз пардохти хироҷ гардид, ки ба унвони дурӣ чустан аз ислом гуфта мешуд.¹

Сокинони Самарқанд ба ин нияти халифаи Умавӣ - Умар ибни Абдулазиз дар барқарории адолат ва решакан кардани беқонунӣ эътимод карда, ба Сулаймон ибни Абуссарӣ бо дархосте муроҷиат карданд, ки ӯ дастури Қутайба ибни Муслимро дар бораи ихроҷи онҳо аз шахр, ки бо тавофуқномаи имзошуда бо ӯ муғойират дошт, бекор кунад. «Мардуми Самарқанд, -менависад Табарӣ,-ба Сулаймон гуфтанд: «Қутайба бо мо номардӣ кард ва ситам кард ва вилояти моро гирифт, инак Худо адолату инсофро намудор карда (манзурашон Умар ибни Абдулазиз). Ба мо иҷозат деҳ фиристодагоне аз мо сӯи амири муъминон равад ва аз мазлимае, ки бар мо рафта, шикоят кунанд, ки агар ҳаққе дорем, бидиҳанд, ки бад-ин ниёз дорем».² Сулаймон ин дархости самарқандиёнро қабул кард ва ба ҳайате аз онҳо иҷозат дод, то назди халифа раванду шикояташонро бо ӯ дар миён гузоранд. Баъд аз пазироии самарқандиён халифа Умар ибни Абдулазиз ба Сулаймон нома навишт, ки «мардуми Самарқанд аз зулме, ки ба онҳо шуда ва тааддие, ки Қутайба нисбат ба онҳо карда ва аз сарзаминашон берунашон карда, шикоят пеши ман оварданд» ва дастур дод, ки «қозиро барои онҳо бинишон, ки дар қорашон бинигарад, агар ба нафъашон

¹ Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи. (VII-VIII вв). С.488.

² Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3526.

ҳукм кард, онҳоро чунон, ки пеш аз тасаллути Қутайба буданд ва будаед, ба урдугошашон бозгардон».¹ Сулаймон Чумайъ ибни Ҳозири қозиро барои баррасии шикоятӣ самарқандиён баргузид. Ҳакам тасмим мегирад, ки сокинони Самарқанд ба шаҳр бармегарданд ва арабҳо онро тарк карда, дар паси деворҳои шаҳр қарор гирифта, муҳосираро дубора оғоз мекунад, ки сарнавишти шаҳро муайян мекунад. Тасмими ҳакам барои сокинони Самарқанд беаҳмият ва ошкоро ғайри қобили қабул буд. Бинобар ин самарқандиён тарҷех доданд, ки ҳама чиз ба ҳоли худ боқӣ монад.²

Шояд баъд аз ин буд, ки ихшиди Суғд Фураки аз Самарқанд рондашуда дар охири соли 718 ва ё аввали соли 719 ба императори Хитой барои фиристодани сипоҳ кумак хостааст, то арабонро аз Самарқанд биронад. Мавқеи Фурак норавшан буд, зеро арабҳо на танҳо ўро аз пойтахт ихроҷ карданд, балки ба назар мерасад, ки Фуракро аз унвони ихшидӣ низ маҳрум сохтанд. Арабҳо унвони ихшиди Суғд ва афшини Самарқандаро ба ҳокими Панҷакент Деваштич доданд.³

Академик Б.Ғафуров фарзияе пешниҳод мекунад, ки ба муқобили арабҳо бархостани Фурак баҳонае шуд, то Деваштич ба таҳрики арабҳо худро ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд эълон кунад. Ҳамин муҳакқиқ дар идома менависад, ки соли 720 суғдиён даст ба шӯриши зидди арабҳо заданд ва ҳокони турк сипоҳе ба кумаки онҳо фиристод, ки майдони набардро барои арабҳо танг карданд. Фармондори навтаъйини Хуросон Саъиди

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3526.

² Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3526-27; Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.481.

³ Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.481.

Ҳарашӣ бо шӯришиён музокира анҷом дод ва дар натиҷа иддае аз аъёну ашроф, ки дар миёни онҳо Ғурак низ буд на танҳо ба шӯришиён хиёнат карданд, инчунин якҷо бо арабон зидди онҳо ҷангиданд.¹

Халифаи Умавӣ Умар ибни Абдулазиз 26 раҷаби соли 101 ҳ.к./11 феввали соли 720 вафот кард ва Язид ибни Абдулмалик ибни Марвон ба хилофат расид. То моҳи сафари соли 102 ҳ.к./август-сентябри соли 720 Абдурраҳмон ибни Нуайм вилоятдори Хуросон буд. Чун дар ҷанг бо Язид ибни Муҳаллаб – собиқ вилоятдори Хуросон, ки баъди барканорӣ бар зидди Умавиён бархоста, муддате Басраро дар ихтиёр дошт, дар моҳи сафари соли 102 ҳ.к. халифаи Умавӣ Язид ибни Абдулмалик Маслама ибни Абдулмаликро маъмур кард ва ӯ Язид ибни Муҳаллабро шикаст дода, ба қатл расонд. Ба подоши ин ҳадамот халифаи Умавӣ ба Маслама ибни Абдулмалик якҷо вилоятдории Куфаву Басра ва Хуросонро дод. Маслама ибни Абдулмалик Саъид ибни Абдулазиз маъруф ба Саъиди Хузайнаро, ки домодаш буд, чун фармондори хеш ба Хуросон фиристод. Табарӣ мегӯяд, ки ин фармондори Хуросонро аз он сабаб лақаби Хузайна доданд, ки «марди нармхӯй ва осонгир ва хушгузарон буд. Вақте ба Хуросон рафт, бар як бухтӣ буд ва корде ба камари хеш овехта. Шоҳи Абғар пеши вай рафт...Ва чун аз пеши вай берун шуд, бад-ӯ гуфтанд: «Амирро чӣ гуна дидӣ?» Гуфт: «Хонумвор буд (хузайния) бо зулфони сукайнавор», аз ин рӯ лақаби «Хузайна» гирифт».²

Соли 103 ҳ.к./721-722 сӯғдиён алайҳи аъроб шӯриш карданд ва хостанд онҳоро аз Самарқанд берун созанд. Фармондори Хуросон Саъиди Хузайна ду бор

¹ Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. С.358.

² Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3562-3563.

лашкаркашӣ алайҳи суғдиёни саркашро роҳбарӣ кард, аммо суғдиён бо ёрмандии туркон зарботи сангине ба лашкари ӯ ворид карданд. Ин қиём ба зудӣ дигар навоҳии Суғдро низ фаро гирифт. Саъиди Хузайна натавонист коре дар чораҷӯии шӯришиён кунад ва аз мақомаш канор зада шуд. Дар ивази ӯ соли 103 ҳ.қ. /721-722 шахси золим ба исми Саъид ибни Амри Ҳараширо ба фармондорӣ Хуросон мансуб карданд.¹ Саъиди Ҳарашӣ бо сахтгирихояш дар мубориза алайҳи хориҷиён дар хилофат шуҳрат касб карда буд. Барои Суғд низ фармондорӣ кӯтоҳмуддати ӯ дар Хуросон бо як лашкаркашии танбеҳдиханда сабти таърих гаштааст.

Соли 104 ҳ.қ. /722-723 Ҳарашӣ бо мардуми шӯридаи Суғд ба ҷанг пардохт ва «деҳқонони Суғду Самарқандро, ки муртад шуда буданд (яъне ба кеши аҷдоди худ баргаштанд), ҳаме гирифт ва ҳаме кушт ва хостаҳо ҳаме ситад, пас халқе аз эшон аз пеши ӯ (Ҳарашӣ) бигрехтанд ва ба Фарғона шуданд ва аз малики Фарғона фарёд хостанд. Малики Фарғона эшонро ёрӣ надод аз бими Саъид. Эшон аз он ҷо боз гаштанд ва ба Хучанд омаданд».² Ҳарашӣ аз ин хабар огоҳӣ ёфт ва аз хашм «Суғду Самарқанд ғорат кард ва хар киро ёфт бикӯшт ва барда кард».³

Ин фирори суғдиён аз маконҳои бумии худ ба дарвозаи водии Фарғона - шаҳри дурафтодаи Хучанд барои наҷот аз интиқоми арабҳо ба манотиқи амнтар аз лашкаркашиҳои тозиён буд. Баръакси чашмдор арабҳо онҳоро то ин шаҳр низ таъқиб карданд. Соқинони Хучанд ҳамбастагии худро ба суғдиён иброз доштанд, ки

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3576.

² Абуалӣ Балъамӣ. Таърихномаи Табарӣ. Ҷ.5. Тасҳеҳи М.Равшан. Техрон, 1387. С.1580.

³ Ҳамон ҷо. С.1580.

ба хоџири он аз ҷониби аъроб муҷозот шуданд.¹

Ҳарашӣ масъулияти ишғоли Хучандро ба яке аз фармондеҳонаш ба исми Илбо ибни Аҳмари Яшқурӣ дод ва ӯ Хучандро дар ҳалқа гирифта, аз манҷаниқҳо бар зидди муҳосирашудагон сангҳо партоб намуд. Арабҳо шаш моҳ суғдиёнро дар ҳалқаи муҳосира ниғаҳ доштанд «ва эшон ҳама ҳазор мард буданд андар ҳисор»². Шӯришиён аз шоҳи Фарғона имдод хостанд ва чун аз ёрии шоҳи Фарғона навмед шуданд, «суғдиён ба дифоъ бархостанд, аммо силоҳ надоштанд, бо ҷӯбҳо набард карданд ва ҳамашон кушта шуданд».³

Суғдиёни зиндамонда ногузир аз арабон тақози сулҳ намуданд. Бино ба ахбори Табарӣ фармондори Хуросони араб - Ҳарашӣ ба онҳо шарт гузошт, ки «ҳар чӣ аз зану фарзанди арабон пеши онҳост, пас диҳанд ва хирочҳои надодаро бидиҳанд ва касро ба ғофилгирӣ накушанд ва ҳеҷ кас аз онҳо (суғдиён) дар Хучанд намонад».⁴ Дар идома Табарӣ таъкид мекунад, ки «гурӯҳе аз мусулмонон (арабҳо) ба дасти суғдиён буд, ки як саду панҷоҳ кас ва ба қавле чихил кас ва онҳоро бидуштанд».⁵ Ин ҳодиса дар баҳор ва ё тобистни соли 722 рух дода буд.⁶

Дар ин гирудор аз Чин бозаргонони суғдӣ, ки чаҳорсад кас буданд, бо корвони тичоратии худ ба ин мантақа расиданд. Арабҳо амволи ин корвонро шумор

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3578-3586; История таджикского народа. Т.II. С. 67-68.

² Абуалӣ Балъамӣ. Таърихномаи Табарӣ. Ҷ.5. С.1580.

³ Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3584.

⁴ Ҳамон ҷо. С.3582.

⁵ Ҳамон ҷо. С.3583.

⁶ Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. С.358.

карда, миёни худ тақсим намуданд.¹

Халифаи араб Язид ибни Абдулмалик аз ин футухоти Ҳарашӣ дар Варорӯд огаҳ шуд ва «бад-ӯ нома кард ва бинавохташ».² Ин нома сабаб шуд то ғурури Ҳарашӣ боло равад ва аз амри амири Хуросон Умар ибни Ҳубайра сарпечӣ кунад. Ҳарашӣ мегуфт, ки «маро вилоят аз дасти амирулмуъминин аст ва аз пас аз он Умарро амир нахондӣ»³ ва бино ба ахбори хамин манбаъ Ҳарашӣ аз амвол ва дороиҳои ғораткардааш аз Суғд ба халифа ҳадяҳое фиристод, аммо фармондори Хуросон Ҳубайраро чизе надод. Ин буд, ки Ҳубайра ба халифа номаи шикваомезе навишт, ки агар фармондории Хуросонро ба Ҳарашӣ додӣ, пас ман даст аз он кӯтоҳ кунам ва агар ин вазифа марост Ҳарашӣ бо ман нописандӣ мекунад. Аз халифа дастури канор задани ўро аз Хуросон хост ва халифа ба ин дархости ў ризоят дод.⁴

Табарӣ дар рухдодҳои соли 103 ҳ.к./721-722 зикре аз ҳокими Самарқанд - Деваштич мекунад, ки дар водии Зарафшон дар мубориза алайҳи арабон бархоста буд. Бино ба қавли Табарӣ ў аз шумори ашроф-деҳқонони Самарқанд маҳсуб мешуд, ки номи вай «Деваштич буд ва онро муарраб карданд ва Деваштич гуфтанд».⁵

Гуфтаҳои Табарӣ роҷеъ ба Деваштич миёни ховаршиносон он замон арзиш пайдо намуданд, ки ба тасодуф аз кӯҳи Муғ асноде пайдо гардид, ки номи Деваштич ва корномаи ўро аз зери ғубори асрҳо берун овард.

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3584.

² Абуалӣ Балъамӣ. Таърихномаи Табарӣ. Ҷ.5. С.1580.

³ Ҳамон ҷо. С.1580.

⁴ Ҳамон ҷо. С.1581.

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3584.

Баҳори соли 1932 ба ҳангоми чаронидани рамаи гӯсфандон дар фарози кӯҳи Муғ чӯпоне аз деҳи Хайрободи ноҳияи Захматобод (Айнии кунунӣ) ба исми Чӯраалӣ Махмадалӣ мутаваҷҷеҳ мешавад, ки пойи гӯсфанде ба сӯрохе банд мондааст. Ба ҳангоми раҳиҳои пойи гӯсфанд аз ин сӯроҳ як сабади нимапӯсида бо пораи коғазӣ нозуки хокистари равшан, ки бо хати номафҳум дар он навиштаҳое вучуд дошт, пайдо мекунад.

Чӯраалӣ ин ёфтаре назди босаводтарин аҳли деҳ – муллои маҳал овард, аммо ӯ натавонист асли матнро ба дурустӣ таъйин кунад. Ин санад чанд моҳ дар рустоҳи болооби Зарафшон даст ба даст мегузашт ва билохира ба дасти Абдулҳамид Пӯлодӣ, ки он замон симати котиби комитети хизби ноҳияи Захматободро ба дӯш дошт, мерасад. Ба ибтикори ӯ ин бозёфт ба шаҳри Душанбе оварда мешавад.

Акси ин санадро котиби илмӣ он замони базаи тоҷикистони Академияи фанҳои Шӯравӣ А.И.Васильев бо худ ба шаҳри Ленинград ба назди профессор А.А.Фрейман барои шиносӣ мебарад. Профессор А.А.Фрейман муайян мекунад, ки нусхаи хаттӣ санадест, ки бо хатти шикастаи суғдӣ ба забони суғдӣ навишта шудааст. Ин аввалин бор буд, ки нусхаи хатти суғдӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ дар қаламрави худи Суғд ёфт шуд, дар ҳоле ки тамоми ёфтаҳои дастнависҳои суғдӣ то кунун дар мустаъмароти Суғд дар Чин ба даст омадааст.¹

Ин нахустбозёфт, ки дар феҳристи асноди дастнависи бадастомада аз харобаҳои дижи кӯҳи Муғ

¹ Фрейман А.А. Находка согдийских рукописей и памятников материальной культуры в Таджикистане // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муғ в Таджикской ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.7.

зери рақами як шуморагузорӣ шудааст¹, номаи сафири Деваштич Фатуварн мебошад, ки аз Чоч ба ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд – Деваштич ирсол шуда буд.²

Рамзкушоии асноду номаҳо ба муҳаққикон имкон дод, то муайян намоянд, ки дар оғози садаи VIII ин диҷ паногоҳи ҳокими Панҷакент Деваштич буд, ки муддате чун ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд низ ифои вазифа карда, дар ин ҷо бо ишғолгарони араб вориди охирин набард шуда, онро чун сангари муковимат алайҳи арабҳо истифода намуд.

Чуноне ки баъдан таҳқиқ гардид, дар фарози ин кӯҳ, ки Ҷӯраалии ҷӯпон сабадери бо санаде аз сӯрохе пайдо кард, замоне диҷи Абғар (Абарғар) қад барафрохта буд. Интихоби мавзёе барои диҷи Абғар дар фарози кӯҳи Муғ аз нигоҳи амният бисёр муҳим буд. Зеро ин кӯҳро аз се тараф: аз ғарб ва шимол дарёи Зарафшон ва аз шарқ дарёчаи Кум ихота кардаанд. Танҳо дар самти ҷанубии кӯҳи Муғ майдони ҳамворе дар нишебӣ қарор дорад, ки имкони дастрасӣ ба кӯҳро аз тариқи замин фароҳам мекунад. Вайронаҳои диҷи Абғар дар фарози кӯҳи Муғ қарор доранд, ки бо таваҷҷуҳ ба шароити топографии минтақа нуқтаи бисёр муносибе барои дифоъ буда, дар айни ҳол маҳалли бисёр мувофиқе барои назорат аст. Дарёи Зарафшон ва дарёчаи Кум ва доманаҳои нишеби кӯҳ, ки дар бархе нуқот ба деворҳо табдил меёбанд, қуллаи кӯҳро, ки диҷи

¹ Фрейман А.А. Находка согдийских рукописей и памятников материальной культуры в Таджикистане. С.33; Хамин муаллиф. Согдийские документы с горы Муг. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. Выпуск I. Москва: Издательство восточной литературы. 1962. С.13

² Фрейман А.А. Находка согдийских рукописей и памятников материальной культуры в Таджикистане. С.34; Хамин муаллиф. Согдийские документы с горы Муг. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. С.13.

Абгар ончост, аз се тараф комилан ғайри қобили дастрас гардонида, танҳо ҷойи қобили дастрас аз хушкӣ ҳамон майдони дар нишебӣ қарордошта мебошад, ки дар баъзе ҷойҳо хеле борик мешавад.

Моҳи майи соли 1933 дар дижи Муг А.Пулодӣ ва баъдан А.И.Васильев¹ нахуст мустақилона ва баъдан моҳи ноябри соли 1933 дар ҳайати экспедитсияи АФ Иттиҳоди Шӯравӣ зери роҳбарии А.А.Фрейман ҳафриёт гузарониданд. Дар натиҷа аз ин диж 81 санади дастнавис ёфт шуд, ки забони як санади дар чарм навишташуда муайян нагардид ва 80 адади он чунин шиносӣ шуданд: 25 санад дар когази нафиси намунаи чинӣ (22 тои он ба забони суғдӣ, ки пушти 5 тои он матн бо забони чинӣ дорад), 32 санад дар чарм (29 тои он ба забони суғдӣ) ва 23 санад дар ҷӯб (шоҳаҳои маҷнунбед, ҳама ба забони суғдӣ).² Аз ҷумлаи ин санадҳо ду санад дар чарм ба забони арабӣ навишта шудааст, ки И.Ю.Крачковский ва В.А. Крачковская онҳоро бахшҳои аз як санад мехисобанд.³ Ҳашт санад ба забони чинӣ иншо шудааст, ки онҳоро муҳаққиқ А.С. Поляков шиносӣ намуд.⁴ Ҳамчунин ба хангоми ҳафриёт аз ин ёдгории таърихӣ

¹ Ниг.: Васильев. А.И. Согдийский замок на горе Муг // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг в Таджикской ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.18-32.

² Фрейман А.А. Находка согдийских рукописей и памятников материальной культуры в Таджикистане. С.14.

³ Крачковский И.Ю. и В.А.Крачковская. Древнейший арабский документ из Средней Азии // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг в Таджикской ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.52-90.

⁴ Поляков А.С. Китайские рукописи, найденные в 1933 в Таджикистане // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг в Таджикской ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.91-117.

теъдоди 400 ашѐи фарҳанги моддӣ, мисли пораҳои матоъ, чарм, маснуоти кулолӣ, таҷҳизоти низомӣ (тир ва сипар) ва 6 сикка (як сиккаи нукра ва боқимонда мис, ки дар мобайнашон сӯроҳ доранд) ба даст омад. Муқаррар гардид, ки ба шарофати хоки махсуси ин дараи кӯҳӣ асноде, ки дар рӯи чарм ва коғаз навишта шудаанд, дар зери замин пас аз гузашти сенздаҳ сада комилан ҳифз гардидаанд.

Соли 1934 А.А.Фрейман шарҳи палеографии муфассале аз асноди ёфтшударо таҳия кард ва нишон дод, ки дар миёни мутуни суғдӣ ҳадди ақал ду гурӯҳ аснод – номаҳо ва асноди хочагӣ вучуд доранд. Феҳристи ин аснод соли 1934 шомили «Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг в Таджикской ССР» шуда, ба нашр расид.¹ Тавсифу таҳқиқи ин аснод соли 1962 аз ҷониби А.А.Фрейман анҷом ёфта, дастраси доираи илм гардиданд.²

Баъди солҳои панҷоҳуми садаи гузашта асноди кӯҳи Муг аз ҷониби ховаршинос В.А.Лившиц мавриди омӯзиш қарор гирифтанд.³ Дар ҷараёни рамзкушоии ин аснод ба В.А.Лившиц муяссар шуд, ки аз миёни ин ҳама аснод мутуни ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама қарордодхоеро ҷудо намояд,

¹ Опись рукописных документов извлеченных из развалин здания на горе Муг в Захматабадском районе Таджикской ССР около селения Хайрабад и собранных таджикистанской базой Академии наук СССР // Согдийский сборник. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.33-51.

² Согдийские документы с горы Муг. Вып. I. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. Чтение, перевод и комментарии А.А.Фреймана. Москва: Изд. восточной литературы, 1962. -90 с.

³ Согдийские документы с горы Муг. Вып. II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. Москва: Изд. восточной литературы, 1962. -222 с.

ки дар маҷмӯи асноди суғдии таҳиянамудаи А.А.Фрейман аз вучуди онҳо сухане набуд. Ҳамчунин маълум шуд, ки асноди кӯҳи Муғ ҳовии иттилооте мебошанд, ки вазъияти сиёсӣ ва низомӣ дар Суғд ва навоҳии ҳамчавори онро байни солҳои 711-722 муайян мекунанд. Ин аснод бидуни шак ба пажӯҳандагон имкони ироаи тасвири куллие аз низоми иҷтимоӣ ва ҳаёти иқтисодии Суғдро дар ин даврон фароҳам месозад.¹

Муайян шуд, ки теъдоди қобили мулоҳизаи ин аснод, аз ҷумла санади арабӣ ба номи Деваштич иртибот мегиранд. Таҳқиқи санади арабии ёфтшуда аз ин диҷ ба донишмандон И.Ю.Крачковский ва В.А. Крачковская имкон дод, ки на танҳо таърихи ин матнро дақиқ намояд, инчунин номи Деваштич (Девасти)-ро бори нахуст вориди доираи илми таърих намуда, вазъияти таърихии замони харобшавии қалъаро низ мунъакис созанд.²

Дар аввалин мушоҳидаи асноди кӯҳи Муғ, - менависад А.А.Фрейман, - таваҷҷуҳ ба ин ҳолати ҷолиб шуд, ки ба Деваштич унвони ихшиди Суғд ва афшини Самарқандро додаанд, ки он мушобеҳи унвони ҳамзамони ӯ Фурак мебошад, ки соли 710 самарқандиён пас аз сарнагунии Тархун барои гузаштҳояш ба арабҳо, ӯро ба тахти ихшидӣ нишонданд. Аммо Деваштич ин унвонро на дар ҳама аснод дорад, балки он фақат дар теъдоди муайяни номаҳои бидуни таърих, ки дар рӯи қоғаз ва чарм навишта шудаанд ва дар ду санади таърихгузошта ба номи ӯ, ки яке аз онҳо рӯи чарм ва ва

¹ Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. Санк-Петербург, 2008. С.11-14.

² Крачковский И.Ю. и В.А.Крачковская. Древнейший арабский документ из Средней Азии // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муғ в Таджикской ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.52-90.

дигар рӯи коғаз навишта шудааст, зикр мегардад.¹

Бино ба рамзкушоии санади В-4 аз кӯҳи Муғ маълум мегардад, ки Деваштич аз хонадони ихшидҳои Суғд набудааст ва ба ин бидуни унвон зикр шудани номи падари Деваштич – Йодхшетак далолат мекунад.²

В.А.Лившиц дар натиҷаи омӯзиши асноди пайдошуда аз кӯҳи Муғ соли ба ҳукумат расидани Деваштичро дар Панчакент чунин муайян кардааст: «Агар соли чаҳордахумро, ки дар санади А-13 зикр шудааст, охирин соли ҳукумати Деваштич дар Панч (Панчакент) бидонем ва бар ин асос дар соли 104 х.к./722-723 ҳаводисе рух додаст, ки бо таслими калъаи Муғ ба ӑрӯб ва марги Деваштич ба поён расидааст, пас оғози ҳукумати ӯро дар Панчакент метавон мансуб ба соли 708 донист».³

Бар асоси рамзкушоии асноди суғдии ёфшуда аз кӯҳи Муғ, ки ба умури хоҷагӣ иртибот доранд, донишмандон М.Н.Боголюбов ва О.И.Смирнова ба ин назаранд, ки Деваштич соҳиби мулки Панчекант буда, лақаби шоҳзодаи онро дошт ва ба далели густариши доманаи мулкҳояш лақаби афшини Панчро дарёфт намуда, аз соли 720 ӓ 721 на камтар аз ду сол лақаби афшини Самарқанд ва ихшиди Суғдро ба худ гирифт.⁴

¹ Согдийские документы с горы Муғ. Вып. I. Описание, публикации и исследование документов с горы Муғ. Чтение, перевод и комментарии А.А.Фреймана. С.42.

² Согдийские документы с горы Муғ. Вып. II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. Москва: Издательство восточной литературы, 1962. С.66.

³ Согдийские документы с горы Муғ. Вып. II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. Москва: Издательство восточной литературы, 1962. С.64.

⁴ Согдийские документы с горы Муғ. Вып. III. Хозяйственные документы. Чтение, перевод и комментарии М.Н.Боголюбова и О.И.Смирновой. Москва: Изд. восточной литературы, 1963. С.104.

Аммо В.А.Лившиц бо иттико ба санади А-14, ки вақоеи солҳои 712-714 рухдода дар Суғдро фаро мегирад, ба ин назар аст, ки дар ин нома аз Деваштич ба унвони ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд ёд шудааст.¹

Номхое, ки дар санади ба забони арабӣ навишташуда зикр шудаанд, калиде барои кушодани қуфли таърихи иншои санад гардид. Донишмандон И.Ю.Крачковский ва В.А. Крачковская дақиқ муайян намуданд, ки ин санад номаест унвонии фармондори Хуросон Ҷарроҳ ибни Абдуллоҳ, ки аз номи Деваштич на зудтар аз оғози соли 718 ва на дертар аз моҳи апрели соли 719 навишта шудааст.² Чуноне ки қаблан зикр шуд, Ҷарроҳ ибни Абдуллоҳ дар охири соли 717 аз ҷониби халифа Умар ибни Абдулазиз фармондори Хуросон таъйин шуд ва дар охири моҳи апрели соли 719 аз ин вазифа барканор гардид.

И.Ю.Крачковский ва В.А. Крачковская ин номаро тафсир намуда, ба ин назаранд, ки вожаи аввали нома «басмала» (бисмиҳи) баёнгари он аст, ки Деваштич дар ин нома худро мусулмон меҳисобад. Дар идома бо иттико ба манобеи таърихӣ ва адабиёти илмӣ менависанд, ки далелҳое вучуд доранд, ки ин шароитро бо сиёсати Умар ибни Абдулазиз иртибот медиҳад. Ин халифа дар оғози хилофати худ пешниҳоди ислом пазируфтандро барои намояндагони силсилаҳои маҳаллӣ дар манотиқи марзии хилофат ирсол кард. Ин пешниҳод на танҳо дар Осиёи Миёна, инчунин дар Ҳинд, эҳтимолан ба унвони як гоми сиёсӣ-дипломатӣ муваффақиятомез буд. Аз ҷумла ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд Ғурак пазириши исломро эълон кард ва аз ин фурсат истифода намуда, сафорате

¹ Согдийские документы с горы Муг. Вып. II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. Москва: Издательство восточной литературы, 1962. С.64.

² Крачковский И.Ю. и В.А.Крачковская. Древнейший арабский документ из Средней Азии. С.53-54.

назди Умар ибни Абдулазиз фиристод, то эҳсоси сулҳхоҳонаи худро иброз кунад. Мушаххас аст, ки Фурак дар ҳамон сол номаи маъруфери бо лаҳни комилан мутафовут дар робита бо арабҳо барои императори Чин ирсол кард. Ин баёнгари он аст, ки пазириши ислом аз чониби ӯ фақат як иқдоми дипломатии сохтагӣ буд. Зеро баъдан дубора аз таблиғи ислом дар Самарқанд мешунавем ва пазириши ниҳоии ислом дар ин минтақа сад сол пас, дар замони халифа Муътасим (833-842) иттифоқ афтод. Шакке нест, ки Деваштич низ ҳамон мусулмонест бо равиши дипломатӣ. Деваштич дар нома худро мутавозиона «мавлои амир» мехонад. Дар таърихи хилофат ин калима маъмулан ба ашхосе итлоқ мешуд, ки баромади наҷодии ғайри араб доштанд ва ба унвони ҳимоят чун муштариӣ бархе аз қабилаҳо ё афроди араб пазируфта мешуданд. Теъдоди онҳо бисёр чашмгир буд ва бо густариши қаламрави давлати арабҳо, бавижа дар манотиқи марзӣ афзоиш ёфт. Деваштич бо истифодаи вожаи «мавло» фақат таъкид кардааст, ки дар ҳоли ҳозир худро дар равобити муттаҳидона бо аъроб мебинад.¹

Чуноне ки гуфта омад, баъди пахши исёни суғдиён алайҳи арабҳо дар Самарқанд теъдоди зиёди суғдиён ба чониби водии Фарғона, аз ҷумла шаҳри Хучанд фирорӣ шуданд. Аммо Деваштич ва ҳаводоронаш ба чониби водии Фарғона нарафтанд ва тарҷеҳ доданд, ки барои идомаи мубориза бо арабҳо ба шарқ, ба болооби Зарафшон, ба мантақаи мушкилгузари кӯҳистонии Абғар, ки дар соҳили ҷанубии Зарафшон воқеъ буд, бираванд. «Деваштич (Деваштич) бо мардуми Бунҷикас сӯи қалъаи Абғара рафтанд»² ва ӯ ду писари Тархон – ҳокими собиқи Самарқандро, ки зери мувоқибати худ

¹ Крачковский И.Ю. и В.А.Крачковская. Древнейший арабский документ из Средней Азии. С.67-69.

² Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулк. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3579.

гирифта буд, дар рикоби худ дошт.¹

Деваштич бо дастаи муборизони худ аз Панчакент ба ҷониби шарқии водии Зарафшон ҳаракат мекунад, то ҷои муносибе барои муқовимат бо арабҳо дар кӯхистони мушкилгузари ин водӣ пайдо намояд. Академик Б.Ғафуров ин назари фарзии А.Ю.Якубовскийро ба ҳақиқат наздик медонад, ки Деваштич ният дошт ҳамроҳони худро аз тариқи ағбаи Шахристон ба Хучанду Фарғона расонад, аммо ба ин ҳадаф нарасид.²

Деваштич худ барои мубориза бо аъроб вориди тамосҳои дипломатӣ бо ҳокими Чоч ва ҳатто ҳокони турк гардида, аммо дар диҷи Абғар боқӣ монд.³ Аз ҷумла Деваштич сафири худ ба исми Фатуфарно бо номае ба назди ҳокими Чоч барои ташкили сангари муштраки мубориза алайҳи арабҳо мефиристад. Ин нома дар шумори асноде, ки аз кӯҳи Муғ ёфт шуд, пайдо гардид ва онро ховаршинос В.А.Лившиц чунин рамзкушоӣ кардааст:⁴ «Господину государю, великому оплоту, согдийскому царю, самаркандскому государю Деваштичу от его ничтожнейшего раба Фатуфарна донесение.

Господин государь (тебе), великославному, много почтения я адресую.

И, господин, я прибыл сюда к чачскому государю. И, господин, я и письма вручил, и то, что следовало устно передать, я полностью, ничего не опуская, изложил – и тудуну, и Азатгриву. И, господин, письмо

¹ Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.481.

² Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. С.359.

³ Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.481.

⁴ Ба манзури ҳалал ворид нанабудан ба асолати тарҷумаи В.А.Лившиц, ин нома бо асли тарҷумааш ба забони русӣ оварда мешавад.

кагану и письмо ферганскому царю я через ферганского тутука ферганскому царю переслал. И, господин, я потому дальше не могу пойти, ибо, господин, кагана, по слухам, совсем нельзя увидеть. И, господин, от тудуна и от Азатгрива я получил письма и ответы. И, господин, когда я подошел к Аппартакану, то, господин, о Нижней (стране?) сколько-нибудь утешительных известий я не слышу, а Усрушанская область вся сдана(?). И, господин, я один-одинешенек, без спутников, и, господин, не осмеливаюсь я идти. И, господин, потому я вернулся снова в Чач. И, господин, из-за этого (чачского) государя я страшно боюсь. И, господин, тудун в соответствии с перемирием с арабами отступил. И, господин, в соответствии с перемирием Жамраваз и перс-полководец пошли вниз - по слухам (для того), чтобы получить выкуп, и чтобы отвести войско от арабов. И, господин, слухи относительно тюрок (таковы): (они) внезапно исчезли, потому что ушли он(и) наверх и до сих пор никто не вернулся. И, господин, тудун (ранее с Тарбандом заключил соглашение и, господин, все земли он (там) получил. И, господин, по слухам Азатгрив очень опечален последним перемирием и также он боится государя из-за того, что он не прибыл к тебе. И государь, затем о тебе (?) известий не может поступать. И, господин, вот эти письма я послал через Марвана в Канд. Господину, государю, великому оплоту, согдийскому царю, самаркандскому государю, Деваштичу от его нечтожнейшего раба Фатуфарна донесение».¹

Сулаймон ибни Абуссарй ва Мусайяб ибни Бишри Риёхй, ки фармондехони Ҳарашй буданд, ба чанги Деваштич маъмур шуданд. Ин фармондехони араб бо

¹ Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2008. С.87-88.

дастай сипохиёни худ, ки Шавкар ибни Хумайк – аз хонадони Бухорхудот, Аврам¹ - фармонравои Аҳоруну Шумон, инчунин Хоразмшоҳ (ҳокими Хоразм) низ шомили он буданд², аз Панчакент гузашта, қисме аз манозил ва қасрхоро ғорат карда, ба оташ кашида, бо роҳбаладии ҳокими Шумон, ки пайроҳаҳои кӯҳҳои маҳаллӣ барояш ошно буданд, ба рустои Кум наздик шуданд. Дар якфарсаҳии диҷ соли 722 дар наздикии деҳқадаи Кум дастай пешсафи Сулаймон ибни Абуссарӣ бо сипохиёни Деваштич вориди набарди сарнавиштсоз гардида, ҷангандаҳои зери фармони Мусайяб сипохиёни Деваштичро ба ҷониби диже, ки дар канори нишеби соҳили Зарафшон қарор дошт ва Деваштич онро чун мақари фармонравой интиҳоб карда буд, ки баъдҳо мардуми маҳаллӣ онро кӯҳи Муғ номиданд, ақиб нишонданд. Дастай ҷангандаҳои Сулаймон он диҷро муҳосира карданд. Мавқеияти ҷуғрофӣи ин диҷ чуноне буд, ки кӯҳпорае аз се тараф онро ихота мекард ва барои мудофеини он имкони дифоъ аз диҷро бо нерӯҳои андак фароҳам месохт. Бо чунин мавқеи ҷойгиршавии диҷ фармондеҳони араб низ натавонистанд аз бартари тӯдои ҷангандаҳои худ барои ишғоли диҷ истифода кунанд ва танҳо ба муҳосираи он иктифо намуданд. Муҳосираи тӯлонӣ, мушкилоти таъмини соқинони диҷ бо маводи хӯрока, инчунин рӯҳафтадагии муҳофизони диҷ Деваштичро маҷбур ба музокира барои таслим шудан кард, ба шарте, ки барои муҳокима назди Ҳарашӣ оварда шавад. Дар

¹ Дар китоби «История таджикского народа» Т.П. Китоби аввал намояндаи хонадони Бухорхудот - Шавкар ибни Хумик ва фармонравои Аҳоруну Шумон бо номи Урам зикр шудаанд. История таджикского народа Т.П. Книга первая. С.106.

² Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулк. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3504-3505; Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.491.

зимн Табарӣ менависад, ки «Девошнӣ (аз Сулаймон) тақозо кард, ки ба ҳукми Ҳарашӣ таслим шавад ва ўро ҳамроҳи Мусайяб ибни Бишр пеши Ҳарашӣ фиристод».¹

Аз сарнавишти Деваштич баъд аз ихтиёран таслим шуданаш ба фармондеҳи араб ин матлаб дар манобеи таърихӣ зикр шудааст, ки Ҳарашӣ то замоне ки мардуми дижи Абғар тақозои сулҳ накарданд, аз рӯи макр ба Деваштич хурмат гузошт. Сокинони дижи Абғар ба шарти он ки ба «яксад хонадони онҳо ва занону фарзандонашон» зараре нарасад (яъне онҳоро ба ғуломӣ нагиранд), хоҳишманди таслими дижи Абғар ба арабҳо шуданд.

Деваштич ва ҳамрикобонаш амволу сарвати зиёдеро бо худ ба дижи Абғар оварда буданд. Барои ҳисоб кардан ва таҳвили ин дороиҳо Сулаймон ба Ҳарашӣ навишт, ки амонатдоронро барои гирифтани онҳо ба ин диж бифиристад. Ҳарашӣ ду нафар аз наздикони худро ба номҳои Муҳаммад ибни Азизи Киндӣ ва Илбо ибни Аҳмари Яшқуриро барои гирифтани амволи дижи Абғар ба ин ҷо фиристод. Ин фиристодагон «он чиро дар қалъа буд, ба музояда фурӯхтанд, ки хумсро (панҷак) баргирифт ва бокиро миёни онҳо тақсим кард», - менависад Табарӣ.² Ҷойи таъкид аст, ки аз ин ҳама сарват ба ворисони он, чуноне зикр шуд, танҳо бахше аз асноди бойгонии Деваштич ва теъдоде аз ашёи он ба ёдгор расидаанд, ки арзиши бузурги илмӣ ва фарҳангӣ доранд.

А.И.Васильев, ки дар шумори нахустмуҳаққиқони дижи Абғар маҳсуб мешавад, бо беиттилоӣ аз ахбори Табарӣ фарзияи комилан дурустро дар бораи ғорат шудани ин диж пешноҳод карда буд: «Мавҷуд набудани ашёи комил (яъне ношикаста) миёни бозёфтҳои вайронаҳои

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3585.

² Ҳамон ҷо. С.3585.

қалъа моро ба ин бовар мерасонад, ки қалъа ғорат ва тамоми ашъи боарзишаш рабуда шудааст. Ин ғорат бо тахриби сохтмони қалъа ҳамроҳ буд, зеро ашъи алоҳидаи ба ҷо монда пас аз ғорат зери хиштҳои тоқҳои фурӯрехтаи утоқ мондаанд, ки ин ҳолат сабаби ҳифзи олии бозёфтҳо, бавижа асноди қоғазӣ ва номаҳоро шарҳ медиҳад».¹

Ҷарашӣ Деваштиҷро ҳамроҳи худ ба ҷониби Кеш бурд. Чун ҳокими Кеш бе ҷанг ба Ҷарашӣ таслим шуд, аз кори вилояти Кеш фориг шуда, «сӯи Рабинҷан рафт ва Деваштиҷро бикишт ва бар тобуте биёвехт ва мактубе навишт, ки агар (ҷисми Деваштиҷ) аз маҳалли худ мафкуд шуд, мардуми Рабинҷан яксад бидиҳанд...Ҷарашӣ сари Деваштиҷро сӯи Ироқ фиристод ва дасти ростии вайро ба Тахористон пеши Сулаймон ибни Абуссарӣ фиристод».²

Бино ба хабари Табарӣ омили Ироқу Хуросон Умар ибни Ҳубайраи Фазорӣ, ки соли 102 х.қ./720-721 ба ин вазифа таъйин шуда буд, фармондори худ дар Хуросон Ҷараширо соли 104 х.қ./722-723 аз вазифа маъзул кард. «Сабаб он буд, ки «менависад Табарӣ,- Умар дар мавриди Деваштиҷро аз Ҷарашӣ озурдахотир буд, аз он рӯ ки навишта буд ва дастур дода буд вайро (Деваштиҷро) раҳо кунад, аммо ӯро кушт, ки (Ҷарашӣ) Ибни Ҳубайраро ҳурмат намекард».³ Аммо чуноне ки гуфта омад, сабаби азли Ҷарашӣ аз Хуросон аз ҷониби Умар ибни Ҳубайра танҳо қатли Деваштиҷ набуда, далелҳои айнии дигаре будааст, ки зикрашонро кардем.

Бо фурӯ нишондани оташи наҳзати истиқлолҳои суғдиён, аз ҷумла Деваштиҷ дар солҳои бистуми садаи ҳаштум муборизаҳо дар Варорӯд барои раҳӣ аз асорати

¹ Васильев. А.И. Согдийский замок на горе Муг. С.32.

² Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулк. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3585.

³ Ҳамон ҷо. С.3589-90.

аъроб қатъ нагардид ва шуълаи он оташ гоҳе дар Самарқанд, гоҳе дар Фарғона, гоҳе дар Хатлон ва дигар манотиқи ин сарзамин забона мезад.

Муслим ибни Саъид, ки ба ҷои Ҳарашӣ фармондори Хуросон таъйин шуда буд, соли 106 х.к./724-725 ба сӯи Фарғона лашкар кашид, ки сокинони ин сарзамин аз итоати аъроб сар печида буданд. Мардуми Фарғонаву Ҷоч арабҳоро то Хучанд таъқиб карданд. Вақте Муслим ибни Саъид бо лашкараш ба Хучанд расид, «аз гуруснагию меҳнат афтада буданд ва касон пароканда шуданд».¹

Дар хаводиси соли 108 х.к./726-727 Табарӣ аз лашкаркашии (аз ғазои) Асад ибни Абдуллоҳ² ба Хатлон мегӯяд, ки хатлонийён «Асадро ҳазимат карданд ва расво карданд ва кӯдакон дар бораи ӯ меҳонданд, ки:

*Аз Хутталон омадӣ,
Ба рӯ табоҳ омадӣ».*³

Дар идома Табарӣ менависад, ки «баъзеҳо гуфтанд, ки Асад ба соли саду ҳафтум (725-726) фирорӣ аз Хуталон бозомад ва мардуми Хуросон мегуфтанд:

*Аз Хутталон омадӣ,
Ба рӯ табоҳ омадӣ,
Бедил фароз омадӣ!»*⁴

Ва сабаби шикасту фирори Асадро аз Хатлон ба ҷониби Балх аз гуруснагии сахте медонад, ки сипоҳаш ба он дучор гашта буд.⁵

Асад ибни Абдуллоҳро, ки мардуми Балх «Зоғ»

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3610-3612.

² Соли 106 х.к./724-725 аз ҷониби омили Хуросон, бародараш Холид ибни Абдуллоҳи Қасрӣ ба фармондорӣ Хуросон таъйин шуд.

³ Дар ин иқтибос ду мисраъ оварда шудааст: Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3620.

⁴ Табарӣ се мисраъро зикр мекунад.

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3622.

лақаб доданд, бисёр шахси мутаасиб буд ва корҳои носавоби ӯро то халифа Ҷишом ибни Абдулмалик расониданд. Ҷишом ба Холид ибни Абдуллоҳ навишт, ки «бародари хешро азл кун» ва Холид ӯро аз аморати Хуросон канор зад.¹ Асад дар моҳи рамазони соли 109 х.к./декабри 727- январи 728 ба Ироқ омад. Баъди чанде Холид ибни Абдуллоҳ низ аз ҳукумати Хуросон сабукдӯш шуд ва ба ҷояш Ашрас ибни Абдуллоҳ таъйин гардид. Соли 117 х.к./735-736 халифаи Умави Ҷишом ибни Абдулмалик аморати Хуросонро дубора ба Холид ибни Абдуллоҳ дод ва ӯ бародараш Асадро ба фармондорӣ сӯи Хуросон фиристод.

Соли 119 х.к./737 фармондори Хуросон Асад ибни Абдуллоҳи Қасрӣ аз мақари фармондеҳии худ – Балх ба ҷониби Хатлон ба азми тасхири он рафт, ки ба иттилофи неруманди лашкари суғдиён, Чоч, Хуттал ва туркон мувоҷеҳ шуд. Нахустнабарди иттилоф бо Чағонхудо (Табарӣ «Сағонхузоҳ» зикр кардааст²) руҳ дод, ки ҷонибдорӣ аз арабҳо мекард. Дар ин набард Чағонхудо кушта шуд ва шӯришиён пирӯз гаштанд.³ Асад, ки дар Хуттал буд, фирор карда, ба соҳили чапи Амударё гузашта, ба Балх рафт. Бино ба ривояти Табарӣ «дар бораи ин ғазо хитоб ба вай шеъре гуфтанд ба порсӣ:

Аз Хутталон омадед,

Ба рӯ табоҳ омадед,

Абор боз омадед

*Хушкнизор омадед».*⁴

Ҷуноне ки мушоҳида шуд, ин шеъри таъномези балхиёнро, ки барои Асад ибни Абдуллоҳ гуфтаанд, Табарӣ дар се маврид: ба хангоми фирори Асад аз Хатлон дар солҳои 107, 108 ва 119 х.к. истифода кардааст. Суоле

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулк. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3626.

² Ҷамон ҷо. С.3703.

³ Ҷамон ҷо. С.3703.

⁴ Ҷамон ҷо. С.3704.

матраҳ мешавад, ки дар кадомин соли фирори Асад аз Хатлон балхиён ўро бо ин шеър тамасхур кардаанд. Ба назар мерасад, ки шояд, ки дар аввалин фирори Асад аз Хатлон, ки соли 107 ва ё 108 х.к рух додааст, ин шеър сароида шуда, миёни мардум роиҷ гашта бошад. Соли 119 х.к., ки фирори навбатии Асад аз Хатлон рух дод, ин пораи шеър дубора вирди забони балхиён гашта, шояд ба ин шеър мисраи дигаре илова карданд.

Дар ҳаводиси соли 110 х.к./728-729 Табарӣ менависад, ки фармондори Хуросон Ашрас ибни Абдуллоҳ гуфт, ки якеро ба ман нишон диҳед, ки шахси фозилу донишманд бошад, то ўро сӯи мардumi Мовароуннаҳр фиридам, ки онҳоро ба ислом бихонад. Ба Ашрас ибни Абдуллоҳ Абуссайдо ибни Солехро муаррифӣ мекунам ва Абуссайдо ба Ашрас мегӯяд, ки ба Мовароуннаҳр меравам, ба шарти он ки ҳар кӣ ислом овард, аз ӯ чиза гирифта нашавад. Ашрас ин пешниҳодро мепазирад. «Абуссайдо мардumi Самарқанд ва атрофи онро ба ислом хонд, ба шарти он ки чиза аз онҳо бардошта шавад. Ва касон ба шитоб ба мусулмонӣ рӯй оварданд»¹. Собиқ ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд Ғурак, ки ин замон дар Самарқанд буд, ба Ашрас навишт, ки ба сабаби чиза нагирифтани аз мусулмоншудагони Самарқанд, хироҷ рӯ ба коҳиш овардааст. Ашрас ба омили хироҷи Самарқанд Ҳасан ибни Абулғамарратаи Киндӣ навишт, ки «хироҷ мояи қувваи мусулмонон аст, шунидам, ки мардumi Суғд ва амсоли онҳо аз рӯи дилбастагӣ ислом наёвардаанд, балки барои фирор аз чиза ба мусулмонӣ рӯ овардаанд. Бинигар ҳар кӣ хатна карда ва фаризаро ба по дошта ва исломаш наку шуда ва сурае аз Куръонро омӯхта, хироҷ

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулк. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3632.

аз ӯ бардор».¹ Пас Ашрас Ҳасан ибни Абулғамарратаи Киндиро аз омили хироҷ озод карда, Ҳонӣ ибни Ҳониرو ба ин вазифа таъйин намуда, дастур дод, ки ҳар кас, ки собиқан хироҷ медод, аз ӯ хироҷ бигиред. Табарӣ дар идома менависад, ки Ҳонӣ ва кормандонаш дар кори гирифтани хироҷ тундравӣ намуда, бузургони Суғдро таҳқир карданд, ки он сабаби чунбиш ва аз ислом рӯй гардонидани мардуми Суғду Бухоро шуд. Ашрас ба ҷониби Суғд лашкар мекашад ва дар як мил фосила аз қасри бухорхудот байни лашкари фармондори Хуросон Ашрас ва ҳазор савори суғдӣ набард сурат мегирад. Дар натиҷа шаш ҳазор кас аз лашкари Ашрас талаф мешавад, ки ҳокими араби Бухоро Қатан ибни Қутайба ва Ғурак аз он ҷумла буданд. Ғурак, ки ба ҷонибдории Ашрас бархоста буд, аз ӯ чудо шуда, ба исёнгарон пайваст ва кушта шуд.²

Ихтилофҳои шадид миёни худи аъроб дар Хуросон низ ба мушоҳида мерасид. Чунончи соли 106 х.қ./724-725 дар Баруқон - макони амирнишин, ки дар ду фарсангии Балх қарор дошт, миёни қабоили араб: музариёну яманиён ва рабеа барои касби нуфуз набард иттифоқ афтод. Соли 734 дар Хуросон яке аз роҳбарони араб ба исми Ҳорис ибни Сурайҷ, ки алайҳи мақомдорони баландпояи аъроб сухан мегуфт, ҳамаро ба вафодорӣ ба Куръон ва аҳодиси пайғамбар даъват мекард. Ӯ қавл дод, ки «паймонҳои инъиқодшуда бо ғайри мусулмононро риюя кунад, аз мусулмонон молиёт наситонад ва ононро ҳеч гоҳе озор надихад».³

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3632.

² Ҳамон ҷо. С.3637.

³ Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч. Т.1. Москва: Наука, 1963. С. 248.

ХУРОСОНИ БУЗУРГ ДАР СОЛҲОИ ОХИРИ ХИЛОФАТИ УМАВИҲО

Хуросони Бузург чун яке аз сарчашмаҳои муҳими ба даст овардани сармояҳои хангуфт дар қаламрави хилофат ба ҳисоб мерафт. Умар ибни Абдулазиз, ки зикри хилофаташ рафт, мегуфт, ки «ҳеч як аз марзҳои мусулмонон ба назари ман муҳимтар ва бузургтар аз (сарзамини) мардуми Хуросон нест».¹

Ашрофи араб, ки ҳисоли моландӯзӣ ва чашми тамаъ ба моли бегонагон доштанд, ҳамеша барои ба даст овардани ҳукумати Хуросони Бузург миёни ҳамдигар рақобат мекарданд, ба халифа ришваҳо медоданд, то онҳоро ба ин вазифа баргуморад. Бино ба иттилои Табарӣ сабаби вилоятдории Саъид ибни Усмон (писари Усмон ибни Аффон) дар Хуросон он буд, ки Саъид дар ивази ҳадамоти падараш, ки ба Муовия карда буд, аз ӯ тақозо намуд, ки Саъидро соли 56 х.қ./675-676 вилоятдори Хуросон баргуморад: «Падарам туро парвард ва бардошт, то ба кӯмаки ӯ ба ҷое расидӣ, ки кас бад-он нарасад».²

Халифай Умавӣ Ҳишом ибни Абдулмалик (724-743) соли 111 х.қ./729-730 аз он рӯ Ҷунайд ибни Абдурраҳмонро амири Хуросон таъйин кард, ки Ҷунайд «гардановезе ба Уммиҳаким духтари Яҳё ибни Ҳаким – зани Ҳишом ҳадя карда буд, ки гавҳаре бар он буд, ки Ҳишом аз он шигифтӣ кард. Ва Ҷунайд гардановези дигаре низ ба Ҳишом ҳадя кард, ки ӯро омили Хуросон кард».³ Дар ин иртибот боз Табарӣ аз сабаби барканорӣи Холид ибни Абдуллоҳи Қасрӣ тавассути

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3527.

² Ҳамон ҷо. С.2586.

³ Ҳамон ҷо. С.3646.

халифаи Умавӣ Ҳишом менависад, ки ӯ ду бор, солҳои 106-111 х.к/ 724-725– 729-730 ва 117-120 х.к /735–737-738 амири Хуросони Бузург таъйин шуда, сармояи бисёре чамъ карда, нахрҳо кушода буд: «Ҳишом мусаммим шуд Холидро азл кунад. Сабаб он буд, ки вай дар Ироқ амволе фароҳам карда буд ва нахрҳо ҳафр карда буд ва даخلي вай аз он бист ҳазор ҳазор шуд».¹

Ҳар замоне ки халифаи Умавӣ ба қатл мерасид ва ё ба марги табиӣ вафот мекард, ҳатман амири Хуросон иваз мешуд. Ин амирон, ки ба исми хироч, қизя, молиёт ва ғайра хуросониёнро ғорат карда, сармояи беҳисоб гирд меоварданд ва андаки онро ба байтулмол медоданд, баъдан аз ҷониби халифаи тозаинтиҳоби Умавӣ барои ба байтулмол додани сармояи гирдовардашон ё ба зиндон меафтаданд ва ё таъқиб шуда, ба қатл мерасиданд. Намунае аз он Абдурраҳмон ибни Зиёд ва Язид ибни Муҳаллаб аст. Муовия соли 59 х.к./678-679 Абдурраҳмон ибни Зиёдро ба муддати кӯтохе вилоятдори Хуросон баргумошт ва зуд ӯро барканор кард. Бино ба хабари Яъқубӣ «Абдурраҳмон моли фаровоне (аз Хуросон) овард ва гуфта шуда, ки мегуфт: «Ба андозае бо худам мол овардам, ки сад сол маро ба қарори рӯзе ҳазор дирҳам бас аст».²

Чуноне ки гуфта шуд, Язид дар замони Сулаймон ибни Абдулмалик амири Хуросон таъйин шуд ва халифаи дигар Умавӣ Умар ибни Абдулазиз ӯро барканор карда, ба зиндон андохт. Баъд аз он ки 11 феввали соли 720 Умар ибни Абдулазиз вафот кард, Язид аз зиндон фирор намуда, барои баргардонидани дорониҳои хеш ва касби дубораи мавқеи иҷтимоӣ дар

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 6. Мутарҷим А.Поянда. Бо таҳрир, тасҳех ва таҳқиқи Н.Амиршоҳӣ, Душанбе, 2014. С.3756.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. 1382 х.ш. С.171.

хилофат ба муковимат алайҳи халифаи дигари Умавӣ Язид ибни Абдулмалик бархост. Дар андак муддат ба кавли Табарӣ «касон ба даври Язид ибни Муҳаллаб фароҳам омаданд»¹ ва бештари онҳо аз мардumi Куфаву Чибол ва хориҷ аз марзҳои араб буданд.² Язид соли 101 х.к./719-720 шаҳрҳои Басра, Восит ва Куфаро ба даст овард, вале дар набарди Шом дар моҳи сафари соли 102 х.к./август-сентябри соли 720 кушта шуд.³

Ҳамин тавр, намояндагони хилофати Умавӣ Чарроҳ ибни Абдуллоҳ [соли 99-100 х.к./717-718-718-719], Абдурраҳмон ибни Нуайм [фармондори ҷанги Хуросон] ва Абдурраҳмон ибни Абдуллоҳ [фармондори хирочи Хуросон 100-102 х.к./718-719-720-721], Маслама ибни Абдулмалик [намояндаи ӯ Саъид ибни Абдулазизи Осӣ 102 х.к./720-721], Умар ибни Хубайраи Фазорӣ [намояндагони ӯ Саъид ибни Амри Ҳарашӣ 102 х.к./720-721 ва Муслим ибни Саъиди Килобӣ 104 х.к./722-723], Холид ибни Абдуллоҳи Қасрӣ [намояндагони ӯ Муслим ибни Саъиди Килобӣ 106 х.к./724-725; бародари Холид - Асад ибни Абдуллоҳ 106 -109 х.к./724-725-727-728 ва Ашрас ибни Абдуллоҳи Суламӣ 109-111 х.к./727-728-729-730], Ҷунайд ибни Абдурраҳмон [111-116 х.к. /729-730-734-735, Табарӣ хабар медиҳад, ки дар замони омили Хуросон будани Ҷунайд соли 115 х.к./733-734 дар Хуросон қаҳтию гуруснагӣ омад⁴], Осим ибни Абдуллоҳ [116-117 х.к./734-735-735, ба гуфтаи Табарӣ камтар аз 7 моҳ], дубора Холид ибни Абдуллоҳи Қасрӣ [намояндаи ӯ бародараш - Асад ибни Абдуллоҳ 117-120 х.к. /735-737-738], Юсуф ибни Умар [намояндагони ӯ Ҷаъфар ибни

¹ Табарӣ. Таъриху-р-расули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3539.

² Ҳамон ҷо. С.3548.

³ Ҳамон ҷо С.3547.

⁴ Ҳамон ҷо. С.3671.

Ҳанзала ва Ҷудайъ ибни Алии Кирмонӣ соли 120 х.қ./738] то охирин амири онҳо Наср ибни Сайёр [рачаби соли 120 х.қ.-12 рабеъу-л-аввали соли 131 х.қ. – июн-июли 738–10 ноябри 748; дар замони фармондорӣ Ҷаъфар ибни Ҳанзала дар Хуросон ҳокими Бухоро таъйин шуд], яке паси дигаре ба фармондорӣ Хуросони Бузург мерасиданд ва аз ҳисоби ғорати ин сарзамин зиндагии худ ва умури хилофатро таъмин мекарданд.

Аъроб мехостанд сарзаминҳои тасарруфшуда дар Хуросони Бузургро ба мустаъмираи хеш табдил дода, бо сокин кардани қабоили араб дар миёни мардуми маҳаллӣ пирӯзиҳои низомии худро таҳким бахшанд. Ҷар арабе, ки ба ин ва ё он шаҳри Хуросони Бузург ҳоким таъйин мешуд, бо намояндагони қабилаи хеш ва ақрабояш сокини он шаҳр мегардид. Чунин сиёсат дар замони Қутайба ба таври густурда дунбол мешуд ва дар аҳди дигар фармондорони араби Хуросони Бузург идома пайдо кард, ки он аҳамияти зиёде барои таҳкими ҳукумати аъроб, густариши ислом ва сохтани амокини исломӣ, бавижа масҷидҳо дошт.

Дар «Таърихи Бухоро» матлабе ҳаст ба ин мазмун, ки Қутайба ибни Муслим се бор ба ҷониби Бухоро лашкар кашид ва «ҳар боре аҳли Бухоро мусулмон шудандӣ ва боз чун араб бозгаштандӣ, риддат овардандӣ... бори чаҳорум Қутайба ҳарб карда, шаҳр бигрифт. Ва аз баъди ранҷи бисёр ислом ошкор кард ва мусулмонӣ андар дили эшон бинишонд, ба ҳар тариқе қор ба эшон саҳт кард ва эшон ислом пазируфтанд ба зоҳир ва ба ботин бутпарастӣ мекарданд. Қутайба чунон савоб дид, ки аҳли Бухороро фармуд як нима аз хонаҳои хеш ба араб доданд, то араб бо эшон бошанд ва аз аҳволи эшон бохабар бошанд, то ба зарурат мусулмон бошанд».¹ Баъдан ин муносибат сурати мусолимамомез

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. 2012. С.96.

гирифт ва дар идома Наршаҳӣ зикр мекунад, ки соли 713 Қутайба дар ҳисори Бухоро масҷиди ҷомеа бино кард ва ҳар рӯзи ҷумъа мунодӣ садо мекард, ки: «Ҳар кӣ ба намози одина ҳозир шавад, ду дирам бидиҳанд».¹ Дар идома Наршаҳӣ менависад, ки «мардумони Бухоро ба аввали ислом дар намоз Қуръон ба порсӣ хондандӣ ва арабӣ натавонистандӣ омӯхтан. Ва чун вақти рукӯъ шудӣ, марде будӣ, ки дар паси эшон бонг задӣ: «Бикунето накунет» ва чун сачда хоستانдӣ кардан, бонг кардӣ: «Нагуниё нагуни»».²

Дар ин иртибот Табарӣ хабар медиҳад, ки амири Хуросон Маслама ибни Абдулмалик замоне ки Саъид ибни Абдулазизи Осиро ба вилоятдории Хуросон намояндаи хеш кард, ӯ Шуъба ибни Зуҳайри Наҳшалиро соли 102 ҳ.қ./720-721 ҳокими Самарқанд таъйин намуд, ки бо бисту панҷ кас аз хонадони хеш сӯи он ҷо рафт.³

Бо вучуди ин, агарчи дар ибтидо баҳше аз ҷамъият ба зоҳир исломро пазируфтанд, вале аксар махфиёна ва гоҳе ошкоро ба дину ойинҳои бостонии хеш пайравӣ мекарданд. Бино ба ахбори Абурайҳон Берунӣ (973-1048) дар нимаи аввали садаи XI дар Хоразм бозмондагони мазҳаби зардуштия вучуд доштанд, ки ба гуфтаи ин муаллиф «устуворӣ дар дини худ надоранду ба зоҳири дин ихтисор кардаанд ва аз маонию ҳақиқати дини зардуштӣ ғофиланд».⁴ Бинобар ин арабҳо нима аз манзилҳоро аз мардуми маҳаллӣ ба зӯр гирифтанд ва ҳамқабилаҳои худро дар онҳо маскан дода, ба ин васила иҷрои маносики исломиро зери назар доштанд.

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. 2012. С.97.

² Ҳамон ҷо. 2012. С.97.

³ Табарӣ. Таъриху-р-расул ва-л-мулк. Китоби 5. Душанбе, 2014. С.3563.

⁴ Абурайҳон Берунӣ. Осору-л-боқия. Таҳияи ҷоп аз А.Девонакулов, М.Исо ва диг. Душанбе: Ирфон, 1990. С. 260.

Дар асрҳои баъдӣ дар баъзе манотиқи Варорӯд нисбат ба маносики исломӣ гоҳу гузоре безътиной мекарданд, Дар ин иртибот қайдҳои сайёҳи мағрибӣ Шарафуддин Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Иброҳими Тунҷӣ маъруф ба Ибни Баттута (1304-1377) шоистаи зикр аст, ки дар баҳори соли 1335 аз тариқи Дашти Қипчоқ воридаи Мовароуннаҳр гардид ва нукоти чолиберо аз маросиму анъаноти сокинони Хоразм дар «Сафарнома»-аш зикр намудааст: «Мардуми шаҳро (Хоразмо), -менависад Ибни Баттута, -дар бораи намоз расми писандидае ҳаст, ки дар ҳеҷ ҷойи дигар нест. Бад-ин тафсил, ки муаззини масҷид ҳангоми намоз хонахоеро, ки дар мучовирати масҷид воқеъ шуда, хабар мекунад ва онро ба намоз фаро меҳонанд ва ҳар кас сари намоз ҳозир нашавад, имоми масҷид дар малои ом тозиёнааш мезанад. Дар ҳар масҷид тозиёнае овехтаанд, ки барои ин кор аст ва гузашта аз шаллоқ задан панҷ динор ҳам аз ин гуна ашхос ҷарима мегиранд, ки ба масрафи эҳтиёҷоти масҷид ва аъзоми фуқаро ва масокин мерасад. Мегӯянд ин расм аз қадимулайём дар миёни хоразмиён маъмул будааст».¹

Дар ин иқтибос таъкиди Ибни Баттута ба ин нукта, ки ин «расм аз қадимулайём дар миёни хоразмиён маъмул будааст», воқеияти аз ҷониби аъроб таҳмили дини нав ба мардуми Варорӯд, аз ҷумла хоразмиёнро дар ибтидои садаи ҳаштум баён мекунад.

Ба ин тартиб, арабҳо дар ибтидои татбиқи ислом дар Варорӯд соҳиби манозили маскунӣ шуда, на танҳо иҷрои маносики исломиро зери назар гирифтанд, балки молики бехтарин заминҳо, иншоотҳои обёрӣ ва ғайра низ шуданд ва аглаб сокинони маҳаллиро маҷбур ба кор

¹ Ибни Баттута. Сафарнома. Ҷилди аввал. Тарҷумаи Муҳаммадалии Муваҳхид. Чопи шашум. Техрон. 1376. С.435.

дар ин заминҳо ва иншотҳо намуда, илова бар ин, чуноне ки зикр гардид, онҳо сокинони маҳаллиро бо равишҳои мухталиф ба пазириши ислом даъват мекарданд. Дар натиҷа ин амр боиси нафрати мардуми маҳаллӣ ба аҷнабиёни араб ва исёну шӯришҳо мешуд.

Бо марги Асад ибни Абдуллоҳ дар соли 130 ҳ.қ./737-738 ва таъйини Наср ибни Сайёр (738-748)¹ дар ин сол чун фармондори Хуросони Бузург як давраи нав ва охирин дар таърихи фатҳи комили Варорӯд аз ҷониби арабҳо оғоз мешавад. ² Дар ин давра мубориза барои касби қудрати сиёсӣ дар хилофат миёни Умавиҳо ва Аббосиҳо ҷараён дошт. Ҷонибдорони Аббосиҳо чунин таблиғ мекарданд, ки тамоми бадбахтиҳои ба сари мардум омада аз хонадони Умавист ва дар сурати сарнагунии ин силсила ва ба сари қудрат омадани хонадони Аббосӣ хирочро коҳиш медиҳанд, бахше аз маҷбуриятҳои кишоварзонро аз миён мебардоранд ва тамоми қишрҳои ҷомеа дар идораи давлатии хилофат ширкат хоҳанд кард. Ин таблиғот муваффақияти бузурге дар пай дошт ва он тавонист кишоварзон ва соҳиби заминҳои бузургро дар қаламрави хилофат бар зидди Умавиҳо шӯронад.

Поёни давраи Умавиён хилофат дастхуши харчу марҷ ва низоъҳои дохилӣ гардида, дар сарзаминҳои ишғолии шарқӣ Хуросони Бузург ба маркази муҳолифатҳои шадид алайҳи Умавиён мубаддал гашт. Хуросони Бузург, ки аз нигоҳи ҷуғрофӣ аз маркази хилофат дар масофаи дур қарор дошт, барои қиёми душманони хонадони Умавӣ, бавижа Аббосиён, макони муносибе буд. Аббосиён бо вазъи пешомада дар қаламрави хилофат дар поёни даврони Умавиён орзуи

¹ Фасехи Хавофӣ. Мучмали Фасехӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.218.

² Якубовский Ю.А. Завоевание арабами Средней Азии // История Узбекской ССР. Ташкент, 1967. Т.1. С. 150.

ба даст овардани умури идории хилофатро дар сар мепарвариданд ва барои расидан ба ин орзуи хеш аз кинатӯзиҳои хуросониён нисбат ба аъроб хостанд муассир сӯйистифода намоянд. Билохира Аббосиён бо зиракии тамом муваффақ шуданд дар муборизаҳои қудратхоҳӣ ба ҷонибдории хеш хуросониёнро дар барандохтани ҳукумати Умавиён бархезонанд. Дар садри қиёми Хуросон алайҳи Умавиён Абдуррахмон ибни Муслим маъруф ба Абумуслими Хуросонӣ менишаст.

АНДАР ШИНОХТИ АБУМУСЛИМИ ХУРОСОНӢ

Рочѣ ба хуручи Абумуслими ХуросонӢ дар адабиѣти илмӢ назархо мухталифанд ва нақди ин хама пажӯхишхо хориҷ аз хавсалаи нигориши мост. Қобили тазаккур аст, ки академик Б.Ғафуров хеле мухтасар бо нуктасанҷии ғафуровӢ хақиқати хуручи Абумуслимиро зикр кардааст.¹

Барои равшанӢ андохтан ба масоили таърихии марбут ба Абумуслими ХуросонӢ ва муайян намудани ҷойгоҳи корномаи Абумуслим дар нахзатҳои солҳои 40-50-уми садаи VIII дар Хуросон зарурати тавзеҳи бештар дар пояи манобеи таърихӣ эҳсос мешавад.

Пиромуни авоили зиндагии ӯ ба қавли Ибни Асир ба гунаҳои ноҳамгун сухан рондаанд² ва дар зимн ривоѣти мутааддиде рочѣ ба табор ва шахсияти ӯ арзи вучуд кардаанд. Ривоятҳое, ки дар онҳо симои Абумуслим мусбат чилва мекунад, ӯро марде озод ва ғолибан аз табори бузургон (аз бозмондагони Бузургмеҳр писари Бахтгон, вазири саршиноси Анӯшервони СосонӢ) менамоѣнанд. Ривоѣте низ вучуд доранд, ки Абумуслимиро аз бандагон ё дасткам хидматгорон мешиносонанд. Он ривоѣте, ки Абумуслимиро озодмард ва аз табори бузургон мешиносанд, ғолибан барои он будааст, ки то бигӯянд, ки ӯ ба дилхоҳи худ ба даъвати ҷонибдорӣ аз бани Аббос баланд шудааст. Ва он ривоѣте, ки ӯро барда ва хидматгор зикр кардаанд, баъид нест, ки маҳсули тахайюли ҷонибдорони халифаи Аббосӣ Мансур бошанд, ки фармондорӣ ба Хуросонро лоиқи бардае намедонанд, то қатли Абумуслимиро, ки ба фармони ӯ содир шуда буд, бароат дода бошанд.

¹ Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Китоби 1,2. Душанбе: Ирфон, 1998. С.434-436.

² Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. Чопи сеюм. Тарҷумаи С.Рӯҳонӣ. Теҳрон: Асотир, 1383. С.3105.

Табарӣ роҷеъ ба зуҳури Абумуслим дар баёни ходисоти соли 124 ҳ.қ./741-742 ду хабар медиҳад. Пеш аз баёни хабари аввал «дар ин боб ихтилоф кардаанд», - мегӯяд.¹ Бино ба ин хабар, дар ин сол дар Куфа шиיעни Аббосӣ дар хонае гирд омаданд, ки бо онҳо Букайр ибни Моҳон, дабири яке аз омилони Синд низ буд. Корашон фош шуду Букайр ибни Моҳонро зиндонӣ намуданд. Букайр дар зиндон Абумуслиро дид, ки дар хидмати Исо ибни Маъқили Ичлӣ буд ва ўро бо чаҳорсад дирам харид ва вақте аз зиндон берун шуданд, ўро ба назди Иброҳими Имом, ки аз меҳтарони Ҳошимиён (Аббосиён) буд, фиристод ва Табарӣ менависад, ки «пас аз он саранҷоми вай чунон шуд, ки ба Хуросон афтод».²

«Ба қавли дигар,- менависад Табарӣ, ки ба он тардиде надорад, -ба соли саду бисту чаҳорум (741-742) Сулаймон ибни Касир ва Молик ибни Ҳайсам ва Лоҳиз ибни Қурайз ва Қаҳтаба ибни Шабиб (аз хонадони Аббосӣ) аз Хуросон биёмаданду оҳанги Макка доштанд. Ва чун ба Куфа расиданд, пеши Осим ибни Юсуфи Ичлӣ рафтанд, ки ба тухмати даъват барои бани Аббос ба зиндон буд. Исову Идрис ҳар дувон писари Маъқил низ бо вай буданд... Абумуслим низ бо онҳо буд, ки хидматашон мекард» ва идома медиҳад, ки Исову Идрис Абумуслиро ба маслаки худ, яъне даъват ба ҷонибдорӣ аз бани Аббос карданд, ки ў пазируфт.³

Ибни Асир роҷеъ ба авоиلى зиндагии Абумуслим менигорад, ки «Бархе гӯянд озодмарде ба номи Иброҳим ибни Усмон ибни Башшор ибни Судус ибни Гударза аз фарзандони Бузургмеҳри фарзона буд ва Абуисҳок

¹ Муҳаммад Чарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. Душанбе: Муассисаи давлатии сарредаксияи илмии энциклопедияи миллии тоҷик, 2014. С.3812.

² Ҳамон ҷо. С.3812.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.3812-3813.

куния медошт. Дар Исфаҳон бизод ва дар Куфа бузург шуд ва ба Бор (Анбор) омад. Падараш сарпарастии дорой ва хонаводаи худро ба Исо ибни Мусои Сарроҷ супурда буд. Исо ўро дар хафтсолағӣ ба Куфа бурд ва чун бо Иброҳим ибни Муҳаммад ибни Алӣ ибни Абдуллоҳ ибни Аббос (Иброҳими Имом, ки дар боло зикр шуд ва дар манобеъ бо таҳаллуси Роҳбар низ омада) дидор кард, ба ӯ гуфт: «Номатро дигар кун, зеро бар пояи он чи дар набиштаҳо хондаам, кори мо чуз бо дигаргунии номи ту сомон наёбад». Ӯ худро Абумуслим Абураҳмон ибни Муслим номид» ва идома медиҳад, ки «Иброҳим (Роҳбар) духтари Умрон ибни Исмоили Тойии шинохта бо номи Абуначро барои ӯ ба ҳамсарӣ баргузид. Духтар бо падараш дар Хуросон буд. Абумуслим дар Хуросон ба оғӯши вай рафт».¹

Роҷеъ ба шуғли ӯ навиштаанд, ки аз пешаварони зинсоз буд, лағомҳоро сӯроҳ карда, нах мекашид ва бо касби чармгарӣ ошноӣ дошт. Маҳсули пешаварии худро ба Кӯҳистон ва шаҳрҳои Исфаҳон, Мавсил, Насибайн ва Қазира барои тичорат мебурд.²

Табарӣ дар баёни воқеаҳои соли 128 ҳ.к./745-746 фасле бо номи «Сухан аз оғози кори Абумуслим дар Хуросон» дорад ва ин чо зикр мекунад, ки дар ин сол Иброҳим ибни Муҳаммад Абумуслиро ба Хуросон фиристод (Хавофӣ низ чунин мегӯяд³),⁴ ки ба тасдиқи Ибни Асир нӯздаҳсола буд.⁵ Аз он ба баъд Абумуслим ба қавли Табарӣ «пайваста ба Хуросон рафтуомад дошт»⁶ ва ба ҷонибдории хонадони Аббосӣ ва байъат бо ин дудмон

¹ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С. 3105.

² Ҳамон чо. С. 3106.

³ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.223.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.3980.

⁵ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3207.

⁶ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.3990.

қиёми хуросониёнро, ки алайҳи Умавиён оғоз шуда буд, сарварӣ мекунад. Абумуслихро ба муносибати даъвати мусулмонон ба байъат бо Аббосиён Соҳибу-д-даъва лақаб доданд.¹

Дар Хуросон норозиён, зачрдидагон, фиребхӯрдагон ва касоне, ки аз зулму бедоди арабон дар замони хилофати Умавиён ба сутӯҳ омада буданд, пиромуни Абумуслим басич гаштанд ва даъвати ўро дар ин сарзамин барои саркӯбии Умавиён чун пайки озодӣ фол гирифтанд.

Абумуслим дар яке аз рустоҳои ноҳияи Харақони Хуросон бо номи Сафеданҷ сокин шуд² ва аз инчо ба ҳадафи омодагии иқдоми зидди Умавиҳо фиристодагони худро ба манотиқи мухталифи Хуросону Варорӯд равона сохт. Бино ба ахбори Табарӣ сокинони 60 деҳкада дар як рӯз ба назди Абумуслим омаданд³, ки дар миёни онҳо афроде аз шаҳрҳо ва рустоҳои Хуросону Варорӯд буданд.⁴ Бардагон низ ба умеди сухулати вазъи иҷтимоиашон ба онҳо пайвастанд. Теъдоди касоне, ки зери дирафши сиёҳ (ин ранги интиҳобшуда тавассути Аббосиён буд)-и Абумуслим қарор мегирифтанд, ба шиддат зиёд мешуд. Дар андакзамоне аз Марв, Нишопур, Сарахс, Ҳирот, Пушанг, Толуқон, Балх, Чағониён, Хатлон, Кеш, Нахшаб ва ғайра ба сафи муборизони Абумуслим даста-даста ихтиёриён пайвастанд. Абумуслим қиёмеро барангехт, ки ба худ хусусиёти мардумӣ дар саросари хилофат гирифт. Ин нахзат бо номи хуруҷи сиёҳчомагон касби шуҳрат қард, зеро Абумуслим ба ҷонибдоронаш дастур дод, то чомаи

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. 2012. С.126; Хоча Низомулмулк. Сиёсатнома. Бозшиносӣ, нақду таҳлил ва вероиши матн, тавзеҳот ва феҳрастҳо М.Истеъломӣ. Техрон, 1390. С.274.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 6. С.3994.

³ Ҳамон ҷо.С.3993.

⁴ История таджикского народа. Т.II. С. 79.

сиёҳ ба бар кунанд ва дирафши сиёхро рамзи мубориза созанд. Дар хабар аст, ки соли 130 х.к./748 Иброҳими Имом шахсеро бо номи Қахтаба ибни Шабиб ба назди Абумуслим ба Хуросон фиристод «ва дирафшero бо худ хамроҳ овард, ки Иброҳим барои ӯ баста буд».¹

Рочeъ ба дирафши сиёҳи Абумуслим ва чомаи сиёҳи муборизонаш андешаҳо гуногун аст ва иддае бар онанд, ки онҳо ба ин васила чомибдорӣ аз Аббосиён намуда, мехостанд мотами намояндагони хонадони пайғамбари исломро, ки ба дасти Умавиён кушта шуда буданд, дошта бошанд. Ба тайиди ин ҳарфҳо Ибни Асир хабар медиҳад, ки дар шаби Ошуро (муҳаррами соли 132 х.к. / августи 749) Холид ибни Абдуллоҳ (аз хонадони Аббосиён) бо дирафшу чомаи сиёҳ аз Куфа берун омад.²

Хавофӣ менависад, ки Иброҳим ибни Муҳаммад, оне, ки зикраш қаблан рафт, нома фиристод, «ки шиа моро бигӯянд, то чомаи сиёҳ пӯшанд».³

Андешаи дигаре низ ҳаст, ки Аббосиён ранги сиёхро дар муқобили ранги сапед, ки гӯё баргузидаи бани Умия буд, интиҳоб кардаанд ва Абумуслим ба онҳо тақлид намудааст. Дар зимн Ибни Асир менависад, ки соли 132 х.к. /749-750 «мардуми Ҷазира сапед пӯшиданд ва сар аз фармони Абулаббоси Саффоҳ бурун оварданд».⁴

Аммо бояд гуфт, ки бино ба ахбори Носири Хусрав дар «Сафарнома», ки ба ҳангоми сафараш дар аҳди ҳукумати яке аз Фотимиёни Миср - Абутамим Маад ал-Мунтасирбиллоҳ (1036-1094) муддате дар Қоҳира соли 1046 иқомат дошт, менависад, ки салотини Фотимӣ худро аз насаби Хусейн ибни Алӣ ибни Абутолиб медонистанд ва суннати пӯшидани либоси

¹ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3245.

² Ҳамон чо. С.3267.

³ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.224.

⁴ Ҳамон чо. С.3298.

сапед ба худ гирифта буданд.¹ Шарқшиноси маъруф Е.Э. Бертельс, ки ин рисола ро ба русӣ тарҷума карда, пешгуфтори машруҳе ба он навишта ва тавзеҳоти зиёде додааст, аз ҷумла роҷеъ ба сапедпӯшии салотини дарбори Фотимиёни Миср менависад, ки: «Нависанда (яъне Носири Хусрав) амдан бар ранг таъкид мекунад, зеро ин ба истилоҳ ранги дарбории ҳама авлоди Алӣ буд, дар муқобили хонаводаи Аббос, амаки пайғамбар, ки ранги сиёхро интиҳоб кардааст».²

Бино ба ахбори манобеи таърихӣ ин замон Наср ибни Сайёр, аз волиёни сиёсатмадор ва ботадбири Умавиён дар Хуросон буд, ки аз моҳи рачаби соли 120 ҳ.қ. /июн-июли 738 дар ин сарзамин фармондорӣ мекард.³ Баъд аз дар таърихи 6 рабеу-с-сонии соли 125 ҳ.қ./6 феввали соли 743 ба хилофат нишастани Валид ибни Язид⁴, ки Табарӣ ўро аз майхорагон ва лаззатҷўёни ифротӣ зикр мекунад, дар ҳамин сол Наср ибни Сайёрро ба қавли Табарӣ вилоятдори ҳамаи Хуросон ва ба гуфтаи Ибни Асир фармондори ягонаи саросари Хуросон таъйин кард.⁵ Манзур аз таъбири «ҳамаи Хуросон»-и Табарӣ ва «саросари Хуросон»-и Ибни Асир ҳамон Хуросони Бузург аст, ки Варорўд шомили он мегардид. Наср ибни Сайёр охирин волии аҳди Марвони Умави (744-750) дар Хуросони Бузург буд. Ў ниҳоят саъй ва талоши худро ба кор бурд, то авзои Хуросони Бузургро сомон диҳад ва барои ин кор се маротиба ба ҷониби Варорўд лашкар

¹ Насир-и Хусрау. Сафар-намэ. Перевод и вступительная статья. Е. Э. Бертельса. М.-Л., 1933. С. 116.

² Ҳамон ҷо. Тавзеҳи 2.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 5. С.3732.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.3824; Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3115.

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.3824; Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3121.

кашид.¹ Дар хабар аз Наршахӣ аст, ки Наср ибни Сайёр баъд аз кушудани Фарғона ба Самарқанд омад ва духтари Туғшодаи бухорхудотро, ки ба ислом нагаравида буд, хостгорӣ кард, то ба ин василаи озмудашуда Варорӯдро ором зери фармони худ дошта бошад.² Илова бар муҳолифатҳо ва нофармониҳои мардумони маҳаллӣ аз низоми мавҷуда дар Хуросон, инчунин барои ба даст овардани ғаниматҳо кинаю нифоқ ва душманӣ тавре миёни қабоили араби сокиншуда дар Хуросон реша давонида буд, ки Наср бо тамоми талоши худ натавонист онҳоро бо ҳам муттаҳид намояд.

Наср ибни Сайёр муосири бохуштарин ва зирактарин фарди Хуросон, Абумуслим буд ва ҳар ҳилла ва тадбире, ки Наср барои бақои давлати Умавиён дар Хуросон ба кор мебурд, тавассути Абумуслим нақш бар об мешуд. Табарӣ менависад, ки «Наср ба Марвон нома навишт ва хабари Абумуслим ва қиёму набарди вайро ва ин ки сӯи Иброҳим ибни Муҳаммад даъват мекунад, ба ӯ хабар дод».³ Муаллифи «Муручу-з-заҳаб» (соли 336 ҳ.к./947-948 рисолаашро навишта, соли 345 ҳ.к./956-957 ба он таҷдиди назар кардааст) менависад, ки «Наср ибни Сайёр бо Марвон мукотибаи бисёр кард ва вазъи хешро хабар дод ва гуфт, ки кори бани Аббос намоён шуда ва пайваста ривоч мегирад, зимнан вазъи Абумуслим ва ҳамроҳони ӯро эълон карда ва гуфта буд, ки дар бораи ӯ чустучӯ кардам ва ӯ мардумро ба Иброҳим ибни Муҳаммад ибни Алӣ ибни Абдуллоҳ ибни Аббос мехонад ва зимни номаи худаш ашъоре навишта буд, ки мазмуни он чунин аст: «Аз миёни хокистарҳо чарақкаи оташе мебинам ва зуд бош, ки шуълае дошта бошад. Оташро бо ду чӯб равшан мекунам ва ҷанг аз сухан оғоз мешавад. Агар ин оташро хомӯш накунед, ҷанге саҳт аз он падида ояд, ки ҷавони наврасро

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.3783.

² Наршахӣ. Таърихи Бухоро. С.117-118.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4011.

пир кунад. Ва ман ба тааччуб мегӯям: Кош медонистам бани Умия бедоранд ё хоб?». ¹

Ба назар мерасад, ки Ибни Асир дар зикри ин номаи Наср ба Марвон аз муаллифи «Муручу-з-захаб» иқтибос гирифтааст: «Чунбиш оғоз ниҳода аст ва пайравони фаровон ва анбӯҳ медорад ва эшонро ба пайравӣ аз Иброҳим ибни Муҳаммад мехонад» ва чаҳор байте бад-ин сон барои ӯ навишт, ки тарҷумааш чунин аст: Дар миёни хокистар дурахшандагии оташ мебинам ва метарсам, ки ногоҳ забона кашад. Оташ бо ду чӯб фурузон мешавад ва чанг бо сухане чанд. Аз шигифтӣ гуфтам: Эй кош, медонистам, ки Умавиён бедоранд ё дар хоб». ²

Абумуслим бино ба иттилои Табарӣ 9 ҷумоди-лохири соли 130 ҳ.к. баробар ба 14 феввали соли 748³ ва ба гуфтаи Ибни Асир дар моҳи рабеу-с-сонӣ ва ё ҷумоди-л-аввали соли 130 ҳ.к. мусодиф ба моҳи декабри 747 ё январи 748⁴ вориди Марв гардид, ки мақарри волиёни Умави дар Хуросон буд. Саранҷом Наср ибни Сайёр чун арсаро ба худ танг дид, аз Марв ба Нишобур фирор кард ва сипас ба сӯи Рай рафт ва дар Сова байни Рай ва Ҳамадон фуруд омад ва дар ҳамон ҷо аз гусса мурд. ⁵ Таърихи вафоти ӯро Ибни Асир ва Ибни Халдун 12 рабеу-л-аввали соли 131 ҳ.к. баробар 9 ноябри соли 748 зикр кардаанд. ⁶ Бо марги ӯ давлати Умави дар Хуросон заволи меёбад.

Абумуслим чуноне зикр шуд, дар муборизаҳои

¹ Масъудӣ Абулҳасан Али ибни Ҳусейн. Муручу-з-захаб. Ҷ.2. Теҳрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1357. С.244.

² Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3225.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4020.

⁴ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3237.

⁵ Балъамӣ. Таърихи Балъамӣ (тарҷумаи Таърихи Табарӣ). Ҷ.2. Теҳрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1368. С. 1027.

⁶ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3258; Абузайд Абдурахмон ибни Муҳаммад ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. Тарҷумаи А.Оятӣ. Теҳрон, 1383/2004. С.236.

қудратхоии Ҳошимиён (Аббосиён) ва Умавиён чониби Ҳошимиёнро гирифт ва дар сукути Умавиён нақши калидие дар Хуросон дошт. Ҳошимиён ва Умавиён ҳамеша бо ҳам душманӣ доштанд ва ин ихтилофи хешовандиашон, ки аз рӯзгори ниёгонашон маншаъ мегирифт, дар тӯли хилофати Умавиён шадидтар гардид. Фасод ва бадкории хулафои Умави, ба хусус дар охири ҳукмронии онҳо боис шуд, сафи мардумони норозӣ рӯз аз рӯз зиёд шавад. Ин нерӯҳои муҳолиф ба як шахсияти нерӯманд ва кордон эҳтиҷ дошт, ки ҳамаро алайҳи Умавиён таҳрик кунад. Ин пешво аз миёни Ҳошимиён падида омад, ки бо номи Абулаббоси Саффоҳ¹ набераи Аббос–амаки пайгамбар буд, ки аз Фаластин нирӯҳои муҳолифро фармондеҳӣ кард ва заминаи шӯриши сартосариро дар қаламрави хилофат муҳайё намуд. Дар ин муборизаҳо хуросониён бо сарварии Абумуслими Хуросонӣ низ ба ӯ кӯмак намуданд, ки ба соли 132 х.к./750 дар Куфа Абулаббос худро халифаи ислом эълон кард. Абулаббоси Саффоҳ дар кишварҳои ҳукумат ёфт, ки қаламрави он шомили диёри Балучистон, Хуросони Бузург, Эрон, Байнанаҳрайн, Арманистон, Шом, Фаластин, Қибрис, Миср ва шимоли Африқо буд. Испания аз итоати вай сар боз зад ва диёри Синд (шимоли Ҳинд) ҳам дар соли дувоздаҳуми ҳукумати Аббосиён аз фармонашон берун рафт. Саффоҳ медонист, ки шаҳри Димишқ аз ӯ нафрат дорад ва дар шаҳри мочарочӯй ва пуршӯби Куфа амният нест, бинобар ин пойтахти хилофаташро ба шаҳри Анбор, ки дар шимоли Куфа аст, интиқол дод. Аксари касоне, ки ӯро ба қудрат расониданд, аз лиҳози фарҳанг ва наҷод эронӣ буданд.

Абулаббосро ба ин далел дар таърих бо номи Саффоҳ ёд мекунанд, ки ӯ дастур дод, то дар ҳар кучо бузургони Умавиҳо таъқиб кунанд ва ҳар ҷо ки ба онҳо

¹ Саффоҳ, яъне хунҳор.

даст ёфтанд, хунашонро бирезанд. Ин дастури ўро дар саросари қаламрави хилофат ба иҷро мерасониданд. «Ўро «саффоҳ» аз он гуфтанд, ки, -менависад Хавофӣ,- хуни бани Умия бисёр рехт, то хилофат бад-ӯ мунтақил шуд».¹ Ба ин далел Замахшарӣ дар асараш «Рабеъу-ла-аброр» менависад: «Абумуслим (-и Хуросонӣ)-ро дар Арафот диданд, ки мегуфт: Худоё, ба даргоҳи ту аз гуноҳонам тавба ва талаби омурзиш мекунам, гарчи медонам маро нахоҳӣ омурзид.

Ба ӯ гуфта шуд: «Чаро аз омурзиши Худой маъюсӣ?»

Гуфт: «Ман чомае аз тору пуди зулм бофтам ва бар тани бани Аббос кардам. То ин давлат боқист фарёди мардум аз ситаму тааддии онҳо баланд аст. Бо ин ҳама дадхоҳ ва мутазаллим ва душман чи тавр умедвор ба мағфирати Худой бошам».²

Маросими ҳаҷро адо кардани Абумуслим воқеият дорад. Бино ба ахбори Табарӣ, муаллифи «Мучмалу-т-таворих», Ибни Асир, Фасеҳи Хавофӣ инчунин дигар таърихнигорони садаҳои миёна соли 136 ҳ.қ./753-754 Абумуслим аз Абулабоси Саффоҳ, халифаи Аббосӣ иҷозат хост, то ҳаҷ равад.³ Саффоҳ ба ӯ иҷозат дод дар маросими ҳаҷ панҷсад нафар сипоҳиён ҳамроҳ дошта бошад. Аммо Абумуслим ба қавли Табарӣ ба ӯ навишт, ки «ман аз мардон касон куштаам ва бар хештан эмин нестам».⁴ Хавофӣ менигорад, ки Абумуслим пайғом фиристод, ки «ман халқи олабро чихати шумо душмани

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. Техрон: Асотир, 1386. С.229.

² Дорад садаф гуҳар ба лабу. Ба чоп омодакунанда ва вероиши Ҳамза Камол. Душанбе, 2000. С.71.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4125-4127; Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. Ба тасҳеҳи Маликушшуаро Баҳор. Техрон. 1318. С.324; Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3324; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.233.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4127.

худ кардам».¹ Абулаббос бад-ӯ навишт: «Бо ҳазор кас биё, ки ту дар қаламрави ҳукумат ва давлати касони хеш хастӣ ва роҳи Макка гунҷоиши сипоҳ надорад».²

Дар ин замон ки ҳукумати Аббосиён дар Куфа бар рӯи харобаҳои давлати Умавиён бино мешуд, қудрат ва азамати Абумуслим чун пешвои сиёҳҷомағони Хуросон дар ин сарзамин беандоза буд. Абумуслими Хуросонӣ барои таҳкими ҳукумати Аббосиён талош кард ва дар дарбори онон мақоми хоҷе ёфт. Ин нишонаҳои бузургӣ, ки аз ӯ таборуз меёфт, ҳамвора мояи биму ваҳшати Аббосиён, ба хусус бародари Саффоҳ, Мансур, ки дар сар нисбат ба Абумуслим душманӣ меварзид, мегашт. Бино ба ахбори «Мучмалу-т-таворих», ки дар соли 520 х.к./1126 таълиф шудааст, Мансур ба дастури Саффоҳ ба назди Абумуслим ба Хуросон омад «ва Бумуслим Сулаймон ибни Касирро, ки сари ҳама доиён буд ва марде бағоят бузург (ба) сухане хормоя, ки аз ӯ боз гуфтанд, пеши маҷлис бифармуд куштан ба ҳузури Абуҷаъфар ал-Мансур ва саҳт азим бузург омад Мансурро он ҳол ва сӯи Саффоҳ бозгашт ва кинаи Абумуслим андар дил гирифт ва гуфт: «Ин мард бад-ин дастгоҳ фармон агар чунон ки хоҳад, ин корро аз мо бигардонад ва дигареро диҳад». Ва ин боб Саффоҳро бигуфт ва оғолаш (таҳрик) ҳамекард, ки то Бумуслимро нахонӣ ва накушӣ кори ту истиқомат нагирад ва Саффоҳ дафъ ҳамекард».³

Соли 135 х.к./752-53 Саффоҳ Мансурро валиаҳди хеш интихоб кард ва ӯро фармуд, ки ба Хуросон равад, «то худ Бумуслим байати аҳли Хуросон бистонад, чун он ҷо рафт Бумуслимро кароҳият омад, ки ин кор бе машварати ӯ карда буданд, валекин байат кард ва ба

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. 1386. С.233.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4127.

³ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. 1318. С.323.

фармони ӯ низ аҳли Хуросон байат карданд».¹ Дар ин сафар бино ба ахбори Табарӣ Абумуслим Мансурро таҳқир карда буд. Мансур пас аз бозгашти Хуросон аз Саффоҳ боз хоҳиши аз миён бардоштани Абумуслиро кард: «Эй амири муъминон, аз ман бишнава ва Абумуслиро бидуш, ки ба Худо хиёнат дар сар дорад».² Дар зимн муаллифи «Мучмалу-т-таворих» низ менигорад: «Биштоб ба кори Бумуслим, вагарна ин кор аз мо бигардонад ва ҳар чи хоҳад тавонад кард бо ин шавкату азамат, ки ман ӯро мебинам».³ Аммо Саффоҳ дар посух гуфт: «Марде, ки ҳама ҷаҳони моро софӣ кард, ӯро чун кушем?» Мансур хомӯш гашт».⁴

Рӯзи якшанбеи 13 зулҳиҷҷаи соли 136 ҳ.қ. мусодиф ба 9 июни соли 754⁵ аввалин халифаи Аббосӣ, Абулаббоси Саффоҳ дар асари баромадани обила дар андомаш дар Анбор вафот кард.⁶ Муаллифи «Таърихи гузида» ба ин назар аст, ки Абумуслим мехост, ки хилофатро баъд аз марги Саффоҳ ба Исо ибни Мусо, амакзодаи Мансур, ки «дӯсти ҷонии Абумуслим буд»⁷, диҳад. Ӯ қабул накард ва гуфт: «Агар Саффоҳ дар ҳаққи ман васият кардӣ, бо вучуди Абуҷаъфар (Мансур) қабул накардаме»...Бад-ин сабаб Абуҷаъфар бо Абумуслим бад шуд».⁸

Бино ба хабари ағлаби манобеи таърихӣ ба даъвии

¹ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. 1318. С.324.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4125.

³ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.324.

⁴ Ҳамон ҷо. С. 324.

⁵ Дар «Таъриху-р-русули ва-л-мулук». (Китоби 6) рӯз ва соли он аз солшумории ҳиҷрӣ ба мелодӣ 20 июни соли 753 баргардон шудааст, ки иштибоҳ аст. С.4127.

⁶ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4127; Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.324.

⁷ Ҳамдуллоҳи Муствафӣ. Таърихи гузида. Ба эҳтимоми Абдулҳасани Навоӣ. Техрон: Амир Кабир, 1387. С.294.

⁸ Ҳамон ҷо. С.293.

хилофат Абдуллоҳ ибни Алӣ (бародари падари Мансур) бархост, ки гурӯҳе аз он пуштбонӣ намуданд. Дар ин кудратхоҳиҳо Абумуслим хост худро канор гирад ва майдони муборизаро барои Абдуллоҳ ибни Алӣ ва Абуҷаъфари Мансур (754-775) вогузорад, вале баъдан маҷбур шуд ба ҷонибдории Мансур ба набарди Абдуллоҳ ибни Алӣ равад ва онро шикаст бидиҳад. Бо вучуди ин пирӯзӣ ба нафъи ӯ ин халифаи Аббосӣ аз Абумуслим дар ҳаросу нигарон, иловатан ба гуфтаи муаллифи «Таърихи Систон» «аз вай ба рӯзгори бародар озурда буд»¹ ва саранҷом доми фиребе дар роҳи Абумуслим ниҳод ва ин сардори далер ва хушбовари Хуросон ба он афтод.

Мансур нахуст хост аз қудрати Абумуслим бикоҳад ва ӯро аз вилоятдории Хуросон маҳрум кунад, зеро аз рафтани ӯ ба Хуросон дар ҳарос буд.² Бинобар ин барои барои оромиши хотири Абумуслим ба ӯ маншури ҳукумати вилояти Шомро ҳамроҳи номае, ки онро расулаш Яқтин ба Абумуслим расонид, фиристод ва дар номааш баҳонае пеш овард, ки «Хуросон аз мо дур аст ва ту ҳар гоҳе моро ба корӣ ва вилояти Шом беҳтар аз Хуросону бештар. Ва ту он ҷо ба Шом бинишин, то ба мо наздиктар бошӣ». Бумуслимро аз он кор хашм омаду Яқтинро гуфт: «Бираву Буҷаъфар (Мансур)-ро бигӯй, ки Шому Миср туро бод, маро Хуросон бас аст, ки маро он ҷо шуғлхост».³ Маърифати «маро он ҷо шуғлхост», - гуфтани Абумуслим дар ин аст, ки ӯ пойгоҳи устувори хешро танҳо дар Хуросон медид. Ба ин нукта муаллифи

¹ Таърихи Систон. Ба тасҳеҳи Муҳаммадтақӣ Баҳор. Техрон: Муъин, 1381. С.157.

² Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.336.

³ Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. Бо муқаддима ва тавзеҳоти М.Умаров ва Ф.Бобоев. Техрон, 1380/2001. С.1444.

«Таърихи Табаристон» низ бо ташбеҳоти зебо ишора мекунад: «Абумуслим гуфт: «Ниҳоле, ки ман нишонда бошам, агар ба тарбият ва тоату ғамхорагии он истодагӣ накунам ва боз гузорам, раҳгузариён бар кананд ва саъйи чандинсолаи ман абас ояд».¹

Бино ба нигоштаи Ибни Халдун чун Абумуслим фармони Мансурро дар бораи амири Шому Миср таъйин шуданаш бидид, ба нафраташ афзуд. Мансур аз Мадоин боз ба Абумуслим нома навишт, ки назди ӯ биёяд. Абумуслим ҷавоби рад дод ва «тахдид кард, ки агар беш аз ин ӯро фармоне диҳад, аз хилофат халъаш хоҳад кард».²

Аббосиён аз он замон ки Абумуслим дар Хуросон қудрат ёфт, дар сар ҳавои аз миён бардоштани ӯро доштанд, аммо ба сабаби вафодории сипоҳиёнаш аз ин амал бимнок буданд ва низ аз кинатӯзии хуросониён ба хунхоҳии раҳбари хеш ҳарос доштанд.

Абумуслим ҷониби Хуросон рафт ва Мансур муқаррар ба ӯ нома мефиристод ва ба наздаш даъват менамуд ва билохира «Исо, ами худро бифиристод ва аз чанд гуна дурушту нарм пайғом дод дар ниҳону ошкоро, то Абумуслиро сар бигардонид».³ Мансур пеш аз ин маншури ҳукумати Хуросонро «ба яке аз меҳтарон фиристода буд аз гумоштагони Абумуслим номи ӯ Абудовуд Холид ибни Иброҳим аз-Заҳлӣ, то Хуросон бигрифт ва ин хабар ба Бумуслим расид... ва ҳеҷ дармон надид, чуз рафтани».⁴

Яке аз бузургони Тахористон бо номи Низак, ки аз

¹ Баҳоуддин Муҳаммад ибни Ҳасан ибни Исфандиёри Котиб. Таърихи Табаристон. Ҷ.1. Тасҳеҳи Аббос Иқболи Оштиёнӣ. Табаристон, 1386/2007. С.186.

² Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.336.

³ Муҷмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.326

⁴ Ҳамон ҷо. С.326.

хайрхоҳони Абумуслим ва ҳокими Рай буд, ўро гуфт: «Панди ман бипазир ва пеши ў машав ва ҷони азизи худро ба хатар маяндоз»¹ ва ўро ба назди худ даъват карду гуфт, ки агар ба Рай биёй, Хуросон пушти сари туст.²

Абумуслим бо Молик ибни Ҳайсам, ки ҷойнишинаш буд, машварати назди Мансур рафтанд кард. Ў ва дигарон пешниҳод карданд, ки даъвати халифаро рад кунад ва ба Рай равад ва ба ин нукта таъкид карданд, ки сипоҳи Хуросон ва деҳқонони он аз ў пуштибонӣ хоҳанд кард.³ Аммо Абумуслим ба панди Низак гӯш фаро надод, машвари Моликро нодида гирифт ва ба гуфтаи Хавофӣ «баъд аз гуфту шуниди бисёр ўро бар он розӣ карданд, ки пеши Мансури халифа равад».⁴ Абумуслим бо хосони худ ба ҷониби Мансур, ки дар каронаи рӯди Мадоин лашкаргоҳ зада буд, омад.

Ҷараёни қатли ўро аксари таърихнигорони садаҳои миёна, аз ҷумла муаррихи маъруфи садаи нухум ва даҳум Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ дар асари худ «Таъриху-р-русули ва-л-мулук» чунин тасвир мекунад: Ҳангоме ки Абумуслим ба тарафи Мансур рафт, Мансур ба мардум фармон дод ба истиқболи ў бираванд ва ба ў ниҳоятӣ эҳтиромро бигузоранд. Он гоҳ ў дар чунин вазъияте омад ва бар Мансур ворид шуд ва дасти ўро бӯсид. Мансур дастур дод, ки баргардад ва шаб истироҳат кунад, ҳаммом бигирад ва рафъи хастагӣ намояд. Абумуслим баргашт. Вале фардо субҳи зуд Мансур чаҳор нафар аз ниғаҳбоноро омода кард ва онҳоро дар пушти пардаи утоқи худ ба камин нишонид

¹ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1448.

² Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.336.

³ Аҳмад ибни Исоқӣ Яъқубӣ (Ибни Возеҳӣ Яъқубӣ). Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. Мугарчим М.Оятӣ. Техрон. 1382. С.355.

⁴ Фасеҳӣ Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. Техрон, 1386. С.235.

ва дастур доду гуфт: «Ҳангоме ки ман дастҳоямро ба ҳам задам, шумо вазифаи худатонро анҷом бидихед».

Он гоҳ ба дунболи Абумуслим кас фиристод ва ўро эҳзор кард. Абумуслим бар Мансур ворид шуд. Мансур шурўъ кард ба хитобу итоб ва ёдоварии лағзишҳои Абумуслим (Мансур номи ўро ба ҷои Бумуслим Бумучрим мегирифт¹) ва аз ҷумла гуфт: «Чаро дар номае, ки барои ман навиштӣ, аввал номи худатро навиштӣ? Оё ту ҳамон касе нестӣ, ки ба тарафи мо омадӣ ва пурсидӣ, ки ин писари ҷория (канизак) кучост?»² Ва боз барои ту номае фиристодам (ба ман хабар доданд) вақте ки он номаро мехондӣ, истехзо мекардӣ ва баъд аз он ки худат онро хондӣ, ба Молик ибни Ҳайсам додӣ ва ў ҳам онро мехонду он гоҳ дунафарӣ бо ҳам механдидед.

Абумуслим шурўъ ба узрҳои кард ва дар баробари Мансур замини адабро бўса меод, вале Мансур ба ў гуфт: «Худо маро бидушад, агар туро накушам». Он гоҳ ду дасти худро ба ҳам зад. Ниғаҳбонон аз пушти парда берун омаданд ва бо шамшерҳои худ бар ў мезаданд ва ў фарёд мезаду амон мехост ва мегуфт: «Эй амралмуъминин, маро барои дафъи душманонат ниғаҳдор». Мансур гуфт: «Дар ин сурат Худоям ниғаҳнадорад, қадом душманам аз ту душмантар аст». Пас часадашро дар гилем печида, ба Дачла афканданд.³

Аҳмад ибни Исҳоқи Яъқубӣ, маъруф ба Ибни Возеҳӣ

¹ Балғамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1452.; Мучмалу-т-таворих ва-л-кисас. С.327.

² Абуалӣ Муҳаммади Балғамӣ менависад: Ва ин Буҷаъфари Мансури Давоникӣ буд ва аз бахилие, ки буд ўро Давоникӣ хондандӣ. Ва модари вай канизаке барбарӣ буд, номи вай Салома: Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балғамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1438; Ҳамдуллоҳи Муставфӣ менависад: «Чун дар бухл муболиғат намудӣ, ўро Абудавоник хонданд». Ҳамдуллоҳи Муставфӣ. Таърихи гузида. С.293.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С. 4125-4158.

Яъқубӣ (вафот байни солҳои 897-900), ки рисолааш «Таърихи Яъқубӣ» қадимтарин таърихи умумӣ дар аҳди исломист, мегӯяд, ки хидматгузори Мансур пайкари бечони Абумуслиро дар гилеме печида, дар канори хайма ниҳоданд ва ба ҳамроҳони ӯ гуфтанд: «Фароҳам гардед, ки амири муъминон фармудааст, то дирамҳо бар шумо нисор шавад ва бадраи (ҳамёни) дираме бар сари эшон нисор гардид ва чун саргарм бар чидани дирамҳо шуданд, сари Абумуслим бар эшон андохта шуд ва чун бад-он нигаристанд, он чи ба дасташон буд, фуру рехт ва забун гаштанд».¹

Чуноне ки дида шуд, муаллифони ду сарчашмаи таърихии наздик ба ин ҳодиса – Табарӣ ва Яъқубӣ ду хабари ноҳамгун пиромуни ҳасади Абумуслим медиҳанд, ки яке ба Дачла афканданд мегӯяд ва дигаре менависад, ки дар гилеме печида, дар канори хайма ниҳоданд.

Яке аз маъруфттарин ховаршиноси аврупоии охири садаи XVIII ва нимаи аввали садаи XIX, донишманди австриягӣ, муаллифи рисолаи боарзиши «Таърихи императории Усмонӣ» Йозеф фон Гаммер-Пургштал (Joseph von Hammer – Purgstall: 1774 -1856), ки донандаи хуби забонҳои форсӣ, арабӣ ва туркӣ буд ва соли 1796 ба Истамбул меравад ва ба ҳайси тарҷумон дар сафорати Австрия машғули кор шуда, дар баробари иҷрои вазифаи тарҷумонӣ дар ин сафорат, масруфи гирдоварӣ ва таҳқиқи осори хаттӣ ба забонҳои форсӣ, арабӣ ва туркӣ гардида, дар ин солҳо буд, ки ин ховаршинос ба Эрон низ сафар мекунад, дар зикри шаҳрҳои Хуросон ба ҳангоми ишғоли Темурланг, аз ҷумла аз Тус, ки бидуни набард ба ин хуношомӣ таърих таслим мешавад, менависад ва аз мадфани Абумуслим дар ин ҷо ёдовар мешавад: «Тусро Машҳад низ мегӯянд, ба иллати ин ки мақобири ҷамъе аз мардумони бузурги ислом дар он замин аст. Аз

¹ Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.356-357.

ҷумла қабри ҳазрати Ризо аст, ки ҳаштумин имом аст аз дувоздаҳ имом (-и аҳли шиа) ва қабри Ҳорунуррашиди Аббосӣ ва Абумуслими Марвазӣ, ки хунхортарин шучоони рӯзгор буданд ва ба қуввати бозӯи ӯ тоҷу тахти хилофат аз бани Умия бар бани Аббос мунтақил шуд, дар он макон аст ва дар он хок мадфун аст».¹

Пас суоле матраҳ мешавад: ин қабре, ки ховаршиноси австряғӣ марбут ба Абумуслим дар Тус медонад, марқади фарзист ва ё воқеӣ? Мусалламан ин масъала пажӯҳиши ҷудоғонаро тақозо дорад, ки хориҷ аз хавсалаи ин нигориш аст.

Бино ба ахбори сарчашмаҳои таърихӣ Мансур ба манзури ҷилавгирӣ аз исёни ҷониборони Абумуслим ба фармондеҳон ва сардорони ӯ тухфаҳои фаровон ва ҳадоёи муътабар фиристода, «ба ҳама сипоҳи вай қиз дод чандон, ки хушнуд шуданд. Ёрони вай бирафтанд ва мегуфтанд: «Мавлои хешро бо дирамҳо фурӯхтем».²

Барои таскини бештари ҷонибдорони Абумуслим, бино ба хабари «Таърихи гузида» Мансур гуфт: «Шумо дил хуш доред ва ба ҷойи худ боз равед ва яксола рӯзӣ бистонед ва ҳар киро ихтиёр кунед, бар шумо амир кунам». Бад-ин сухан ғавғо таскин ёфт».³

Дар ахбори Гардезӣ омадааст, ки Мансур Абудовудро дар моҳи рамазони соли 137 ҳ.қ./ феввали 755 ба ҷойи Абумуслим амири Хуросон таъйин кард.⁴ Абудовуд Холид ибни Иброҳим аз-Заҳлӣ аз коргузори Абумуслим дар Тахористон буд ва моҳи рамазони соли

¹ Joseph von Hammer-Purgstall. Таърихи императории Усмонӣ. Ҷ.I. Тарҷума ба форсӣ Мирзоақии Алибодии Мозандаронӣ. Ба эҳтимоми Комрони Фонӣ. Техрон, 1367. С.244.

² Табарӣ. Таъриху-р-русӯли ва-л-мулук. Китоби 6. С.4157

³ Ҳамдуллоҳи Муставфӣ. Таърихи гузида. С.295.

⁴ Абусаъид Абулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Таҳия ва нашри электроник Алиризо Каёнӣ. Мунташиршуда дар торнамои www.TARIKHFA.COM. Барги 143.

140 х.к./ июли 757¹ дар асари шӯриши дастае аз сипохиёнаш, ки бар алайҳаш дар Марв созмондеҳӣ шуда буд, аз фарози боми хонае афтоду мурд. Гардезӣ мегӯяд, ки «ӯро сапедчомагон бикушанд»², аммо ин аз воқеият дур аст, зеро сапедчомагон ба соли 159 х.к./775-776 зухур кардаанд. Бино ба ахбори Хавофӣ ба хатое, ки аз Абудовуд содир шуд, ҷамоате дар мавзее бо номи Боби Кушмоҳани Марв ба дари хонаи ӯ рафтанд, то ӯро бикушанд. Ӯ болои боме рафт, то лашкари худро ба имдод талабад, «пой бар канори бом ниҳод, хиште аз зери пойи ӯ бишкасту аз бом бияфтоду бимурд».³

Тибқи ахбори Табарӣ воқеаи қатли Абумуслим 25 шаъбони соли 137 х.к. мусодиф ба 13 феввали соли 755 рух дода аст.⁴ Дар «Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас» он 26 шаъбони соли 137 х.к баробар ба 14 феввали соли 755 зикр шудааст.⁵ Хавофӣ рӯзи қатли Абумуслихро 25 шаъбон зикр мекунад, аммо ин рухдодро марбути соли 139 х.к./756-757 медонад⁶, ки иштибоҳ аст.

Андар сифоти Абумуслим гуфтанд: «Марде буд кӯтоҳ, неку ва ширин ва фарохпешонӣ ва некумаҳосин ва дарозмӯй ва дарозпушт ва кӯтоҳсоқ ва фасеҳ андар лафз ва шеър ба тозӣ ва порсӣ гуфтӣ ва ҳаргиз мазоҳ накардӣ ва нахандидӣ... ва ба ҳеҷ фатҳ қардан ва корҳои азим аз вай хуррам шудан ва нишот пайдо наёмадӣ...ва тозиёнаи вай шамшер буд ва бар кас ба уқубат андар раҳм накард аз дуру наздик ва ҳар чи ба Хуросон андар меҳтарон буданд,

¹ Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Барги 143.

² Ҳамон ҷо. Барги 143.

³ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал, Техрон, 1386. С.237.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 6. С.4154.

⁵ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.326-327.

⁶ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал, Техрон, 1386. С.235.

аз яману рабеаву казоа¹ ва мулуку деҳқон ва марзбон ҳамаро бикушт ба даъвати бани ал-Аббос андар ва чун бикӯштандаш, сиву ҳафт сола буд...».²

Бояд таъкид кард, ки хуручи Абумуслим ва ҷонибдоронашро дар Хуросон метавон ба масобаи як исён бар зидди бедодғариҳои Умавиён пазируфт, зеро озору азияти онҳо то ҳадде нобашарӣ буд, ки мардум ба умеди раҳой аз ин ҳолат ба ҳар ҳодисачӯйе мепайвастанд. Дар зимн Ибни Асир аз даъвати Қаҳтаба ибни Шабиб - аз фармондорони Абумуслим, ки дар шаҳрҳои Хуросон куштори азиме кардааст, зикр мекунад. Ӯ ҳангоме ки дар моҳи зулқайдаи соли 130 ҳ.к. /июли соли 748 ба Гургон омад, ба мардум чунин мурочиат кард: «Эй хуросониён, оё медонед, ки сӯи чӣ касе меравед ва бо чӣ касе мечангед? Бозмондагони мардумро мекӯбед, ки хонаи Худойи бузургро оташ заданд».³

Аммо ин хуручо наметавон чун наҳзати озодибаш ва ё мазҳабӣ дар Хуросон алайҳи таҷовузи аъроб ва ҷилавгирӣ аз густариши дини ислом тасвир кард. Дар тасдиқи ин суҳанҳо Ибни Асир менависад, ки баъд аз ҳаждаҳ моҳи падидор шудани Абумуслим дар Хуросон Наср ибни Сайёр яке аз бардагони худ ба номи Язидро бо дастаи ҷанговароне ба набарди ӯ мефиристад, ки дар натиҷа Язид шикаст хӯрда, асир афтод. Абумуслим ба Язид некуӣ кард, захмхояшро даво бахшид ва озодаш намуд. Чун Язид ба назди Наср ибни Сайёр омад гуфт: «Инон ба ҳангом бо азон ва иқома намоз мегузоранд, Қуръон мехонанд, Худоро бисёр ёд мекунанд ва ба фармонронии паёмбари Худо (с) мехонанд. Ҷуз ин гумоне надорам, ки ба зудӣ корашон

¹ Қабилаҳои араби муҳочиршуда ба Хуросон

² Муҷмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.327.

³ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3247.

боло гирад. Агар ту хочаам набудӣ, ба наздат боз намегаштам, балки дар назди эшон мемондам».¹

Бо баррасии матолиби манобеи таърихӣ метавон ба ин нукта расид, ки Абумуслим на барои раҳиини кишвараш аз ишғоли аъроб, балки ба ҷонибдории хонадони чоҳталаби дигари араб, яъне оли Аббос дирафши муборизаро баланд кард ва дар ин роҳ ба худию бегона раҳм нанамуд. Ин буд, ки аз сиёсати пешакардаи ӯ худию бегонаҳо норизо мешуданд ва ин норизоиятиҳо ба ҳадде мерасид, ки алайҳи ӯ ва ҳукумати Аббосиён дар Хуросони Бузург даст ба шӯришҳо мезаданд. Яъқубӣ дар зимн мухтасар зикре аз хуруҷи Шарик ибни Шайх Маҳрӣ дар Бухоро мекунад, ки мегуфт: «Мо бо оли Муҳаммад байъат накардаем, ки хунхоро бирезем ва ба ғайри ҳақ амал кунем».²

¹ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3220.

² Аҳмад ибни Исоқӣ Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.336.

ҲУРУЧИ ШАРИК ИБНИ ШАЙХИ МАҲРӢ

Дар баёни воқеоти соли 133 ҳ.қ. /750-751 Табарӣ ба иҷмол аз қиёми Шарик ибни Шайхи Маҳрӣ дар Бухоро ёд мекунад: «Ва ҳам дар ин сол Шарик ибни Шайхи Маҳрӣ дар Хуросон, дар Бухоро бар зидди Абумуслим қиём кард ва бар ӯ эътироз оварду гуфт: «Пайраву хонадони Муҳаммад нашудем, ки хун бирезем ва бар хилофи ҳақ амал кунем» ва идома медиҳад, ки «беш аз сӣ ҳазор кас дар ин раъй пайрави ӯ шуданд. Абумуслим Зиёд ибни Солеҳи Хузоиро сӯйи ӯ фиристод, ки бо вай набард кард ва ӯро бикӯшт».¹

Муаллифи «Таърихи Бухоро» роҷеъ ба шӯриши Шарик (ӯро хоричӣ ном бурдааст) нисбат ба дигар манобеи таърихӣ тавзеҳи бештаре дода, Шарикро ҳавохоҳи алавиён дониста аст, ки мардумро ба сӯйи онон меҳонд. Шарик аз арабони шиамазҳаб буд, ки ба хилофати фарзандони халифаи чаҳорум Алӣ ибни Абутолиб даъват мекард ва мегуфт: «Мо аз ранчи Марвониён (Умавиён) акнун ҳалос ёфтем, моро ранчи оли Аббос намебояд. Фарзандони пайғомбар бояд, ки халифаи пайғомбар бувад».²

Шарик аз эҳсосоти зидди Аббосии мардум баҳра ҷуст ва даъвати ӯро амирони араби вилоятҳои Варорӯд, мисли амири Бухоро Абулҷаббор ибни Шуайб, амири Хоразм Абдулмалик ибни Ҳарсама, амири Замм (ҳоло Каркӣ, воқеъ дар соҳили чапи Амударё) Мухаллад ибни Хусайн ҷонибдорӣ карда, омодаи набард бо сипоҳи фиристодаи Абумуслим шуданд. Муҳимтар аз ҳама ин қиёмро ақшори васеи ҷомеаи Бухоро тарафдорӣ намуданд, чунончи дар «Таърихи Бухоро» зикр шудааст: «Ҷумлаи аҳли Бухоро бо

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 6. С.4117.

² Наршахӣ. Таърихи Бухоро. С.120.

вай (Шарик) иттифоқ карданд». ¹ Бинобар ин барои сипоҳи Абумуслим ва фармондеҳи он Зиёд ибни Солеҳ набард бо хуручкунандагони Бухоро, ки 37 рӯз ин қиём ба дарозо кашид, гарон афтод: «Ва ҳеч рӯз набуд, илло зафар мар Шайхро будӣ. Ва ҳар рӯз бисёре аз лашкари Зиёд ибни Солеҳ кушта шудӣ ва асир гаштӣ». ² Дар ин лаҳзоти мушкил барои сипоҳи Абумуслим ба кумаки онон Қутайба ибни Туғшодаи бухорхудот бо даҳ ҳазор сипоҳ меояд. «Ва бухорхудот бифармуд аҳли русто ва аҳли кӯшкҳоро бо лашкари Шарик дарҳо баста доранд ва таому алаф надиханд... Ва бар ҳар тариқе кор ба лашкари Шарик саҳт карданд, то лашкар ба танг андар монданд ва гурусна шуданд ва сутурони эшон алаф наёфтанд ва аз кор фуру монданд». ³ Новобаста ба ин тадобири низомии гирифташуда аз ҷониби Зиёд ва Қутайба ибни Туғшода қиёмкунандагон даст аз мубориза накашиданд. Пешвои онон Шарик ибни Шайх дар аснои набард аз асп афтода, кушта шуд, писари Шарик ва яке аз фармондеҳони маъруфаш, ки ба дастаи бузурги хуручкунандагон фармондеҳӣ мекард, асир афтода, аз ҷониби Зиёд ӯро ба дор овехтанд. Бисёре аз ҳаводорони ӯ дар деҳи Навканда, ки дар он ҷо барои сарфи гизо таваккуф карда буданд, кушта шуданд. Пас аз ин нобарориҳо бақияи қиёмкунандагон пароканда шуда, Зиёд ибни Солеҳ ворида шаҳр гардид ва фармон дод, «то оташ андар шаҳр заданд ва се шабонарӯз шаҳр бисӯхт... Ва бисёр кас аз аҳли шаҳр кушта шуданд. Ва Зиёд бифармуд, то ҳар киро аз шаҳр биғирифтанд, бар дари шаҳр бар дор карданд». ⁴

Сабабҳои шӯриши Шарикро метавон аз дидгоҳи мазҳабӣ, ихтилофҳои қавмию наҷодӣ ва дугонагии

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.121.

² Ҳамон ҷо. С.121.

³ Ҳамон ҷо. С.122.

⁴ Ҳамон ҷо. С.121-123.

ичтимой баён кард. Ин шӯриш аз он ҷиҳат мазҳабӣ буд, ки ниҳодашро ҷунбиши шиӣён фаро мегирифт ва аз навъи душманиҳои фазояндае буд, ки миёни Аббосиён ва қасоне буд, ки фикр мекарданд, ки алавиёнро фирефта, аз хилофат барканор доштаанд.

Ин шӯриш шояд дорои баъзе хусусиёти пайвандҳои қавмию наҷодӣ буда бошад. Шарик устувортарин пуштибонони ҳешро дар дохили шаҳри Бухоро ва бештар аз муҳочирони араб дошт, ки дар айёми ҳукумати Умавиён ба ин ҷо сокин шуда буданд. Баъид нест, ки Шарик пайвандҳои қавмӣ бо ин муҳочирони араб дошт, аммо Зиёд аз сӯйи бухорхудот ва фурӯдастони хуросонӣ тақвият мешуд.

Шӯриши Шарик намудори дугонагии иҷтимоӣ миёни шаҳриён ва рустоӣён, яъне ашрофи баландпояи шаҳр ва бебизоатони русто низ буд. Бухорхудот, ки нахуст ба Умавиён вафодор буд, ин воқеиятро дарк мекард, ки бояд аз фиристодаи Абумуслим, Зиёд пуштибонӣ намояд, то саркашии ононро, ки манофеи ашрофии ўро таҳдид мекард, сарқӯб кунад. Бинобар ин аз Зиёд ҷонибдорӣ кардани Қутайба ибни Туғшодаи бухорхудотро набояд ҷун ҳавоҳои комилӣ аз Аббосиён донист. Қутайба ибни Туғшодаи бухорхудот аз ин ёрӣ подоше наёфт ва ҷандон нагузашт, ки ба фармони Абумуслим ба сабаби «риддат»¹ ба қатл расид.²

Бино ба хабари «Таърихи Бухоро» ин замон дар шаҳри бузурги дигари Варорӯд, Самарқанд низ мардум нофармонӣ аз Абумуслим ва Аббосиён карда буданд: «Ва ҷун Зиёд аз қори Бухоро дил фориғ кард, ба ҷониби Самарқанд рафт ва он ҷо ўро ҳарбҳо афтод».³

¹ Риддат ба маънии аз дин гаштан, махсусан аз дини ислом гаштан аст. Ба назар мерасад, ки Қутайба ибни Туғшода пойбанди ойин ва русуми мазҳабии аҷодии ҳеш буда аст ва он ҷи дар «Таърихи Бухоро» аз «риддат»-и ў зикр мешавад, ба ҳамин маънист.

² Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.35.

³ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.124.

Шӯриши Шарик Аббосиён ва ҷонибдорони ононро водор ба ин амр кард, ки волиёнеро, ки бо Умавиён дар Хуросони Бузург ҳамкорӣ карда буданд, аз сахнаи ҳукумат дур намоянд ва касонero ба ҳукумати вилоятҳои ин сарзамин гуморанд, ки ба ин хонавода ҳусни таваҷҷуҳ дошта бошанд. Бад-ин маънӣ Абумуслим пирӯзии хешро бар Шарик бо гусел доштани Абудовуд Холид ибни Иброҳим ба Хуттал, ки шоҳи он саркашӣ оғоз карда буд, дунбол кард. Абудовуд шоҳи Хуттал Ҳанаш ибни Сабалро, ки гурӯҳе аз деҳқонon бад-ӯ пайваста буданд, дар муҳосира гирифт. Бо вучуди ин ки онҳо дар тангнову гарданаҳо ва қалъаҳо муқовимат карданд, аммо саранҷом шоҳи Хуттал бо дастае аз пуштибонони худ аз роҳи Фарғона ба Чин фирор намуда, аз императори Чин дархости ёрӣ намуданд. Абудовуд касонero, ки аз ҷонибдорони шоҳи Хуттал асир карда буд, ба Балх овард ва сипас ба назди Абумуслим фиристод.¹

Дар хабар аст, ки дар ин соли 133 ҳ.қ./751 миёни ихшиди Фарғона ва подшоҳи Чоч муҳолифатҳо шуд. Ихшиди Фарғона аз императори Чин кӯмак хост ва ҳазорҳо марди ҷангӣ барои тохтан ба Чоч аз Чин ба ёрии ихшиди Фарғона расиданд, ки дар натиҷа шоҳи Чочро муҳосира карданд ва ӯ «бар фармони подшоҳи Чин фуруд омад. Вай газанде ба ӯ ё касонаш нарасонд. Гузориш ба Абумуслим расид ва ӯ Зиёд ибни Солехро ба ҷангашон гусел дошт. Эшон бар қаронаи рӯди Тироз дидору пайкор карданд ва мусулмонon пирӯз шуданд ва аз эшон пиромуни панҷоҳ ҳазор танро куштанд ва бист ҳазор касро ба асирӣ гирифтанд ва дигарon гурехтанд ва рӯ ба сӯйе оварданд. Ин рухдод дар зулҳиҷҷаи 133 /июли 751 буд»².

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4117; Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3313.

² Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3313-3314.

Ба пирӯзшудагон ғаниматҳо ва асирони зиёде расид. Аз ҷумла миёни онҳо ангуштаре бо ёкут буд, ки андозаи шигифтангез дошта, аз як фармондеҳи асири чинӣ гирифта шуд ва онро ба Саффоҳ фиристоданд, ки он мероси хонаводагии Аббосиён гардид. Як натиҷаи муҳими таърихию фарҳангӣ аз ин пирӯзӣ дар ҳаволии Тироз тавлиди қоғаз дар хориҷ аз марзҳои Чин буд. Лашкари чинро гурӯҳҳои зиёди пуштибон, аз ҷумлаи косибон ҳамроҳӣ мекарданд, ки теъдоде аз онҳо низ асир афтоданд. Дар миёни ин асирон абрешимбофон ва қоғазгарон низ буданд. Аъроб нафаҳмиданд чӣ сарвате ба дасташон афтодааст ва қадри онро надониста, онҳоро дар Самарқанд раҳо карда, ду бофандаи абрешимро ба ҳайси хунармандони чирадаст ба пойтахти хилофат фиристоданд, ки дар он ҷо як коргоҳи абрешимбофӣ таъсис доданд. Аммо дар Самарқанд тавлиди қоғаз оғоз шуд ва ин шаҳри тоҷикон барои чандин садаҳо яке аз марказҳои маъруфи тавлиди қоғазӣ аълосифат маҳсуб мегардид.¹

Кашида шудани пойи Аббосиён ба Варорӯд, чиниёро водор ба ворид шудан ба корзорҳои минтақаӣ кард. Ин пирӯзии ҷонибдорони ҳукумати Аббосӣ бар чиниён дар қаронаи рӯди Тироз дастоварди муҳим дар истиқрори ҳукумати аббосихоҳон ва баёнгарии бартариҳои низомии онон бар чиниён дар ин сарзамин буд ва он асрҳо марзи Чину ҷаҳони исломро муайян кард. Аммо барҷастатарин ҳосили ин пирӯзӣ бар чиниён он буд, ки ба Абумуслим қудрати онро дод, то тавонад нуфузи ҳукумати худро дар ин ҷо устувор созад.

Ба василаи муборизоти Абумуслим ва ҷонибдоронаш ҳукумати Аббосӣ дар Варорӯд пойдор гашта, аз таҳдиди чиниён ворафт ва Абумуслим

¹ Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.593.

фармонравоёни вобастаи хешро ба ин чо гуморид. Бо ин хама дастовардхо ҳукумати онон дар ин қисмати Хуросони Бузург таъмиқ наёфт ва замон то замон дар баробари ҳукумати Аббосиҳо нофармониҳо ва саркашиҳои сахт падидор мегашт.

Табарӣ аз ҳаводиси дар соли 134 х.к./751-752 рухдода дар Хуросони Бузург аз лашкаркашии Абумуслим ба чониби Варорӯд ёд мекунад ва менависад, ки «Абудовуд Холид ибни Иброҳим ба ғазои мардumi Кеш рафт, Ихрид подшоҳи он чоро бикӯшт» ва идома медиҳад, ки аз мардumi Кеш «миқдори фаровони зуруфи чинии нақшдори муталлои бемонанд ва зинҳои чинӣ ва дигар колои Чин аз дебову ғайри дебо ва ғайра ва тухфаҳои чинӣ аз онҳо гирифт ва ҳамаро пеши Абумуслим фиристод, ки ба Самарқанд буд... Абумуслим аз он пас, ки аз мардumi Суғду Бухоро куштор кард ва бигуфт, то девори Самарқандро бунён кунанд ва Зиёд ибни Солеҳро бар Суғд ва бар мардumi Бухоро гумошт ва он гоҳ ба Марв бозгашт».¹ Ин хабарро Ибни Асир низ зикр кардааст.²

Соли 135 х.к./752-753 гумоштаи Абумуслим Зиёд ибни Солеҳ дар Варорӯд даст ба шӯриш зад ва аз фармонбардории Абумуслим рӯй бартофт. Зиёд муддаӣ буд, ки номае аз халифаи Аббосӣ ба ӯ расида ва ӯро омили Хуросон сохтааст. Бино ба ахбори манобеи таърихӣ Абулаббоси Саффоҳ ба сӯи Зиёд ибни Солеҳ шахсеро бо номи Сабоъ ибни Нуъмони Аздӣ, ки миёни халифаи Аббосӣ ва Зиёд миёнчигарӣ мекард, фиристода, фармудаш, агар фурсати муносиб даст диҳад, ба Абумуслим битозад ва хунашро бирезад. Абумуслим аз ин кор огоҳ шуда, фармон дод Сабоъро дар Омул ба зиндон афкананд ва худ раҳсипори Бухоро гашт.

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4121.

² Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3318.

Шуморе аз фармондеҳони сипохи Зиёд ба Абумуслим таслим гардиданд ва Зиёд ибни Солеҳ кушта шуд.¹

Кутайба ибни Муслими араб барои Умавиён Варорӯдро ғорат кардаву ба хун кашида буд, пас дарднок аст бигӯем, ки Абумуслими Хуросонӣ низ ин рисолатро иҷро кард, аммо барои фарохонӣ ба хонадони дигари араб – Аббосиён, ки билохира қурбони тазвир, найранг ва дасисаи онон гардид. Ибни Халдун нуктаи ҷолиберо зикр мекунад, ки дар охир Абумуслим «аз ҷинойте, ки дар қиём ба даъват барои ин хонадон (Аббосиён) муртакиб шуда, тавба намуда буд». ²

Аъроб дар рӯзгори халифаи севум, Усмон ибни Аффон (644-656) ба ҳадафи тасхири Хуросон вориди ин сарзамин шуданд ва ҳудуди камтар аз як сада баъд аз ишғоли араб мардуми Хуросон хуруҷ карданд ва дар барандохтани давлати Умавиён ва таъсиси давлати Аббосӣ нақши калидӣ бозиданд. Давлати Аббосӣ ҳосили ранҷу муборизоти озодагони Хуросон буд, аммо Аббосиён аз ин муборизони ҷонфидои хеш қадрдонӣ накарданд ва дар ниғаҳдории давлати хеш аз рехтани хуни ҷонибдорони вафодори худ даст барнадошанд. Ҳақиқат он аст, ки тамоми он хуросонийёро, ки дар таъсиси давлати онҳо фидокориҳо намуданд, ба хиёнат ҳалок карданд. Абумуслим, ки аз муассисони давлати Аббосӣ ва ин давлат парварда ва овардаи ӯ буд, аз бадгумонӣ, бадсигоӣ ва баддили Аббосиён дар амон намонд. Аз ӯ нақли қавл шудааст, ки гуфта буд: «Ахтарҳои дудмони Умавиҳо хомӯш кардам ва оташи Аббосиёнро барафрӯхтам. Инак бояд аз сӯхтан аз шуълаҳои он парҳез кунам». Аммо чандон нагузашт, ки

¹Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4122-4123; Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3321-3322.

² Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.337.

ӯ чун қофиласолори шӯрбахтон падидор шуд.¹ Хонадони Бармакӣ низ гирифтори чунин сарнавишти ғамангез гардид, ки таърихи онҳо баъдан гуфта хоҳад шуд.

Марги Абумуслим роҳеро ба халифаи Аббосӣ, Мансур ва ҳамкоронаш барои аз миён бардоштани хуросониён – нерӯе, ки иродаашро ба Аббосиён таҳмил мекард, ҳамвор сохт. Бино ба гуфтаи муаллифи «Муручу-з-заҳаб» замоне ки Мансур Абумуслиро ба қатл расонид, Чаъфар ибни Ҳанзала, ки яке аз рақибони Абумуслим буд, ба назди Мансур омад ва Мансур бад-ӯ гуфт: «Дар бораи кори Абумуслим чӣ мегӯӣ?» Гуфт: «Эй амири муъминон, агар як мӯйи сари ӯро гирифтӣ, чонаш бигир, чонаш бигир». Мансур гуфт: «Худоят тавфиқ диҳад, инак дар ин фарш аст» ва чун ӯро кушта дид, гуфт: «Эй амири муъминон, имрӯзро оғози хилофати ҳеш маҳсуб дор».²

Ҳадафи худмухтори Хуросон, ки шояд онро Абумуслим ва ҳавохоҳони ӯ дар дил мепарвариданд, аз миён рафт. Марги ӯ воқуниши номатлубе аз ҷониби дастаҳои ҷонибдори Абумуслим барои Аббосиён офарид ва ин гурӯҳҳо барои дастбӣ ба имтиёзоти сиёсӣ аз ҳар фурсате баҳра меҷустанд. Абумуслиро онҳо ба гунаи шахси ба ноҳақ кушташуда ва шаҳид ҷилва меоданд ва нохушнудии ҳешро ба сурати хуручное, ки гоҳу гузоре хилофати Аббосиро тақон меод, намудор месохтанд. Аммо он хуросониёне, ки дар Ироқ дар хидмати халифа ва сипоҳи ӯ буданд, ин дигаргуниро чун як амри зарурӣ пазируфтанд, ба халифаи Аббосӣ вафодор монданд ва дар амри ташаққули ҳукумати марказии хилофат мусоидат намуданд.

¹ Elton L.Daniel. Таърихи сиёсӣ ва иҷтимоии Хуросон дар замони ҳукумати Аббосиён. Мутарҷим М.Рачабниё. Техрон, 1368. С.114.

² Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.295-296.

**ХУНБАҶОИ АБУМУСЛИМ – БАҶОНАЕ
ДАР МУБОРИЗАҶОИ ЗИДДИ АРАБҶО.
ИСЁНИ СИНБОДИ МУҶ**

Бо вучуди ин ки хуручи Абумуслим оҳанги озодибашш надошт, аммо Абумуслим бо барандохтани хилофати бани Умия дар Хуросон ба пайкари худкомагии нажоди араб зарбаи сангин ворид сохт ва бартарихоҳии ононро дар ҳукумат кардан зери суол бурд. Марги фоҷиабори ӯ сароғози муборизаҳои баъдӣ дар Хуросони Бузург алайҳи аъроб гардид. Хунбаҳои Абумуслим баҳонаи аксари шӯришҳои ин замон дар Хуросони Бузург ба ҳисоб мерафт ва зимнан ҳамаи ин саркашиҳо дорои гароише ба афкори хатарнок нисбат ба ислом буд. Дар тақвияти ин ҳарфҳо муаллифи «Таърихи Табаристон» мегӯяд: «Ба куштани Абумуслим аз Мансур аҳли олам ҳисоби азим гирифтанд ва хавфе ва сиёсате аз ӯ ба дилҳо қарор гирифт».¹

Бояд зикр кард, ки фирқаҳои нохушнуд аз араб дар Хуросони Бузург муддатҳо пештар аз қатли Абумуслим дар ин сарзамин фаъолият мекарданд. Абумуслим бо онҳо робитаи дугона дошт: он ҷо ки барояш судманд буд, ба онҳо аз дари муфоҳима ва мусолиҳа ворид мешуд ва он ҷо ки бими тачовуз аз худуди андешаҳои мазҳабӣ ва густоҳии онҳо мерафт, онҳоро зери фишор қарор меод. Дар хабар аст, ки ҳатто бисёре аз ононро мекушт. Онон низ ақсуламал нишон меоданд ва ба ҷонаш қасд мекарданд. Бино ба иттилои «Мучмалу-т-таворих» «Абумуслиро заҳр дода буданд, чунон-к мӯй ва пӯст боз гузошт».²

Нахустин намоди яъс ва безории ҳамагонӣ аз қатли Абумуслим, ки боризтарин эҳсоси нохушнудӣ аз сиёсатҳои ҳукумати Аббосиён буд, дар шӯриши Синбоди

¹ Баҳоуддин ибни Исфандиёри Котиб. Таърихи Табаристон. Ҷ.1. С.186.

² Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.329.

Муғ (сокини деҳи Оҳани Нишопур) падидор гардид, ки ду моҳ пас аз марғи Абумуслим рух дод¹ ва он яқинан чанбаи динӣ дошт.

Дар ин чо мо ба вазъияти фавқуллодае рӯ ба рӯ мешавем, ки дар он як рӯҳонии зардуштӣ (ҳатто агар ахиран мусулмон шуда бошад ҳам) чун интиқомчӯӣ як раҳбари мусулмон амал мекунад. Зоҳиран эрониясл будани Абумуслим ва ширкати теъдоди зиёде аз мардуми Эрону Хуросон дар қиём ба раҳбарии ӯ ва орзуи раҳой аз султаи араб сабаби эҷоди намоде аз такаддус дар атрофии шахсияти ӯ гардид.²

Оғози хуручи Синбодро, ки Балғамӣ ду моҳ баъд аз қатли Абумуслим гуфтааст, метавон нимаи аввали моҳи апрели соли 755 донист.

Яъқубӣ бар он аст, ки Синбодро гурӯҳе аз пайравони Абумуслим, ки пас аз қатли ӯ ба Хуросон гурехта буданд, барангехтанд: «Гурӯҳе аз ҳамраҳони Абумуслим ба Хуросон рафтанд ва ба Синбод, ки дар Нишопур буд, пайвастанд ва чун Синбод аз кушта шудани Абумуслим хабар ёфт, сар ба нофармонӣ баланд кард ва ба хунхоҳии вай хуруч намуд».³

Бино ба ахбори Табарӣ Синбод⁴ аз парвардағони Абумуслим,⁵ ба гуфтаи Балғамӣ муғе аз Нишопур, ки «Абумуслим ӯро некӯ доштӣ»⁶ ва ба қавли Ҳоча Низомулмулк раиси зардуштиёни Нишопур буд, ки «бо Абумуслим ҳаққи суҳбати қадим дошт ва ӯро ба сипахсолорӣ расонид».⁷

¹ Балғамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1454.

² Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). С.600.

³ Аҳмад ибни Исҳоқи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.356-357.

⁴ Табарӣ Синбоди маҷус зикр мекунад

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 6. С.4159.

⁶ Балғамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1454.

⁷ Ҳоча Низомулмулк. Сиёсатнома. С.274.

Ривоятҳои осори таърихӣ ба ин қароранд, ки Синбод ба хизонае, ки Абумуслим дар Рай бар ҷой гузошта буд, даст ёфт. Аз гуфтаҳои муаллифи «Таърихи Табаристон», ки «Синбод ном ноибе буд ўро бо хизона ва амволи барӣ фуру дошт»,¹ метавон чунин бардошт кард, ки Синбод аз фармондеҳони сипоҳи Абумуслим буд ва дур аз ҳақиқат нест, ки Абумуслим ўро дар ҳифозати хизонаи хеш баргуморида бошад.

Балъамӣ менависад, ки Синбод баъд аз дарёфти хабари қатли Абумуслим гуфт: «Ҳаққи Бумуслим бар ман вочиб аст, ки ман ин хостаро ҳама ба талаби хуни Бумуслим харҷ кунам. Ва чун хоста намонад, ҷон бидихам».² Пас ў ба интиқомчӯйии Абумуслим бархоста, шаст ҳазор марди ҷангӣ пиромуни хеш гирд оварда³, ба худ номи Фирӯзи Испаҳбуд гирифта, шаҳрҳои Нишопур, Қумис ва Райро ба даст оварда, беш аз ҳафтад рӯз⁴ ба аъроб мубориза кард.

Сабаби ин пешрафту пирӯзӣ дар он буд, ки пиромуни Синбод на танҳо пайравони дини зартуштӣ, инчунин он гурӯҳҳои мусулмони нохушнуд аз Аббосиён низ гирди ҳам омаданд.⁵

Ба суръати шигифтангез густариш ёфтани шӯриши Синбод Мансури Аббосиро ғофилгир кард ва ҳар чи ҷонибдорони Мансур талош бар фуру нишонидани

¹ Баҳоуддин ибни Исфандиёри Котиб. Таърихи Табаристон. Ҷ.1. С.186.

² Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1454.

³ Ҳамон ҷо. С.1454.

⁴ Ибни Асир низ инро тасдиқ мекунад: «Миёни хезиш ва ҷон бохтани Синбод ҳафтад рӯз буд»: Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3351; Хоча Низомулмулк менависад, ки Мансур ҳафт сол баъд Ҷаҳвари Иҷлиро ба набарди Синбод фиристод, ки дур аз ҳақиқат аст: Хоча Низомулмулк. Сиёсатнома. С.275.

⁵ Р.Н.Фрай. Асри заррини фарҳанги Эрон. Тарҷумаи М.Раҷабниён. Чопи дувум. Техрон: Суруш, 1363. С.144.

шӯриши Синбодро карданд, аммо шикаст ёфтанд. Мансур худ ба тадбирчӯӣ пардохт ва Абуҷаъфар Ҷаҳвар ибни Маррори Ичлиро (Хавофӣ ўро Ҷумҳур ибни Маррори Ичлӣ мегӯяд¹) бо сипоҳи дахҳазора ба набарди Синбод фиристод, ки миёни Ҷамадон ва Рай бо ҳам ба ҷанг шуданд. Дар ин пайкор, ки ҷаҳор рӯз давом кард,² Синбод ва муборизонаш шикаст хӯрданд ва пешвои шӯришиён дар мобайни Табаристону Қумис кушта шуд.³

Бино ба хабари Балъамӣ он ҷама ҳазинаҳо ва хостаҳои Абумуслим ба дасти Ҷаҳвар афтоданд ва аз тарси он ки ин ҷама ганҷро Мансур биситонад, ў ба назди халифа нарафта, дар Ҷамадон таваккуф кард. Мансур Муҳаммад ибни Ашъас ал-Хузоиро ба набарди ў фиристод ва Ҷаҳвар ба Озарбочон фирор кард ва Хузоӣ ҳазинаҳои Абумуслимро ба Мансур фиристод, ки ин воқеа ба соли 140 ҳ.к./757-758 буд.⁴

Ибни Асир сабаби шикасти Синбодро дар он тадбири номуваффақи низомие мебинад, ки фикр мекард тавассути он пирӯз мешавад. Ў занону кӯдакони асиргаштаи мусулмононро бар шутурон дар пешопеши лашкари худ мисли сипар гузошт⁵ ва чун шутурон фарёдҳои бисёр баланди ҷангиёни мусулмонро шуниданд, тарсида, ба шиддат ақиб гаштанд ва теъдоди зиёде аз сипоҳиёни Синбодро зерӣ пойи худ куштанд. Аз муборизони Синбод (Ибни Асир онҳоро габр ном мебарад) шаст ҳазор кас дар набард бо аъроб кушта

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал, Техрон, 1386. С.236.

² Ҳоҷа Низомулмулк. Сиёсатнома. С.275.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 6. С.4159.

⁴ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1454-1455.

⁵ Ба хангоми ҳучуми муғул ба Мовароуннаҳр лашкари муғул мардуми асирафтаи як шаҳрро дар ҷилави сипоҳи худ қарор дода, ба ишғоли шаҳри дигар мерафтанд, ки он мардуми чун сипар ба муғулон хидматкардари «ҳашарӣ» мегуфтанд.

шуда, занону кӯдакони онҳо ба асорат афтоданд. Чун Синбод шикасти худро эҳсос кард, ба ҷониби Табаристон ақиб нишаст ва ба испаҳбуди он паноҳ бурд. Испаҳбуди Табаристон шахсеро аз коргузори худ бо номи Тус ба пешвози ӯ фиристод. Синбод «бар ӯ гарданфарозӣ кард. Тус ӯро кушт ва барои Мансур навишт, ки Синбодро кушта ва дороиҳои ӯро гирифта аст. Мансур барои испаҳбуди Табаристон нома навишт ва хоҳони дороиҳо гашт. Ӯ гуфт чизе ба даст надорад. Мансур сипохон бар сари ӯ фиристод ва испаҳбуд ба Дайлам гурехт».¹

Воқеаи шӯриши Синбодро Табарӣ (839-943), ки 84 сол пас аз он таваллуд шудааст ва ҳанӯз афсонаву қиссаҳо ва ҷаълу таассуб зевари он нагашта буданд, мухтасар ва бидуни эҳсосот навишта. Аммо баёни нависандагони баъдӣ, ба хусус пас аз Сомониён роҷеъ ба ин шӯриш аз ҷаълу таассуб ҳолӣ нест. Ин замон дини ислом миёни мардуми Эрон ва Хуросони Бузург аз бегонагии худ коста, дар андешаву афкори мардум ҷойгузини динҳои қаблашон гардида буд. Ба ин далел тамоми ин хурӯҷҳо аз зери айнаки таассуби дини навпазируфташуда тафсир мегашт. Барои мисол Хоча Низомулмулк, ки дар муборизоти мазҳабӣ аз душманони сарсаҳти шиа, бавижа исмоилиён буд, дар баёни исёни Синбод афсонаву ривоятҳои дар замонаш шаклгирифтаҳо ба он пайвандида, менависад, ки Синбод «нахуст Убайдаи Ҳанафиро, ки аз қабли Мансур ҳокими Рай буда, бикушт ва хизонаҳо, ки Абумуслим ба Рай ниҳода буд бардошт».² Чун қавихол гашт, талаби

¹ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3351-3352.

² Ибни Асир пиромуни ганҷҳои Абумуслим менависад: «Абумуслим онҳоро ба ҳангоми равона шудан ба назди Абулаббос бар ҷой ҳишта (гузошта) буд»: Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3351.

хуни Абумуслим кард ва даъвӣ кард, ки ӯ расули Абумуслим аст ва мардумони Ироқу Хуросонро гуфт, ки «Абумуслиро накуштаанд, валекин қасд кард Мансур ба қатли ӯ ва ӯ номи меҳини худои таоло бихонд, кабӯтаре гашт сафед ва аз миёни ҳар ду дасти ӯ бипарид ва акнун дар ҳисоре аст аз мис карда ва бо Маҳдӣ ва Маздак нишаста аст ва инак ҳар се берун меоянд ва муқаддам Абумуслим хоҳад буд ва Маздак вазираш ва номаи Абумуслим ба ман омадааст»¹ ва дар идома чунин зикр мекунад, ки Синбод «ҳар гоҳ бо габрон хилват кардӣ, гуфтӣ, ки «давлат араб шуд, ки дар китобе ёфтаам аз кутуби бани Сосон ва ман боз нагардам то Каъбаро вайрон накунам»², ки ӯро бадали офтоб бар пой кардаанд ва мо ҳамчунон қиблаи ҳеш офтоб кунем, чунон ки дар қадим будааст».³

Аз хилоли суҳанони Ҳоҷа Низомулмулк ва Ибни Асир метавон хулоса кард, ки Синбод ба баҳонаи хунбаҳои Абумуслим дар муборизааш масъалаи эҳёи дини аҷдодиашро матраҳ мекунад. Аз дидгоҳи таърихнависони зикршуда ин шӯриш ҳам зидди арабӣ ва ҳам зиди исломӣ буд. Синбод, ки аз зардуштиёни Рай ва Табаристон дарҳости ёрӣ кард, барои баланд бардоштани рӯҳияи муборизаи онҳо поёни давлати Аббосиёнро дар Хуросон пешгӯӣ мекард.

Аҳамияти шӯриши Синбод на танҳо дар он хулоса мешавад, ки нахустин ақсуламали хуросониён алайҳи Аббосиён барои қатли Абумуслим буд, инчунин дар он зоҳир мешавад, ки ин шӯриш ба созмонёбии мавҷи муҳолифат бо Аббосиён ва падидор шудани андешаи

¹ Ҳоҷа Низомулмулк. Сиёсатнома. С.275.

² Дар зимн Ибни Асир мегӯяд: «Чунин фаро намуд, ки оҳанги Каъба дорад, то онро вайрон кунад»: Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3351.

³ Ҳоҷа Низомулмулк. Сиёсатнома. С. 275.

зидди хилофати Аббосӣ ва густурдагии мавҷи эътироз дар хорич аз Хуросон мусоидат кард.

Бо вучуди ин ки симои Синбоди муғро муаллифони манобеи таърихӣ шахси фурсатталаб чилвагар кардаанд, ки ба ин васила мехост мақома ва ҷойгоҳе дар ҷомеаи замонаш ба даст оварад ва низ ўро ба ғорат кардани тавонгарон ва ҷамъ намудани сарват айбдор менамоянд, аммо воқеият ин аст, ки агар бо ғорати сарватмандон чизе ҳам ба даст оварда бошад, ҳамаи онро сарфи созмон додан ва фармондории шўриш намуд ва дар ин роҳ ҷони хешро аз даст дод.

Хуручи Синбод сарчашма аз муҳолифат бо давлати навтаъсиси худкомаи Аббосиён ва бо баҳрагири аз андешаҳои пуртахайюли фирқаҳои мазҳабии зидди арабӣ ва зидди исломӣ ва натоиҷи бадастомада аз ҷунбиш ва сарнавишти фочиабори Абумуслим мегирифт, ки дар оянда роҳро барои ин гуна наҳзатҳо фарохтар боз кард.

Бо баҳрагири аз хуручи Синбоди муғ, ки навоҳӣ ва шаҳрҳои ғарбии Хуросонро фаро гирифта буд, гурӯҳҳои дигар ин шўришхоро ба баҳши аъзами Хуросони Бузург (то Варорўд) густариш доданд, ки ин сарзамин ба пинҳонгоҳи муҳолифони сиёсӣ, иҷтимоӣ ва динии Умавиён ва баъдан Аббосиён мубаддал гардида буд.

Бисёре аз ҳаводорони мутаассиби Абумуслим ва фирқаҳои фурсатталаби зидди арабӣ ин замон фаъолияти хешро дар Хуросони Бузург доман заданд. Хатари густариши бештари ин фаъолиятҳо Мансури Аббосиро бар он дошт, ки то куштани вобастагони ин фирқахоро раво эълон кунад ва ҳар гуна бурузи нохушнудиҳоро бар сари қатли Абумуслим бераҳмона фуру нишонад.¹

Фирқаҳои вобаста ба Абумуслихро ровандия² мехонданд. Ин фирқа аз асҳоби Абдуллоҳи Ровандӣ

¹ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.329.

² Ин фирқа аз аҳли Хуросон буданд, ки афкори Абумуслихро дунбол мекарданд.

мебошад, ки аббосия низ ном дорад, имоматро ҳаққи фарзандони Аббос, амаки пайғамбари ислом медонист, ки саранҷом фарзандони Муҳаммад ибни Алӣ ибни Абдуллоҳ ибни Аббос ибни Абдулмуталлибро ба хилофат расониданд. Ин ҷамоат, ки аксарашон аз деҳқонон ва начибзодагони хуросонӣ буданд, бо сарварию Абумуслими Хуросонӣ Умавиёнро дар Хуросон барандохтанд. Онҳо касоне буданд, ки мепиндоштанд имомат аз Иброҳим ба Абумуслим расидааст. Ровандиён ба се даста қисмат мешуданд. Яке аз онҳо ризомия хонда мешуд, ки ба номи пешвои он Ризом ибни Собиқ, ки аз табори эронӣ буд ва ба кушта нашудани Абумуслим ва рӯҳулваҳӣ - ҳулули рӯҳи худованд дар ӯ ақида доштанд. Ҳаводорони он эътиқод ё ба қавли Ҳавофӣ мазҳаби таносух доштанд¹ ва мепиндоштанд, ки рӯҳи муқаддаси Абумуслим пас аз марги ӯ ба пайкари ҷойнишинони барҳаққи ӯ даромада аст.

Гурӯҳи дигаре дар Ҳироту Марв, ки фирқаи тундрав буда, бо номи абумуслимия ё баркукия иштихор ёфтанд, чунин мепиндоштанд, ки Мансури Аббосӣ тавони Абумуслимо қатл кардан нашошт, бинобар ин ӯ Абумуслимо накушта, балки шайтонеро шабеҳи Абумуслим кушта ва Абумуслим ханӯз зинда аст. Фирқаи абумуслимия, ки муътақид ба имомати Абумуслими Хуросонӣ ва ҳаёти ҷовиди ӯ буданд, шуъбае аз ровандия маҳсуб мешаванд.

Фирқаи сеюм бо номи ҳаририя иштихор дошт, ки аз асҳоби Абуҳарираи Ровандӣ буданд ва ба имомати Аббос – амаки паёмбар ва Абумуслим эътиқод доштанд.

Ин фирқаҳо намояндаи як гурӯҳи хоси ҷомеа набуданд, балки аз кишрҳое буданд, ки аз сиёсати Аббосиён нохушнуд гардида, мепиндоштанд, ки

¹ Фасеҳи Ҳавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. Техрон, 1386. С.238.

мушкили онҳо он замон рафъ хоҳад гардид, ки дастгоҳи хилофат иваз шавад.

Бино ба ахбори Хавофӣ халифаи Аббосӣ Абучаъфари Мансур соли 141 ҳ.қ./758-759 лашкари хешро алайҳи ровандиён ба ҷанг фиристонд, ки шашсад тан аз онҳо ба қатл расид.¹

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. Техрон, 1386. С.238.

Хуруҷи Устоз Сис

Бояд иқроӣ шуд, ки ин замон на ҳамаи исёнҳо дар Хуросон пайванде бо андешаи хунхоҳии Абумуслим ва ё қоил шудан ба маснади имоматӣ ва ё осмонии ӯ пайвастагӣ дошт. Аз наҳзати Синбод беш аз дувоздаҳ сол нагузашта ва ҳанӯз ёди он аз хотираи мардум зудуда нашуда буд, ки соли 150 ҳ.қ. мусодиф ба 767-768 бино ба ахбори Табарӣ Устоз Сис бо сесада ҳазор¹ мардони ҷангии Ҳироту Бодғис ва Систону дигар вилоятҳои Хуросон ба қиём бархост.²

Қиёми Устоз Сис дар Хуросон, чуноне ки зикр шуд, бо хунхоҳии Абумуслим иртибот надошт. Баҳонаи ин хуруҷ, бино ба ишораи Яъқубӣ, напазируфтани ва эътироз кардани Устоз Сис аз валиаҳдии Маҳдӣ мебошад, ки моҳи рабеъу-л-аввали соли 146 ҳ.қ. /майи соли 763 Мансур ӯро ҳокими Хуросон таъин карда буд. Ин манбаъ Устоз Сисро ба унвони фармондеҳ зикр мекунад ва менависад: «Маҳдӣ дар он мавқеъ (валиаҳд эълон шудан) дар Хуросон буд ва номаҳои падараш ҳокӣ аз байъати валиаҳдии ӯ расид ва ҳамроҳонаш аз фармондеҳон ва мардуми Хуросон ҳамагӣ байъат карданд, ҷуз Бодғис, ки Устод Сис дар он муҳолифат варзид ва муддаии паёмбарӣ шуд ва мардуми бисёр бо вай ҳамроҳ ва ҳамдостон шуданд».³

Табарӣ, ки беш аз дигар таърихнависон ин қиёмро тавзеҳ медиҳад, зикр мекунад, ки халифаи Аббосӣ, Мансур лашкаре барои фурӯ нишонидани ин қиём фиристод, ки ҳафтад ҳазор аз ҷонибдорони Устоз Сис кушта ва чаҳордаҳ ҳазор асир гаштанд. Устоз Сис бо миқдори каме аз ёронаш ба кӯҳе паноҳ мебарад, ки ин

¹ Муболиға ба назар мерасад, аммо шӯриши саросарӣ дар минтақа будааст.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 6. С.4360.

³ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.373.

фирорро Табарӣ ба соли 151 ҳ.қ./768 мусодиф медонад. Баъди чанде Устоз Сис ва ёронашро муҳосира мекунад ва дар асари сардӣ ва барфрезии бештар дар кӯҳистони паноҳчуста онҳо маҷбур ба таслим мегарданд. Ба дастури яке аз фармондеҳони лашкари араб Хозим ибни Хузайма Устоз Сис, писаронаш ва аҳли хонаводаашро бандҳои оҳанин бар пой мениҳанд ва боқимондари, ки сӣ ҳазор кас буданд, озод мекунад.¹

Дар «Таърихи Систон» аз воқеаи соли 150 ҳ.қ./767 дар Буст рухдода зикре шудааст, ки «он ҷо (дар Буст) марде барҳост... номи вай Муҳаммад ибни Шаддод ва Озарӯя ал-Мачусӣ ва Марзбон ал-Мачусӣ бо гурӯҳи бузург бад-ӯ пайвастанд. Чун қавӣ шуданд, қасди Систон карданд».² Донишманди шаҳри Эрон Маликушшуаро Баҳор, ки ин рисоларо тасхеҳ намуда, баъзе матолиби онро тавзеҳ дода аст, менависад: «Дар таворихе, ки дастраси ман буд, зикре аз хуруҷи Муҳаммади Шаддод ва Озарӯя ва Марзбон нест, ҷуз ин ки дар санаи 150 ҳ.қ дар Хуросон ва ҳудуди Ҳироту Қаҳистон марде аз эронӣён маъруф ба Устоз Сис ва муовини ӯ маъруф ба Ҳариши Систонӣ бар араб хуруҷ карданд ва Хуросонро гирифтанд ва роёти араб бишкаст, то боз Мансур Хозим ибни Хазимаро ба ҷанги онон фиристод ва Хозим ба ҷангу гурез ва ҳилаву найранг баъд аз як сол сипоҳи мазбулло шикаст».³

Табарӣ аз сарнавишти баъдии Устоз Сис ахборе намедихад. Бо иттиқо ба ин иттилои Табарӣ, ки Хозим «он гоҳ фатҳро, ки Худой насибаш карда буд ва душманашро ба ҳалокат дода буд, ба Маҳдӣ навишт ва Маҳдӣ низ онро ба амири муъминон Мансур навишт»,⁴ метавон хулоса

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4360-4363.

² Таърихи Систон. С.161.

³ Ҳамон ҷо. С.161. Тавзеҳи 5.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4363.

кард, ки пас аз таслим шудан Устоз Сисро ба қатл расонидаанд. Ин матлабро Яъқубӣ ба сароҳат менависад: «Пас Маҳдӣ Хозим ибни Хазимаи Тамимиро ба сарварӣ фиристод, то бо ӯ набард кард ва сипохиёнашро дарҳам шикаст ва худашро асир гирифт ва назди Абучаъфар ба Бағдод фиристод, то ӯро кушт».¹ Гардезӣ менависад, ки «гурӯҳе чунин гӯянд, ки Марочал, духтари Устоз Сис буд, ки модари Маъмун буд»,² яъне ҳамсари Ҳорунуррашид.

Ба назар мерасад, ки Устоз Сис ва пайравонаш дар оғоз аз ҳомиёни Аббосиён дар Хурсон будаанд ва бо ин хонадон муддате ҳамкориҳо кардаанд. Бахонаи хуруҷ аз қавли Яъқубӣ барои мо маълум шуд, вале ба чӣ сабабе Устод Сис тасмим гирифт, ки алайҳи Аббосиён хуруҷ кунад? Гардезӣ то ҳадде ба ин масъала равшанӣ меандозад. Дар ахбори Гардезӣ омадааст, ки гурӯҳе аз пайравони фиркаи Бехофарид дар Бодғис хостори пазириши ислом ба дасти Маҳдӣ шуданд: «Бехофариديёни бодғисӣ сӯи Маҳдӣ нома карданд, ки: «Мо мусулмон шудем бар дасти ту, моро тақдире кун».³ Дар посух Маҳдӣ ба онҳо иҷозат дод, то дар тохтан ба Кобул ҳамроҳи яке аз фармондоронаш ба исми Муҳаммад Саъид ширкат кунанд ва ғаниматҳо ба даст оваранд. Онҳо пас аз ғорати Кобул ва ба даст овардани ғаниматҳо, ба қавли Гардезӣ «ба хонаҳои худ боз шуданд ва муртад гаштанд ва Устоз Сис берун омад».⁴

Роҷеъ ба ҷунбиши Бехофарид, писари Моҳфарвазин ва ҷонибдоронаш инро бояд гуфт, ки он дар оғози давлати Аббосиён рӯй намуд⁵ ва то ба

¹ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.373.

² Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Б. 145.

³ Ҳамон ҷо. Б. 145.

⁴ Ҳамон ҷо. Б. 145.

⁵ Муҳаммад Исоқ ибни Надим. Ал-Фехраст. Тарҷумаи М. Таҷаддуд. Техрон, 1381. С.614.

шӯриши воқеӣ шакл нагирифт. Беҳофарид, ки Ибни Надим «ақидаи маҷусиён (яъне зардуштиён)-ро дошт», - мегӯяд¹, бархоста аз деҳи Зузан, ки поре аз Хавофи Нишопур аст², буда, «Абумуслим (-и Хуросонӣ) Шабиб ибни Доҳ ва Абдуллоҳ ибни Саъидро назди ӯ (ба Нишопур) фиристод ва исломро бар ӯ арза дошанд».³

Беҳофарид мехост пайванди оштӣ миёни ойини зардуштӣ ва ислом андозад ва барои ин маросим ва сунани номатлуби ойини зардуштиро аз миён бардошта, ислоҳоти иҷтимоӣ намояд. Дар ахбори Берунӣ омада аст, ки «ӯ бо маҷус дар аксари умур муҳолифат кард, Зардуштро тасдиқ намуд».⁴ Китобе барои пайравонаш ба порсӣ таълиф кард ва «амрашон намуд, ки бар якзонӯ ба сӯи чашмаи хуршед намоз бихонанд. Ва дар ҳар ҷойе, ки бошанд, тавачҷух ба сӯи Офтоб кунанд».⁵ Бино ба хабари Ибни Надим намозро «бе сачда дар ҳоле ки ба самти чапи қибла тавачҷух мекард, адо намуда, фолгӯиҳо дошт».⁶ Дар зимн Гардезӣ мегӯяд, ки «ҳафт намози фариза кардӣ сӯи офтоб, ҳар ҷой, ки бошад. Аз ин намозҳо яке андар тавҳиди Худои аззу ҷал, ду дигар андар офаридани осмону замин ва савум андар офариниши ҷонварону рӯзиҳои эшон ва ҷаҳорум андар марг ва панҷум андар растаҳез ва шашум андар бихишту дӯзах ва ҳафтум андар тамҳид ва сипосдориӣ бихиштиён».⁷

Дар хабар аст, ки чун Абумуслим ибтидои соли 748 ба Нишопур омад, мубадони зардуштӣ назди ӯ аз Беҳофарид шикоят бурданд, ки ӯ дини зардуштӣ ва

¹ Ибни Надим. Ал-Фехраст. С.615.

² Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Б. 141.

³ Ибни Надим. Ал-Фехраст. С.615.

⁴ Абурайҳон Берунӣ. Осору-л-боқия. Душанбе, 1990. С.225.

⁵ Ҳамон ҷо. С. 225-226.

⁶ Ибни Надим. Ал-Фехраст. С.615.

⁷ Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Б. 141.

исломро табоҳ мекунад.¹ Абумуслим, ки ин замон масруфи даъват ба Аббосиён дар Хуросон буд, намехост бо ин қишри чомеаи хуросонӣ, ки ҳанӯз ба ойини зардуштӣ эътиқод доштанд, мушқил дошта бошад ва онҳоро аз худ нохушнуд созад. Абумуслим Абдуллоҳ ибни Шаъбаро барои гирифтани Беҳофарид фиристод, ки ўро дар кӯҳҳои Бодғис пайдо кард.² «Пас Абумуслим мар Беҳофаридро бигирифтубар дор кард ва қавмеро, ки бад-ӯ бигаравида буданд, бикушт».³ Аммо марги Беҳофарид мониае дар роҳи густариши ойини ӯ эҷод накард. Кӯшише, ки ӯ барои коҳиши қудрати мубадони зардуштӣ намуд ва тарҳи пайвандидан ва омезиши ойини зардуштӣ ва ислом, ки рехта буд, боиси ривочи ойини ӯ дар миёни мардуми бумӣ гардид. Ин фирқаҳо, ки ба Беҳофарид гаравиданд ва дар хабари Берунӣ ба «беҳофаридия» маъруф гаштанд ва садсолаҳо баъд аз марги ӯ низ фаъол буданд. Ибни Надим, ки солҳои 987-988 китоби «Ал-Фехраст»-и хешро навишт, мегӯяд, ки «то ин замон пайравони ӯ дар Хуросон зиёд ҳастанд».⁴

Бино ба хабари Балъамӣ Устоз Сис аз хоричиёни⁵ Систон буд, ки баъдан ба фирқаи беҳофаридиёни Бодғис пайваста, мардумро пиромуни худ гирд овард ва алайҳи Аббосиён қиём кард.⁶ Пас маълум мешавад, ки миёни фирқаи хаворичи Систон ва беҳофаридиёни Бодғис робита ва хусни тафохум барқарор будааст.

Ин шӯриш пойгоҳи паҳновар дар миёни рустойён ва унсурҳои сипоҳии бумии шаҳрҳои Ҳироту Систон ва сокинони кӯхистони Бодғис дошта, пуштибонӣ аз ин

¹ Берунӣ. Осору-л-бокия. С. 226.

² Ҳамон ҷо. С. 226.

³ Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Б. 141.

⁴ Ибни Надим. Ал-Фехраст. С.615.

⁵ Гурӯҳе аз ҷонибдорони Алӣ ибни Абитолиб, ки ба ӯ хуруҷ карда буданд ва баъдан дар саросари хилофат пароканданд.

⁶ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1493.

шӯриш чанбаи қавмӣ ба худ гирифта буд. Аз матолиби ироашуда аз манобеи таърихӣ маълум гардид, ки хориҷиёни Систон бо фирқаи беҳофаридиёни Бодғис ҳампаймон шуданд. Чуноне ки аз ахбори «Таърихи Систон» маълум шуд, ба гурӯҳи хориҷиён маҷусиён мепайванданд. Душвор нест пай барем, ки ин иттиҳод омили қавмӣ дошт, зеро хориҷиёни хуросонӣ бар хилофи шеваи мусулмони ростин бо зартуштиёни ин сарзамин ҳамкорӣ карданд. Дар зимн метавон бо Р.Фрай ҳамназар буд, ки пиромони хуручи Устоз Сис мефармояд: «Аз манобеъ чунин бармеояд, ки раҳбарони ин саркашиҳо даромехтае аз эътиқодоти зартуштӣ ва исломро дастовезе барои муҳолифат бо хулафои Аббосӣ қарор медоданд. Бе гумон зартуштиён ва мусулмонон дар натиҷаи ин шӯришҳо ба даромехтани ақоиди хеш раҳнамун мешуданд ва ин намудориест аз таъсири мутақобили ин ду дин, ки дар он ҳангом ҳар ду дар марҳилаи таҳаввул буданд».¹

Қиёми Устоз Сис ба худ чанбаи динӣ ва сиёсӣ низ гирифта, дар он талаше барои эҳёи дубораи ойини зардуштӣ карда шуд.² Ин ки навиштаанд, ки ӯ даъвии нубуват мекард ва ёронаш ошкоро «куфру фикр» меварзиданд, баёнгари он аст, ки дар хуручи Устоз Сис омили дини зардуштӣ қавитарин нерӯ будааст.³

Марги Устоз Сис ба ошӯби Бодғис поён набахшид ва он то ҳудуди соли 153 ҳ.қ./770, ки Маҳдӣ бист ҳазор ошӯбгарро ба қатл расонд, идома дошт.⁴

Варорӯд-бахше аз Хуросони Бузург, ки дар қаронаи шимолу шарқи сарзаминҳои ишғолии аъроб ҷойгир буд, бо вучуди ин ки дар аҳди Умавиён зеро

¹ Р.Фрай. Асри заррини фарҳанги Эрон. С.145.

² Зарринқуб А. Ду қарн сукут. С.143.

³ Ҳамон ҷо. С.146.

⁴ Elton L.Daniel. Таърихи сиёсӣ ва иҷтимоии Хуросон. С.146.

нигини фармони онҳо рафт, аммо аз нуфузи бештар ва таъсири густурдатари дину фарҳанги аъроб то ҳадде масун монда, муддате чун маҳди муборизаҳо алайҳи ишғолгарони араб нақш бозид. Бинобар ин ғоратзадагон ва ситамдидағони форсу хуросонӣ чашми умед ба ин сарзамин барои имдод ва раҳой аз ишғоли тозиён дӯхта, ҳамеша дар интизории хабари хуше аз он сӯи Ому буданд. Зеро медонистанд, ки завлонаи бардағӣ ба пойи фарзандони Спидамон ва Деваштич ба осонӣ зада намешавад. «Ачам» пиндоштани сарзамини ахурой ва «маволӣ» шуморидани озодағони он аз ҷониби аъроб бояд моёи таҳқир, хашму норизоятии онҳо мегашт, ки ба яқин тӯфонзо буд. Варорӯдиён, ки зоҳиран бо зуҳури Абумуслим чанде дар дилҳояшон умед рӯй намуда буд, ки бори юғи асорати аъробро аз гардан дур андозанд, баъди садоқатмандона дар хидмати халифаҳои Аббосӣ қарор гирифтани ӯ ин умедҳо нақше дар об шуд. Аммо бо хиёнат ва расвоӣ қатл намудани Абумуслим, ки дар дарозии ҳукумати бани Аббос шеваи хоси давлатдорӣ онон нисбат ба сарсупурдағони давлаташон дар Хуросони Бузург буд, бе паёмад намонд. Ин буд, ки зери дирафши ҳар ҳодисачуёе, ки ба муборизаи зидди аъроб меҳонд ва муҳим набуд ба ҷи даъват мекунад, мардум гирди ҳам меомаданд. Ба ин мазмун Варорӯд обистани ҳаводиси хуруҷи Муқаннаъ гашт.

ХУРУҶИ САПЕДҶОМАГОН БО САРВАРИИ МУҚАННАЪ

Чуноне ки қаблан зикр шуд, Варорӯд дар ин замон пойгоҳе буд, ки дар он динҳои гуногун, мисли зардуштия, масеҳият, яҳудият, буддоия, ойини шаманӣ аз қабл фаъолият мекарданд, инчунин фирқаҳои дини ростин ва илҳодии (инкори Худованд) исломӣ падидор гашта, ривоч доштанд. Чунин теъдоди зиёди ойинҳои гуногун дар Варорӯд мучиби мудорои мардум дар баробари ақоиди динии ҳамдигар гардид. Бинобар ин сокинони сарзамини Варорӯд собиқаи таҳаммулпазирӣ дар баробари динҳои мухталиф доштанд ва ин боис мегардид, то пешвоёни ойинҳои нопазируфта ва радшуда дар ин ҷо паноҳ бибаранд. Муқаннаъ аз шумори чунин паноҳбурдагон ба Варорӯд буд. Муқаннаъ номи мустаори Ҳошим ибни Ҳаким аст, ки ба сабаби ҳамвора чеҳраи хешро бо ниқоби абрешими сабз ё заррин¹ пӯшонидан, бад-ӯ нисбат дода буданд.

Муқаннаъ, аз сарҳангони Абумуслим ин воқеиятро дарк карда, ба баҳонаи кинҳои Абумуслим дар Хуросон даст ба шӯриш зада, баъдан ба маҳди муборизаҳои зидди арабӣ, ба Варорӯд омад, то бо истифода аз душманиҳои сокинони ин сарзамин нисбат ба аъроб истифода кунад ва ҷабҳаи муборизаи саросариро, ки асосан ҷанбаи мазҳабӣ дошт, аз ин ҷо алайҳи ишғолгарони биёбонҳои Араб созмон диҳад.

Воқеаи хуруҷи Муқаннаъро дар Хуросон Табарӣ дар ҳаводиси соли соли 161 ҳ.қ. /777-778 зикр мекунад.² Аммо падида омадани гурӯҳи сапедҷомағони Муқаннаъро муаллифи «Таърихи Бухоро» соли 159 ҳ.қ./775-776 медонад,

¹ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. Тарҷумаи Ҳ.Рӯхонӣ ва Ҳ. Ожир. Техрон, 1380. С.3551; Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.378.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4490.

ки онон ба деҳи Нумҷикати Бухоро рафтанд «ва шаб ба масҷид андар омаданд ва муаззинро бо понздаҳ тан бикуштанд ва ҳамаи аҳли деҳаро бикуштанд»¹ ва ҳамин манбаъ пас аз ин воқеа зикр мекунад, ки ин хабар ба Бухоро расид ва амири Бухоро Хусайн ибни Муоз бо сипоҳи худ ва бо ҳамроҳии қозии Бухоро Омир ибни Имрон ва соқинони шаҳр ба набарди онҳо берун омаданд ва дар моҳи рачаби соли 159 ҳ.к. / апрел-майи соли 776 ба деҳи Наршах омада, дар муқобили сапедҷомагон лашкаргоҳ заданд.²

Балъамӣ дар тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» пас аз зикри вафоти халифаи Аббосӣ Мансур, ки 6 зулҳиҷҷаи соли 158 ҳ.к./7 октябри соли 775 (Табарӣ ин таърихро 7 зулҳиҷҷаи соли 158 ҳ.к./8 октябри соли 775 зикр мекунад³) руҳ дод, бидуни зикри сана дар баёни «Ахбори Муқаннаъ» мепардозад⁴ ва ҳаде зада мешавад, ки чун Балъамӣ оғози хуручи Муқаннаъро пас аз вафоти Мансур меорад, пас мантиқан бо санаи «Таърихи Бухоро» муғойират надорад.

Дар «Мучмалу-т-таворих» омада аст, ки чун халифа Маҳдӣ андар соли 162 ҳ.к./778-79 аз ҳаҷ боз гашт, Муқаннаъ хуруч кард.⁵

Ибни Асир ҳамраъӣи муаллифи «Таърихи Бухоро» буда, хуручи Муқаннаъро дар Хуросон дар вақоеи соли 159 ҳ.к. баён кардааст.⁶

Фасеҳи Хавофӣ хуручи Муқаннаъро, ки мегӯяд «даъвийи худой кард ва ба воситаи он ки як чашми ӯ кӯр буд, бурқаъ мегузошт, ӯро бурқай гуфтанд», марбути соли 166 ҳ.к./782-783 медонад.⁷

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.129.

² Ҳамон ҷо. С.129.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4390.

⁴ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1498-1504.

⁵ Мучмалу-т-таворих. С.334.

⁶ Ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3551.

⁷ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.261.

Бо дарназардошти ин ки муаллифи «Таърихи Бухоро» Наршаҳӣ ва тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» Балъамӣ парвардаи Бухоростанд ва бидуни тардид таърихи ин сарзамин барояшон бештар ошноӣ, ба ин далел санаи зикркардаи онҳо дар робита бо хуруҷи Муқаннаъ ба ҳақиқат бештар наздик аст.

Ба далели ин ки қиссаву ривоятҳои роҷеъ ба ин марди ниқобдор, ки зиндагии ӯро фаро гирифтаанд ва ағлаб аз таассубу ғараз оғӣ нестанд, ба мушкил метавон аз миёни ин ҳама гуфтаҳои дар таърихномаҳо сабтшуда симои воқеии онро шинохт. Табарӣ аз қиёми Муқаннаъ дар деҳқадае аз Марв (ин деҳа дар «Таърихи Бухоро» Коза¹ ва дар «Осору-л-боқия» Ковакаимардон² зикр шудааст) ёд мекунад ва менависад, ки Муқаннаъ «қоил ба таносухи арвоҳ буд, ки ба ҷои хеш бозмегардад³ ва мардуми бисёрро гумроҳ кард ва нерӯ гирифт ва сӯи Мовароуннаҳр рафт. Маҳдӣ (халифаи Аббосӣ) теъдоде аз сардорони хешро ба набарди вай фиристод, ки Муоз ибни Муслим, ки дар он вақт омили Хуросон буд, аз он ҷумла буд».⁴

Дар «Таърихи Бухоро» омадааст, ки марди арабе аз Марв ба номи Абдуллоҳ ибни Амр нахуст пайрави Муқаннаъ шуд ва Муқаннаъ духтари худро ба вай ба занӣ дод. «Ва ин Абдуллоҳ аз Ҷайхун бигузашт ва ба

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.125.

² Берунӣ. Осору-л-боқия. С.226.

³ Ба ақидаи фирқае, ки онро таносухия мегуфтанд, рӯҳи инсонӣ накукор пас аз мурдан дар бадани инсонӣ оқил ва хушбӯро дохил мешавад, ки дар дунё лаззат барад ва хуш бигзаронад ва баръакс рӯҳи инсонӣ бадкор дар ҷисми ҳайвоне дохил мешавад, ки бор бикашад ва ранҷ бибарад.

⁴ Мухаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. Бо тахрир, тасҳеҳи Н.Амиршохӣ. Душанбе: Муассисаи давлатии сарредаксияи илмӣ энциклопедияи миллии тоҷик, 2014. С.4490-4491.

Нахшабу ба Кеш омад ва ҳар ҷой халқро даъват кардӣ ба дини Муқаннаъ. Ва халқи бисёрро аз роҳ бибурд. Ва андар Кешу рустои Кеш бештар буданд ва нахустин дехе, ки ба дини Муқаннаъ даромаданд ва дини ӯ зоҳир карданд, дехе буд дар Кеш, номи он деха Сӯбах ва меҳтари эшон Умари Сӯбахӣ буд... Ва андар Сугд аглаб дехаҳо ба дини Муқаннаъ даромаданд».¹

Муқаннаъ, ки аз ин гавишҳои мардуми Варорӯд ба ойини хеш хабар ёфт, бо ҳамроҳии сию шаш тан аз пайравони хеш аз Амударё гузашт ва ба Кеш омад. Пас аз расидан ба Кеш, ки дар ин ҷо пайравонаш хеле зиёд буданд, ба диҷҳои кӯхистонӣ дар канори дараҳои Зарафшону Кушкдарё паноҳ бурд. Маъруфтарини ин диҷҳо, диҷи Саном (Наршаҳӣ онро Сом ном бурда аст²) аст, ки дар он обҳои ҷорӣ, боғу киштзорҳо мавҷуд буданд. Гардезӣ менависад, ки «қалъаи Саном, ки андар рустои Кеш аст, башкарда (омода намуда) ва он қалъаро хисор сохтанд».³

Дар ин диҷ, ки шароити хубе барои зиндагӣ фароҳам шуда буд, фармондеҳони сипоҳ, вобастагон ва ҳаводорони Муқаннаъ ба сар мебурданд. Ба дастури Муқаннаъ дар дохили ҳисори диҷи Саном диже аз он устувортар бо пораи замини паҳновар бар фарози теппае сохтанд, ки гирдогирди онро девор фаро гирифта буд. Дар ин диҷ Муқаннаъ мезист ва тарҳи барномаҳои хешро мекашид. Ҳеҷ касе иҷозати дохил шудан ба диҷи даруниро надошт, ба ҷуз наздикони Муқаннаъ. Бо вучуди ин ки чунин диҷҳо дар Варорӯд зиёд буданд, таърихнигорон аз диҷҳои Муқаннаъ тавсифҳои иғроқомезе кардаанд ва онҳо мавзӯҳои тахайюлотие барои осори онон гардидаанд.

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.127.

² Ҳамон ҷо. С.128.

³ Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Барги 146.

Пайравони Муқаннаъ илова ба шамшер кашидан ба муқобили ҳукумати Аббосӣ дар Варорӯд, душмани хешро бо ин хонадон бо пӯшидани чомаҳои сафед, алорағми чомаҳои сиёҳи Аббосиён низ баён мекарданд. Ба ин далел хуруҷи онон бо номи Сапедҷомагон маъруф гардид.

Сапедҷомагон ончунон ҳаросе дар Варорӯд падидор сохтанд, ки бисёре аз касони алоқаманд ба ҳукумати Аббосӣ аз ин ҷо фирорӣ шуда, ба назди Маҳдӣ Аббосӣ ба Бағдод омада, хабар доданд, ки агар тадбире дар ин сарзамин барои пойдории ҳукумати хеш ва ислом наандешад, ба яқин ҳукумати ӯ ва ислом аз миён хоҳад рафт ва ойини Муқаннаъ ҷаҳонгир шавад. Дар зимн Наршаҳӣ менависад: «Ва Сафедҷомагон бисёр шуданд ва мусулмонон андар кори эшон очиз шуданд. Ва нафир ба Бағдод расид. Ва халифа Маҳдӣ буд андар он рӯзгор, тангдил шуд. Ва бисёр лашкарҳо фиристод ба ҳарби вай ва ба охир худ омад ба Нишопур ба дафъи он фитна. Ва метарсид ва бими он буд, ки ислом хароб шавад ва дини Муқаннаъ ҳама ҷаҳон бигирад».¹

Чун сарони ҳукумати Аббосии Варорӯд аз сарқубии Сапедҷомагон очиз монданд ва ба қавли Гардезӣ «ҳама ба ҳазимат боз гаштанд»,² Маҳдӣ худ даст ба кор шуда, сипоҳе ба ҷанги Муқаннаъ фиристод, вале муваффақ ба пирӯзӣ нашуд. Пас аз нокомиҳо дар набард бо Муқаннаъ Маҳдӣ тасмим гирифт фармондеҳии сипоҳро ба Ҷабраил ибни Яҳё, ки соли 159 х.қ./775-76 ҳокими Самарқанд таъйин шуда буд (Наршаҳӣ аз ӯ чун вазири Маҳдӣ ном мебарад³), воғузур кунад, ки фармондеҳи озмуда буд ва дар пайкор бо Устоз Сис ҳам ширкат дошт.

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.128.

² Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Барги 146.

³ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.130.

Бино ба ахбори манобеи таърихӣ набардҳо миёни Сапедҷомагон ва сипохи Аббосиён бо фармондеҳии Ҷабраил ибни Яҳё дар ҳаволии Бухоро сурат мегиранд, зеро чуноне ки Наршаҳӣ менависад: «Аз деҳаҳои Бухоро бисёр кофар шуданд».¹

Пас аз ҷаҳор моҳи² ҷангҳои бенатиҷа Ҷабраил ибни Яҳё ба найранг даст зад ва ба Молик ибни Форим, ки дар манобеи таърихӣ шахсияташ ношинохта монд, дастур медиҳад, ки нақбе кананд ва деворҳои диҷро инфичор диҳанд, ки дар натиҷаи ин амал деворҳои диҷ фуру рехт ва Ҷабраил ворида шаҳри Бухоро гардид. Пас аз суқути Наршаҳ, ки мақари Сапедҷомагон ба ҳисоб мерафт, иддаи зиёде аз онҳо ба қатл мерасанд ва теъдоди дигари бозмондааш ба Кеш, ба назди Муқаннаъ фирор мекунад. Ҷабраил баъди ин пирӯзӣ ба ҷониби Самарқанд меравад ва шаҳрро аз дасти Сапедҷомагон берун меорад. Муқаннаъ сипоҳе аз пайравонаш ба ҷониби Самарқанд фиристод, то дубора шаҳрро ба даст оваранд. Вале онҳоро лашкари Уқба ибни Муслим, ки аз Марв ба кумаки Ҷабраил омада буд, ба ақибнишӣ маҷбур мекунад. Сапедҷомагон аз хабари дурӯғини кушта шудани Ҷабраил бо номае ба Уқба иттилоъ медиҳанд. Ӯ бовар карда, меҳоҳад ба Марв баргардад. Ин замон Сапедҷомагон Ҷабраилро дар Самарқанд ба муҳосира мегиранд ва дастаи дигари онҳо роҳро бар Уқба ибни Муслим ва сипоҳаш бастанд, то натавонад аз Тирмиз ба Ҷабраил ёрӣ расонад. Муқаннаъ дастаи дигари Сапедҷомагонро ба Наршаҳ фиристод, вале онҳоро рустоиён ва деҳқонони ин мавзеъ, ки намехостанд дигар даргири ҷанг бо Аббосиён гарданд, шикаст доданд. Муқаннаъ худ бо тадбире Ҷабраилро ба мавзее кашонд ва бар онон ҳучум овард, ки дар натиҷа бародари Ҷабраил, Язид аз захмҳое, ки бардошт, ҷон дод.

Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.127.

² Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.379.

Бино ба ахбори сарчашмаҳои таърихӣ дар набардҳо бо Аббосиён Муқаннаъ аз туркон имдод хост: «Ба хоқон коғазе навишт ва ўро ба кўмак хост»;¹ «Ва аз Туркистон лашкарҳои бисёр ба тамаи ғорат биёмаданд...»;² «Халухи Хоқон биёмад ва ҳама яке шуданд»;³ «Туркони кофар низ ҷиҳати ғорати амволи мусулмонон аз сарзамини худ биёмаданд».⁴

Дар моҳи ҷумоди-л-аввали соли 161 х.к./феврари соли 778 Муоз ибни Муслим волии Хуросон таъйин шуд, ки дар ин вазифа Абуавн Абдулмалик ибни Язидро иваз кард. Муоз пас аз танзими корҳои Хуросон худ ба ҷанги Муқаннаъ рафт, вале пирӯзии ниҳой дур аз дастрасии Муоз менамуд. Нахуст ин ки Сапедҷомагон ба дижи Саном ақибнишинӣ карданд, ки омодаи пайдорӣ дар муҳосира буд. Дувум ин ки рақибони Муоз ба халифаи Аббосӣ Маҳдӣ аз белаёқати ӯ хабар медоданд.⁵ Наршахӣ мегӯяд, ки Муоз пас аз ду соли пайқори бенатича дархости дасткашидан аз хидмат кард ва дар таърихи ҷумоди-л-аввали соли 163 х.к./ январ-феврари 780 волии навтаъйиншудаи Хуросон Мусайяб ибни Зуҳайр аз-Заббӣ ба Марв омад.⁶

Халифаи Аббосӣ Саъиди Ҳараширо дар набарди Муқаннаъ баргузид ва саранҷом Саъид тавонист Сапедҷомагонро дар дижи Саном дар миён бигирад ва бо мушkil шудани шароити муҳосира гурӯҳи зиёде аз тарафдорони Муқаннаъ (Балъамӣ «се ҳазор мард ва сесад мард», Ибни Асир «сӣ ҳазор тан Муқаннаъро раҳо

¹ Берунӣ. Осору-л-боқия. С.226.

² Наршахӣ. Таърихи Бухоро. С.128.

³ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1500.

⁴ Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.379.

⁵ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1503; Ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3563.

⁶ Наршахӣ. Таърихи Бухоро. С.134.

карданд» гуфтаанд¹⁾ бо сарвари Сарҳама, ки дижи беруниро муҳофизат мекарданд, дархости сулҳ карданд ва Саъид пазируфт²⁾, аммо теъдоди дигари Сапедҷомагон ҳамчунон бо Муқаннаъ вафодор монда, ба дижи дарунӣ паноҳ бурданд. Муқаннаъ дарёфт, ки пойдорӣ дар дижи дарунӣ ба дарозо намекашад ва роҳи гурезе низ мавҷуд набуд, бар он шуд, то худкушӣ кунад. Бино ба баъзе ривоятҳо оташи бузург барафрӯхт ва эълон дошт, ки ҳар кас мехоҳад ба бихишт равад, ҳамроҳи ӯ худро ба оташ афканад. Дар натиҷа хонавода ва наздиконаш худро ба оташ афканданд ва Муқаннаъ низ чунин кард. Чун сипоҳиёни Саъид Ҷарашӣ дижи даруниро гирифтанд, онро тихӣ аз одамон ёфтанд.³⁾ Дар зимн ривояти Берунист, ки мегӯяд: «Ва чун яқин пайдо кард, ки кушта хоҳад шуд, хешро ба танӯр андохт, ки аз ҳам пароканда шавад... Ва ўро дар танӯр биёфтанду сарашро буриданд ва ба назди Маҳдӣ фиристоданд».⁴⁾

Пиромуни санаи кушта шудани Муқаннаъ манобеи таърихӣ ахбори мухталиф додаанд. Наршаҳӣ ду санаи кушта шудани Муқаннаъро гуфтааст, ки миёни ҳам 6 сол ихтилоф доранд: дар оғози баёни хуруҷи Муқаннаъ ҳалоки ўро соли 167 ҳ.қ. /783-784 зикр карда⁵⁾, дар зерфасли «Сабаби ҳалок шудани Муқаннаъ» менависад, ки «чаҳордаҳ сол бар ин кори вай баромад».⁶⁾ Агар соли 159 ҳ.қ.-ро оғози хуруҷи Муқаннаъ, чуноне худи Наршаҳӣ зикр кардааст, донем, пас соли кушта шудани ў мусодиф ба 173 ҳ.қ./789-90 мешавад.

¹⁾ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1503; Ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3563.

²⁾ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1503.

³⁾ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.137-138; Ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3564.

⁴⁾ Берунӣ. Осору-л-бокия. С.227.

⁵⁾ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.125.

⁶⁾ Ҷамон чо. С.137.

Табарӣ, ки худуди 140 сол баъд аз ин воқеа, қиёми Муқаннаъро ба иҷмол сабти китоби худ кардааст, анҷоми кори ин пешвои сафедпӯшони Варорӯдро дар зикри ҳаводиси соли 163 ҳ.қ./779-780 бидуни ривоёту афсонаҳо, ки шояд ин замон шакл нагирифта буданд, мухтасар чунин менависад: «Аз ҷумлаи ҳаводиси ин сол ҳалокати Муқаннаъ буд, ки Саъиди Ҳарашӣ вайро дар Кеш муҳосира кард ва ҳисор бар ӯ сахт шуд. Ва чун ҳалокатро наздик дид, заҳр хӯрд ва занону қасони хешро низ заҳр хӯронид ва бимурд ва чунон ки гуфтаанд, онҳо низ ҳамагӣ бимурданд, пас аз он мусулмонон воридаи қалъаи вай шуданд ва сарашро буридаанд ва онро пеши Маҳдӣ фиристоданд, ки дар Ҳалаб буд».¹

Дар ахбори Балъамӣ санаи ҳалокати Муқаннаъ зикр нашудааст, аммо ӯ аз шикасти Сапедҷомагон дар Самарқанд ёд мекунад ва менависад, ки «пас Муқаннаъ қасон ҳама марду зан бигирифт ва ба қалъа кард ва даҳ сол буд, то он ҷо таому алаф гирд ҳамекард».²

Берунӣ аз муборизоти Муқаннаъ ба иҷмол суҳан гуфта, аз чаҳордаҳ сол истило доштан дар баъзе вилоятҳои Варорӯд ва дар соли 169 ҳ.қ./785-86 муҳосира ва кушта шудани ӯ хабар медиҳад.³

Ибни Асир дар зерфасли китобаш «Чигунагии аз миён рафтани Муқаннаъ» менависад, ки Саъиди Ҳарашӣ сари буридаи Муқаннаъро соли 163 ҳ.қ./779-80 ба Маҳдӣ фиристод, ки дар Ҳалаб масруфи пайкор буд.⁴

Ибни Халдун низ таърихи кушта шудани Муқаннаъро соли 163 ҳ.қ. зикр мекунад.⁵

Фасеҳи Ҳавофӣ дар руҳдоди соли 168 ҳ.қ./784-785 аз асир афтодани Муқаннаъ ба дасти ҳокими Хуросон

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4499.

² Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. 2001. С.1502.

³ Берунӣ. Осору-л-боқия. С.226-227.

⁴ Ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3564.

⁵ Ибни Халдун. Таърихи ибни Халдун.. Ҷ.2. С.379.

Муоз ибни Муслим ва кушта шудани ӯ хабар медиҳад.¹ Бояд гуфт, ки Муқаннаъ ба дасти Муоз ибни Муслим наметавонист дар ин сол кушта шавад, зеро дар моҳи ҷумоди-л-аввали соли 163 х.к./ январ-феврари 780 Мусайяб ибни Зухайр аз-Заббӣ, ки ба ҷои Муоз ибни Муслим волии Хуросон таъйин шуда буд, ба Марв омада, бо Муқаннаъ ворида пайкор гашт.

Агар ахбори Наршахро, ки хуручи Муқаннаъро ба соли 159 х.к. гуфта ва Балъамиро, ки аз 10 сол қалъадорӣ намудани ӯ хабар медиҳад, ба инобат гирем, пас кушта шудани ӯ дар соли 169 х.к., ки Берунӣ зикр мекунад, бештар воқеият дорад.

Дар «Таърихи Бухоро» хуручи Муқаннаъ тавзеҳи бештар ёфтааст, ки аз он дар матолиби ироашудаи қаблӣ нақли қавл кардем.² Бояд гуфт, ки Муҳаммади Наршаҳӣ «Таърихи Бухоро»-ро, ки соли 332 х.к./943-944 ба номи Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ (331-343 х.к./942-954) ба забони арабӣ навишт, воқеоти таърихии то соли 943 фаро мегирифт. То ба имрӯз нусхаи аслии он номаълум монда ва тарҷумаи форсии он, ки дар шакли хеле мухтасар соли 1128 аз тарафи Абунаср Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Наср ал-Қубовӣ анҷом дода шуда буд, то замони мо расида аст. Қубовӣ сабаби тарҷума ва мухтасар кардани китобро чунин менависад: «Ва чун бештари кас ба хондани китоби арабӣ рағбат нанамояд, дӯстон аз ман дархост карданд, ки «ин китобро ба порсӣ тарҷума кун». Фақир дархости эшон иҷобат кардам ва ин китобро ба порсӣ тарҷума кардам, дар ҷумоди-л-аввали санаи иснайн ва ишрин ва хамсуми» (522 х.к./май-июни соли 1128). Дар идома менависад, ки чун баъзе ахбори он дилгиру беҳуда менамуданд, ба иҷмол тарҷума шуд ва хабар медиҳад, ки аз сарчашмаҳои дигар

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.263-264.

² Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.125-140.

маълумоти изофиरो ба он ворид сохтааст.¹ Соли 574 х.қ./ 1178-1179 Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар тарҷумаи мухтасари Қубовиро боз ҳам мухтасартар намуда, онро ба номи Абдулазиз ибни Бурҳониддин, муфтии Бухоро таълиф кард. Ба китоби хулосашудаи Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар шахси дигаре даст бурдааст ва ҳаводиси замонро то ғалабаи муғул ва тасарруфи Бухоро тавассути Чингизхон бар он изофа кардааст, ки ба ҳамин шакл ба замони мо расидааст.

Кубовӣ роҷеъ ба ахбори хуруҷи Муқаннаъ дар «Таърихи Бухоро» менависад, ки Муҳаммади Наршаҳӣ фасли «Зикри хуруҷи Муқаннаъ ва атбои ӯ аз Сафедҷомагон»-ро овардааст, лекин нотаом ва бо истифода аз кутуби «Ахбори Муқаннаъ»-и Иброҳим ва «Таъриху-р-русули ва-л-мулук»-и Табарӣ онро бештар тавзеҳ медиҳад.² Он чи Табарӣ роҷеъ ба хуруҷи Муқаннаъ гуфта аст, зикр кардем. Вале аз китоби «Ахбори Муқаннаъ»-и Иброҳим дар манобеи таърихии маъруф ва дастрас дар бораи ин муаллиф ва асараш ҳеч иттилое нест.

Суоле матраҳ мешавад, ки то чи андоза ахбори Наршаҳӣ, чуноне ки Кубовӣ зикр мекунад, дар бораи Муқаннаъ нотаом аст? Ҳаде зада мешавад, ки Наршаҳӣ он маълумотеро дар бораи Муқаннаъ дар «Таърихи Бухоро» оварда аст, ки барои ӯ дастрас буд ва шояд аз баёни ривоёту афсонаҳо пиромуни хуруҷи Муқаннаъ, ки барои Наршаҳӣ қобили эътимод набуданд, сарфи назар карда бошад. Бо тақозои замон Кубовӣ аз «Ахбори Муқаннаъ» тамоми афсонаву қиссаҳои бофташуда, ки симои Муқаннаъро нобашарӣ гардонид, онро чун як инсонии дадманиш тарсим кардаанд, интиҳоб карда, аз қавли худ шомили «Таърихи Бухоро» кардааст. Аммо

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.22-23.

² Ҳамон ҷо. С.125.

шакке нест, ки китоби «Ахбори Муқаннаъ», ки Кубовӣ аз он иттилооти аз диди таассуби мазҳабӣ рангу бор гирифта ва чехраи Муқаннаъро миёни навмусулмонони Варорӯд манфур сохтаро баргузида аст, баъд аз замони Наршаҳӣ офарида шудааст.

Пешвои наҳзати Сапедҷомагон - Муқаннаъ ба яқин шахси тасодуфӣ набуд. Ӯро чунин сутудаанд, ки «ба илм омӯхтан машғул шудӣ ва аз ҳар чинсе илм ҳосил кард...зирак буд ва китобҳои бисёр аз илми пешиниён хонда буд».¹ Муқаннаъ лаёқати фармондеҳии низомӣ ва истеъдоди сиёсатмадорӣ дошт, ки дар рӯзгори Абумуслими Хуросонӣ аз сарҳангони Хуросон буда, баъдан вазири волии араби Хуросон Абдучаббори Азді (140-142 ҳ.қ./757-758-759-760) таъйин шуд.² Аз ин сифоти Муқаннаъ чунин дарки маънӣ мешавад, ки ӯ маҳорати беназир дар касби дониш дошта аст, ки тавассути он ба мақомҳои сарҳангӣ ва вазири расидааст. Пас ин суҳанҳо, ки ӯро «Муқаннаъ бад-он хонданд, ки сару рӯи хеш пӯшида доштӣ, аз он ки бағоят зишт буд ва сараш кал буд ва як чашмаш кӯр буд ва пайваста мақнаъаи сабз бар сару рӯи худ доштӣ»,³ оё воқеият дошт? Агар чунин буд, пас шахсе, ки илова бар маълумӣ, зишт низ тасвир шудааст, метавонист ба сарҳангии Абумуслим ва вазирии волии Хуросон баргузида шавад ва баъдан пешвои наҳзати Сапедҷомагон гардад?

Манобеи таърихӣ хуруҷи Муқаннаъро ончунон маҷхул кардаанд, ки наметавон ба суҳулат даъвии ӯро аз миёни ин ҳама афсонаҳои бофта мушаххас кард. Табарӣ, чуноне ки зикр шуд, аз даъвии нубувват ва худой кардани Муқаннаъ чизе намегӯяд ва иктифо ба ин ҳарфҳо мекунад, ки ӯ «қоил ба таносуҳи арвоҳ буд, ки ба ҷои хеш

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.125.

² Ҳамон ҷо. С.126.

³ Ҳамон ҷо. С.125-126.

бозмегардад». Аммо дар «Таърихи Бухоро» омадааст, ки ба чурми даъвии нубувват кардан Муқаннаъро аз Марв ба Бағдод оварда, зиндонӣ карданд. Солҳо баъд аз зиндон раҳо ёфта, ба Марв омад ва даъвии худой кард.¹ Бино ба қавли Берунӣ Муқаннаъ «иддиои худой карду гуфт: «Барои он ба ҳисм даромадам, ки пеш аз он касе наметавонист ба ман бингарад».²

Хоча Низомулмулки Тусӣ хуручи Муқаннаъро хеле мухтасар бо бадбинии тамом ёд мекунад: «Муқаннаи Марғазӣ дар билоди Мовароуннаҳр хуруч кард... Чун мардумони он вилоятро аз доираи шариат ва мусулмонӣ берун бурд ва кораш қавӣ шуд, даъвии худой кард».³ Ибни Асир ба ин маънӣ зикр мекунад, ки «ӯ худро худо хонд, вале худ худохонии хеш барои ҳама ёронаш ошкор накард»⁴ ва баъдан менависад, ки «ӯро бовар чунин буд, ки Абумуслим аз паёмбар (с) бартар аст».⁵ Дар ахбори Ибни Халдун омада, ки «халқи касире аз ӯ пайравӣ карданд, ки ҳама дар баробари ӯ сачда менамуданд».⁶

Манобеи таърихӣ, ки ахбори хуручи Муқаннаъро ба паймонаҳои мухталиф инъикос додаанд, ба ҷуз аз Табарӣ ва Балъамӣ, матолиби зидду нақизе аз даъвии худовандӣ кардани Муқаннаъ баён мекунанд. Дар «Таърихи Бухоро» омада аст: «Мардум гуфтанд: «Дигарон даъвии пайғамбарӣ карданд, ту даъвии худой мекунӣ?» Гуфт: «Эшон нафсонӣ буданд, ман рӯхониям, ки андар эшон будам ва маро он қудрат ҳаст, ки худро ба ҳар сурат, ки хоҳам бинамоям».⁷ Ибни Асир менависад: «Худро худо хондӣ, вале худ худохонии хеш

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.126.

² Берунӣ. Осору-л-боқия. С.226.

³ Хоча Низомулмулки Тусӣ. Сиёсатнома. С.301.

⁴ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3551.

⁵ Ҳамон ҷо. С.3552.

⁶ Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.379.

⁷ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.126.

барои ҳамаи ёронаш ошкор накард».¹ Аз ин ду иқтибоси манобеи таърихӣ мебинем, ки чӣ ихтилофҳои роҷеъ ба даъвии худӣ кардани Муқаннаъ вучуд доштааст.

Аз қавли Муқаннаъ муаррихони аҳди исломӣ навиштаанд, ки мегуфт: Худо Одамро офарид ва ба чехраи ӯ ва он гоҳ ба чехраи Нӯҳ ва он гоҳ ба чехраи дигарон даромад то ба Абумуслими Хуросонӣ расид, сипас ба чехраи Муқаннаъ даромад. Ба ин далел ниқобе аз зар ва ё аз паранди сабз бар рӯй дошт, то рӯйи ӯ касе натавонад бинад. Наздикон ва пайравонаш далели чехрапӯшии ӯро аз он медонистанд, ки бидуни ниқоб шаъшааи талъати ӯ дидагони халқро хира месозад.

Аммо ҳақ ба ҷониби Р.Фрай ҳаст, ки мегӯяд: «Бисёре аз нависандагони мусулмон истилоҳи таносухро барои тохтан ба пайравони ин чунбишҳо ба кор бурдаанд, хоҳ бад-он эътиқод доштанд ё надоштанд. Бинобар ин таъйини ҳақиқати ин иттиҳомот душвор аст».²

Ба шаҳодати «Таърихи Бухоро» Муқаннаъ шахси зирак ва оқиле буд ва медонист, ки ҳама ақшори васеи ҷомеа наметавонанд ҳамкешӣ ӯ бошанд ва баъид нест, ки бо истифода аз андешаи интиқоли рӯҳ, яъне таносух хост пиромуни номи Абумуслими Хуросонӣ тамоми ақшори норизо аз дин ва давлати арабхоро гирди ҳам биёварад. Дар зимн Ибни Халдун менависад: «Бо он ки ҳама бо ӯ ҳамраъӣ набуданд, вале ба ёриаш бархостанд».³

Сокинони Варорӯд, ки ба аркони адёни бостонӣ, мисли зардуштия, масеҳият, яҳудият ва буддоия шиносӣ доштанд ва аз онҳо пайравӣ мекарданд, ба яқин наметавонистанд дар симои Муқаннаъ Худоро бубинанд. Агар ҷунин намебуд, пас сокинони Суғд ва шахрҳои марказии он думболи даъвии худӣ кардани

¹ Ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3551.

² Фрай Р. Асри заррини фарҳанги Эрон. С.145.

³ Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.379.

Муқаннаъ мерафтанд. Ба назар мерасад чун Муқаннаъ аз ёрон ва сарҳангони Абумуслим буд, баъид нест, ки хотираи ин пешвои мазлум ва гумроҳи сиёҳчомағони Хуросон, ки баъди қатл маҳбубияташ миёни мардум афзуда буд, дар андеша ва ақоиди ӯ чунон ошкоро инъикос ёфт, ки мақоми Абумуслимо аз ҳама кас бартар шумурд ва симои ӯро дар баъзе манобеи таърихӣ ҳамсони имоми ғоибӣ мусулмонон – Маҳдӣ тасвир кардаанд. Дар ин робита метавон нигоштаҳои Масъудиро иқтибос овард, ки аз гурӯҳҳои ёд мекунад, баъд аз марги Абумуслим сар баланд карданд: «Инҳо гурӯҳе буданд, ки муслимиа унвон доштанд ва қоил ба имомати Абумуслим буданд ва пас аз вафоти вай дар ин боб ихтилоф карданд. Баъзе аз онҳо меғуфтанд Абумуслим намурда ва нахоҳад мурд, то зоҳир шавад ва заминро пур аз адолат кунад, фирқаи дигаре марги ӯро муҳаққак шумурданд ва ба имомати Фотима, духтараш қоил шуданд ва инон фотимия унвон ёфтанд».¹

Ҳадеза менамояд, ки Муқаннаъ ойини худро дар пояи андешаи интиқоли рӯҳи Абумуслим, яъне таносух ба тани хеш на чун Худо, балки чун пешворо таблиғ мекард. Чунин усули мубориза, ки ҳадафи асосии он иборат аз эҳёи ойин ва ба даст овардани истиқлоли ҳувияти гузаштаи хеш буд, бисёр муассир афтод. «Ин воқеият, ки пайравонаш пас аз марги ӯ ҳамчунон вучуд доштанд, нишонист аз ин ки чунбиши ӯ бештар ҷанбаи динӣ дошт, то сиёсӣ».²

Дар муддати кӯтоҳе, чуноне ки нақли қавл аз манобеи таърихӣ кардем, мардуми Суғд, сокинони Бухоро, Нахшаб ва Кеш ойини Муқаннаъро пазируфтанд. Бо он ки Муқаннаъ дар муборизаи худ муваффақ нагардид, аммо ёди ӯ ва наҳзати Сапедчомағон дар Суғд: дар Кешу

¹ Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.297.

² Фрай Р. Асри заррини фарҳанги Эрон. С.145.

Нахшаб ва Бухоро, ки ба ойини ӯ вафодор монданд, бо гузашти асрҳо бар чой монд. Кубовӣ, ки 353 сол баъд аз хуручи Муқаннаъ, соли 1128 китоби Наршахиرو ба форсӣ тарҷума кард, аз қавли худ менависад: «Ҳанӯз он қавм мондаанд дар вилояти Кешу Нахшаб ва баъзе аз деҳаҳои Бухоро, чун: Кӯшки Умар ва Кӯшки Кохиштувон ва деҳаи Размоз. Ва эшон худ аз Муқаннаъ ҳеҷ хабар надоранд ва бар ҳамон дини ваянд. Ва мазҳаби эшон он аст, ки намоз нагузоранд ва рӯза надоранд ва ғул аз ҷанобат накунанд, валекин ба амонат бошанд. Ва ин ҳама аҳвол аз мусулмонон пинҳон доранд ва даъвои мусулмонӣ кунанд».¹

Аъроб, ки ба ҳадафи куллан нест кардани динҳову парастигорҳои ғайри исломӣ дар қаламрави мамолики тасхиршуда бархоста буданд, дар ибтидо то андозае муваффақ шуданд, ки дини исломро чун дини пирӯзгаштагон ба номусулмонон таҳмил кунанд. Аммо ба яқборагӣ мардумон аз дину ойини худ дар қаламрави зери нуфузи ислом даст накашидаанд. Ибтидо мардум агар дар ботин ҳам набошад, дар зоҳир аз ислом ба хотири амнияти хеш пазирайӣ карданд, вале ошкоро ҳам агар набуд, аглаб пинҳонӣ одобу русуми дини аҷдодии хешро ба ҷо меоварданд. Дар зимн Наршаҳӣ аз Туғшодаи бухорхудот² зикр мекунад, ки «дар дасти Кутайба имон оварда буд ва баъди ӯ то ба рӯзгори Насри Сайёр сию ду сол мулки Бухоро дар дасти ӯ буд».³ Ҳангоми дар Самарқанд будани Наср ибни Сайёр бо Туғшодаи бухорхудот дидор ва суҳбат кард. Бино ба

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.138-139.

² Писари Бедун бухорхудот-подшоҳи Суғд, ки ҳудуди соли 682 аз ҷониби Салм ибни Зиёд кушта шуд ва ҳамсараш Хутак хотун то соли 693, ки маргаш фаро расид, ба ҷои шавҳараш подшоҳӣ кард ва дар ин сол писараш Туғшода ба тахти Бухоро нишаст.

³ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.34.

ахбори Наршаҳӣ баъд аз суҳбат, Наср ибни Сайёӣ «ба намоз бархост ва иқомат кард ва имоматӣ кард ва намоз бигузорид. Ва бухорхудот бар курсӣ ништа буд, намоз нагузорид ва ҳанӯз кофир буд дар сирр»¹ ва идома медихад, ки баъд аз он ки Туғшода аз ҷониби ду деҳқони (ашрофи) Бухоро ба гуноҳи ғасб кардани деҳаҳои онҳо дар ҳузури Наср ибни Сайёӣ кушта мешавад, Наршаҳӣ менависад, ки «ҷокарони ӯ даромаданд ва гӯшт аз вай чудо карданд ва устухонҳои ӯро ба Бухоро оварданд».² Бояд зикр кард, ки ин замон арабҳо аз тундравии хеш дар амри татбиқи дини ислом дар Хуросони Бузург нақохида буданд ва таҳаммули намоз нагузоридани Туғшода ҳамроҳи Сайёӣ ва риояи русуми зардуштиён дар тадфини Туғшода, яъне гӯшти ғавтидаро аз устухон чудо кардан то замин дар асари гандидани он касиф нашавад, шояд аз эҳтироми Сайёӣ нисбат ба шахсияти Туғшода буд. Аммо ин саодат писарони Туғшода - Қутайба ибни Туғшода ва Байинот ибни Туғшодаро насиб накард ва онҳоро Абумуслими Хуросонӣ чуноне ки дар «Таърихи Бухоро» омадааст, «ба сабаби риддат овардан» ба қатл расонид.³

Мухталиф будани вазъи иҷтимоӣ сиёсӣ, шароити ноҳамгуни иқтисодии кишварҳои тасхиршуда, гуногунии тамаддуну фарҳанг, тафовути одоби русум, анъанаҳо ва суннатҳо, сатҳи рушди ахлоқӣ ва маънавӣ дарафшбардорони исломро ба ин андеша водор намуд, ки усулҳои гуногуни татбиқи дини хешро дар сарзаминҳои ишғолӣ бичӯянд, то бо шароит ва авзои мардум мутобиқ бошад. Ин буд, ки дар натиҷаи густариши ислом дар аксар мавридҳо арабҳо бо сокинони маҳаллӣ омезиш ёфтанд ва дар ҳамсоғии онҳо

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.118.

² Ҳамон ҷо. С.118-119.

³ Ҳамон ҷо. С.35.

сукунат ихтиёр намуда, андак-андак усул ва аркони асо-
сии имони исломии худро баргардонида, русуму одобу
афкори сокинони сарзаминҳои ишғолкардаашонро
қабул карданд.

«БАРМАКИЁН АЗ ЗЕБОИҲОИ ИН ҶАҲОН БУДАНД...»

Бармакиён аз начибзодагон ва хонадони бошарафи Балх, ки бо фазлу карам ва муруввату чавонмардӣ аз нодираҳои айём буданд, ба воситаи кордонӣ, лаёқат ва кифояти хеш ба мақоми баланди идораи вазорат ва ҳукумати вилоятҳо дар хилофати бани Аббос расиданд. Аммо он тавре ки шоиста бошад, таърихи ин дудмон ба ваҷҳи аҳсан таҳқиқ нашуда, аз баррасиҳои муҳаққиқони таърихи ватанӣ дар канор мондааст. Чуноне ки Аббосиён дар ниҳояти бешарафӣ ба подоши хадамоти беназири ин дудмон дар умури идории хилофат ба онҳо зулмро раво دیدанд, мутаассифона пажӯҳандагони таърих низ ба таърихи оли Бармак бетаваҷҷуҳӣ нишон дода, онро дар хилоли баррасиҳои таърихии хеш мухтасар ва хеле сатҳӣ баён доштаанд. Ба ин сабаб донандагон ва хонандагони таърихи ниёкон аз шиносӣ бо таърих ва маноқиби ин хонаводаи қариму қадим махрум мондаанд. То ҳанӯз шарҳи аҳволи ин дудмон маҷхул монда ва имрӯз зарурати омӯзиши густурда ва бунёдии таърихи Бармакиён пеш омадааст. Зеро шинохтани аҳволи бузургон ва давлатмардони гузашта, ки дар ҳар асру замон мучиботи сарбаландӣ ва ифтихори миллати моро фароҳам намудаанд, моро аз баландии мақом ва хиради сокинони марзу буми ниёкон огоҳ месозад ва миллати моро дар пеши назари насли давронсози тоҷик боз бузургтар ҷилва медиҳад.

Бармакиён, ки аз шумори бузургон ва давлатмардони тоҷиканд, бодароят ва хиради хеш дар умури идории хилофати Аббосӣ на танҳо собит карданд, ки насли аҷдоди онҳо наметавонад маволи бошад, балки бо мусоидат ва дастгирии онон иддаи зиёде аз ашрофи маҳаллӣ, аз ҷумла Тоҳириён дар ҳукумати Хуросон рӯи қор омаданд.

Баъд аз ғуруби ситораи тобони дудмони Бармакӣ, пирумунӣ онҳо шеърҳои дostonҳо ва қиссаҳои афсонаҳои

дар таърихномаҳо ва адабиёти араб ва форс-тоҷик ба вучуд омад, ки ҳама сухани васфу ситоиши онон буд. Ин ҳама гуфтори нек баъдан бо номи «Таърихи Баромака»¹ ба забони арабӣ таълиф ва тадвин шуд. Нависандаи ин асар бар хилофи одат ва суннати нависандагон ва муаллифони гузашта дар муқаддимаи он номи худ ва таърихи таълифи онро муайян намекунад ва аз оғози китоб ба зикри ахбори Бармакиён ва ҳикоёти марбут ба онҳо мепардозад. Дар садаҳои чаҳорум ва оғози панҷуми ҳиҷрӣ (X-XI) се нафар ба тарҷумаи «Таърихи Баромака» аз арабӣ ба форсӣ иқдом кардаанд. Аввалин касе, ки «Таърихи Баромака»-ро ба форсӣ тарҷума кардааст, Муҳаммад ибни Хусайн ибни Умари Ҳиравист, ки шояд онро дар замони Сомониён анҷом дода бошад. Дувумин тарҷумаи «Таърихи Баромака» ба қалами Абумуҳаммад Абдуллоҳ ибни Муҳаммади Лобарӣ тааллуқ дорад, ки дар замони Маҳмуди Ғазнавӣ иҷро шудааст. Тарҷумони сеум муаллифи китоби «Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас» аст, ки дар ин китоб ишора ба таълифи «Таърихи Баромака» мекунад: «Ахбори Баромака бисёр аст аз аҳди Бармак то охири давлат ва ман онро китобе муфрад сохтаам ва тартибе ниҳода рӯзгори давлати эшонро ва он чи кардаанд дар ҳаққи мардум...ва он чи бар сари эшон омад».² Чун муаллифи китоби «Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас» номи худро дар муқаддимаи китоб зикр намекунад, дар «Таърихи Баромака» низ номе аз худ намебарад.

Бори нахуст китоби «Таърихи Баромака» бо пешгуфтори муфассал (270 саҳифа), ки аз ҷониби таҳиякунандаи он Мирзоабдулазимхони Гургонӣ «Ахбори Баромака» унвон гирифта, саҳифаҳои

¹ Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. Чопи аввал. Ба эҳтимом ва тасҳеҳ ва муқаддимаи таърихӣ ва адабии Мирзоабдулазимхони Гургонӣ, Техрон, 1313 ҳ.х/1934.

² Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.343.

пешгуфтор бо ҳуруфи абҷад ниҳода шудаанд, соли 1313 х.к./1934 дар Техрон ба таъъ расид. «Таърихи Баромака» аз ҷониби Абулқосими Ғассон аз кутуб ва ахбори мухталифи таърихи Бармакиён, ки ба форсӣ тарҷума гардидааст, гирдоварӣ шудааст. Мирзоабдулазимхони Гургонӣ дар натиҷаи муқобилаи нусахи хаттии тарҷумаи «Таърихи Баромака» ба ин назар аст, ки ин китоб мутааллиқ ба Муҳаммад ибни Хусайн ибни Умари Ҳиравист.¹

Дар баёни таърихи Бармакиён дар ин боб аз «Таърихи Баромака» ва дигар рисолаҳои таърихӣ истифода шудааст.

Бармакиён қабл аз ислом соҳиби маъбади Навбахори Балх буданд ва ойину кеши онҳо парастии бутҳо махсуб мегашт. Роҷеъ ба маъбади Навбахор дар манобеи таърихӣ изҳори назарҳои мухталиф вучуд дорад. Баъзе таърихнигорон онро буткада ё маъбади Буддо² ва бархеи дигар оташкада³ навиштаанд.

Абумансур Муҳаммад ибни Аҳмади Тусӣ маъруф ба Дақиқӣ (пас аз соли 320 х.к.-367-369 х.к.) аз нахустин касоне буд, ки пеш аз Фирдавсӣ талош кард дostonҳои хамосии эронӣро бо шеър сарояд. Дақиқӣ ба ташвиқи

¹ Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. С. راسب

² Сюань-цзан. Записки о Западных странах (эпохи) Великой Тан (Да Тан си юй йзи). Введение, перевод с китайского и комментарии Н.В. Александровой. Москва: Из-во Восточная литература, 2012. С.46.; Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайн Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. Нашри ҷаҳорум. Таҳияи. Х.Хатиб Рохбар. Ҷ.1. Техрон: Маҳтоб, 1374. С.349.

³ Таърихи Баромака. С.3; Низамулмулк. Сиасет-наме. Перевод, введение в изучение памятника и примечания профессора Б.Н.Заходера. Москва-Ленинград: Из-во АН СССР, 1949. С.174.; Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. Таҳияи М.Баҳор. Нашри дувум. Техрон, 1318. С.51; Хондамир. Таърихи Ҳабибу-с-сияр. Ҷ.2. Нашри ҷаҳорум. Техрон, 1380. С. 232.

Нӯҳи дувуми Сомонӣ ба назм даровардани «Шоҳнома»-и Абумансуриро оғоз кард, аммо пеш аз он ки онро ба поён расонад, ба дасти ғуломи турки худ кушта шуд. Пас аз он Фирдавсӣ кори Дақиқиро идома дода, «Шоҳнома»-и Абумансуриро ба назм даровард. Фирдавсӣ достони зиндагии Дақиқиро мухтасар баён карда, ҳазор байт аз Дақиқӣ вориди «Шоҳнома»-и хеш карда, бад-ин васила он ашъорро аз нобудӣ эмин ниғаҳ дошт. Қисмате аз бахшҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, бавижа оғози он аз сурудаҳои Дақиқист, ки Фирдавсӣ онҳоро бо зикри номи Дақиқӣ дар асари хеш гунҷонидааст. Дақиқӣ дар достони марбут ба Гуштосб овардааст, ки дар замони Луҳросб шаҳри Балх аз марказҳои муҳими динӣ буда, дар он ҷо оташкадае сохта буданд мусаммо ба Навбаҳор:

*Чу Гуштоспро дод Луҳросп тахт,
Фуруд омад аз тахту барбаст рахт.
Ба Балх гузин шуд бад-он Навбаҳор,
Ки яздонпарастон бад- он рӯзгор.
Мар он хонаро доштандӣ чунон,
Ки мар Маккаро тозиён ин замон.
Бад-он хона шуд шоҳи яздонпараст,
Фуруд омад аз ҷойгоҳ нишаст.¹*

Дар Авесто, ба хусус дар готҳо аз Гуштосп ёд шуда, ки подшоҳи ноҳияҳои шарқи Эрон аст. Зардушт дар соли сиюми подшоҳии вай ба пайғамбарӣ мерасад² ва ўро ба дини хеш мехонад, ки дар аввал намепазирад ва сипас Гуштосп ва вазири хирадмандаш Ҷомосп ба ойини Зардушт мегараванд «ва китоби вайро, ки ваҳӣ

¹ Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷ. VI. Ба ҷоп омодакунандагон К.Айнӣ, З.Аҳрорӣ, Б.Сирус. Душанбе, 1965. С.83.

² Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 1. С.447.

мепиндошт», мепазиранд.¹ «Подшоҳони Пешдодӣ, - менависад Берунӣ,- ва баъзе аз Каён, ки Балхро чойгоҳи худ қарор дода буданд, Офтобу Моҳ ва кавокибу куллиёти аносирро то замони пайдоиши Зардушт, дар соли сиюм аз салтанати Гуштосп, мепарастиданд».²

Гардезӣ менависад, ки «Ба рӯзгори ӯ (Гуштосп) Зардушт ибни Пуршасп ибни Фидросп берун омад (яъне зуҳур кард) ва аз мардумони Озарбойҷон, аз шаҳри Муқон... ва чун вай биёмад китоби Асто (Авесто) овард³... ва Гуштосп дини ӯ пазируфт ва бифармуд то он китоби Асторо бар пӯстҳои гов пироста ба зар навиштан⁴ ва ба хисори Истахр (дар чойе бо номи Дазнабишт⁵) биниҳоданд андар хазинаи мулуки Ачам ва сию панҷ сол Зардушт андар миёни эшон буд. Ва умри ӯ ҳафтоду ҳафт сол буд. Охир ӯро марде бидушт, ки ӯро Баротарвакраш гуфтандӣ ва чун Зардушт кушта шуд, Гуштосп Ҷомоспро ба чойи ӯ бинишонд, ӯро мубади мубадон ном кард».⁶ Ба тасдиқи таърихнигорони муътабар замони ин рӯйдод 6500 сол пеш аз валодати Исои Масеҳ будааст.

Нуктаи муҳим ин аст, ки Навбахор баъдҳо ба яке аз марокизи дини буддӣ мубаддал мегардад. Ин суол матраҳ аст, ки чаро маъбади буддӣ дар шаҳри Балх ба вучуд омад ва то ҳанӯз соҳибназарон ба ин нукта ба

¹ Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 1. С.447.

² Абурайхон Берунӣ. Осору-л-бокия. Душанбе: Ирфон, 1990. С.215.

³ Табарӣ менависад, ки Гуштосп «таълими онро (Авесторо) ба омма мамнӯъ дошт»: Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 1. С.447.

⁴ Теъдоди пӯстҳои говро Табарӣ 12 ҳазор зикр кардааст: Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 1. С.447.

⁵ Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 1. С.447.

⁶ Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Барги 43.

таври комил равшани наандохтаанд. Иддае бар онанд, ки баъд аз инқирози шоҳаншоҳии Ҳахоманишии байни Бохтар ва Ҳинд иртиботи наздиктаре барқарор гашт ва мубаллигини буддоӣ барои тарвичи ин дин ба Балх рафту омад доштанд.

Он чи мусаллам аст, ин аст, ки маъбади Навбаҳор дар замони Сосониён буткада будааст.

Масъудӣ дар «Муручу-з-заҳаб» менависад, ки Навбаҳорро «Манучеҳр дар шаҳри Балхи Хуросон бино кард ва касе, ки пардадории ин хонаро ба уҳда дошт, ба назди мулуки он ноҳия муҳтарам буд ва дастури вайро мепазирuftанд ва ҳукми ўро гардан мениҳоданд ва моли фаровон медоданд, хона низ вақфҳо дошт ва пардадор (ходим)-и он «бармак» ном дошт ва ин унвони ҳар касе буд, ки уҳдадори пардадорӣ мешуд ва Бармакиён низ ном аз ин ҷо доштанд, зеро Холид ибни Бармак аз фарзандони мутаваллии ин хона буд».¹

Муаллифи китоби «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» Зикриё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ (таваллуд 1203-04) дар бораи маъбади Навбаҳор менависад: «Дар даврони садри ислом шаҳриёрони Хуросон, ки аз Бармакиён буданд, шуниданд, ки мусулмонон Каъбадоранд ва Каъбаро бисёр муҳтарам мешуморанд, ба ҳамчашми бархостанд. Буткадаеро сохтанд, ки...онро Навбаҳор номиданд. Берун-даруни онро бо дебо ва порчаҳои ҳарире ва абрешиме ва зеварҳои гаронбаҳо аз ҷавохирот ва зарру сим ороистанд. Ва дар ҳар гӯшае аз он буге аз бутҳои худро пушт ба девор насб карданд».²

Бармакиён яке пас аз дигаре ба хидмат ва раёсати маъбади Навбаҳор мансуб мешуданд. Шоҳони Ҳинд,

¹ Масъудӣ Абулҳасан Алӣ ибни Ҳусейн. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.1. Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1357. С.589.

² Зикриё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. Тарҷумаи А.Шарафқандӣ. Техрон, 1366. С.102.

ҳоқимони Кобул ва ҳоқони Чин ба зиёрати маъбади Навбаҳор меомаданд.¹

Дар замони хилофати Усмон ибни Аффон Хуросон ба тасарруфи арабҳо гузашт ва дар ин ҳангом ходими маъбади Навбаҳор ба уҳдаи Бармак падари Холид ва чадди Яҳё, вазири ботадбири Хоруни Аббосӣ вогузор буд. Ин Бармак ба назди Усмон ибни Аффон рафт, номи худро бо амри халифа ба Абдуллоҳ иваз кард² ва «Бармак ба ислом гаравид ва дар муқобили маблағи бисёр ҳангуфт аз зарру сим имоннома барои шаҳри хеш овард».³ Пас аз бозгашт мардumi Балх бар зидди ӯ бархостанд ва яке аз писаронашро ба унвони ходими маъбади Навбаҳор баргузиданд. Низаки Тархон ҳокими ин вилоят номае навишта, ӯро ба тарки дини ҷадид ва ручӯъ ба дини аҷдодӣ даъват кард. Аммо Бармак дар номаи ҷавобӣ ин пешниҳоди Низакро напазируфт. Низак ба ҳашм омада, ба ҷониби Балх лашкар кашида, аҳли хонадони Бармакро ба қатл расонид. Дар ин миён кӯдаке аз ин дудмон ба саломат монд ва ҳамроҳи модараш ба Кашмир паноҳ бурд. Бармак дар вилояти Кашмир парвариш ёфт, илми тиббу нучумро омӯхт ва пайрави дини аҷдодии худ буд. Аз қазо вилояти Балхро вабо ва тоун фаро гирифт ва мардум сабаби онро дар тарки дини аҷдодӣ дониста, аз Бармак даъват ба амал оварданд, ки ба Балх биёяд ва мардумро начот диҳад. Бармак ба Балх омад ва мардум ӯро хуш пазируфта, дар маъбади Навбаҳор ба ҷойи падаронаш нишонданд. Ӯ ба духтари ҳокими Чағониён издивоҷ кард, ки аз вай се

¹ Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. С.ط. ى

² Зикриё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. С.102; Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. С.ط

³ Зикриё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. С.102.

писар ва як духтар бо номҳои: Ҳасан, Холид, Умар ва Умми Холид ба дунё омаданд. Бармакро ба чуз ин зан ду зани дигар аз аҳли Бухоро буд, ки аз яке Сулаймон ибни Бармак ва аз дигаре писаре бо номи ибни Бармак ва духтаре бо номи Уммукосим мутаваллид шуданд.¹

Дар аҳди хилофати Муовия (661-680) Абдуллох ибни Омир замоне ки Хуросонро гирифт, Ахнаф ибни Қайсро маъмур намуд, то маъбади Навбаҳорро вайрон созад.² Бино ба ахбори Балозурӣ Ахнаф ибни Қайс ин корро ба дасти Ато ибни Соиб анҷом дод.³

Дар «Таърихи Баромака» омада аст, ки «чун ислом ошкор шуд ва давлат аз хонаи маликони Аҷам бирафт, (Бармакиён) ҳамон ҷо (Балх) бимонданд ва вазорат эшонро маврус аст ва китобхост эшонро дар баёни тартиби вазорат, ки таълиф кардаанд. Чун фарзандони эшон хатту адаб ва дабириё биёмӯхтандӣ, он гоҳ ин китоб бад-эшон додандӣ, то онро бихондандӣ ва ёд гирифтандӣ ва бад-он сират писарони эшон ҳамчун падарон будӣ дар ҳама маонӣ».⁴ Дар идома муаллиф аз иртибот пайдо кардани Бармак бо Сулаймон ибни Абдулмалики Умавиرو (715-718) зикр мекунад, ки шомили қиссаҳои аҷиб ва шигифтангезу боварнакарданист. Аммо бо вучуди ин маълум мешавад, ки Бармакиён дар аҳди Умавиён бо хилофат робита мегиранд ва баъдан дар муборизаҳои Умавиён ва Аббосиён барои хилофат Холид ибни Бармак - сарсилсилаи хонадони Бармакиён ба Абулаббоси Саффоҳи Аббосӣ мепайвандад.

¹ Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. С. ۱-۵

² Аҳмад ибни Яҳё ал-Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. Тарҷумаи О.Озарнӯш. Техрон: Интишороти Бунёди фарҳанги Эрон, 1346. С.293; Зикриё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. С.102.

³ Балозурӣ. Футӯху-л-булдон. 1346. С.293.

⁴ Таърихи Баромака. С.3.

Дар муборизаҳои Абумуслим дар Хуросон алайҳи хокимони Умави Холид ибни Бармак дар шумори фармондеҳони сипоҳи Абумуслим буд ва дар ағлаби пайкорҳо бо Умавиён ширкат намуда, дар барандохтани Умавиён нақш бозида аст. Аз ҷумла, Табарӣ дар баёни рухдодҳои соли 130 ҳ.қ. /747-48 менависад, ки дар ҷанги Қахтаба ибни Шабиб (аз ёрони Абумуслим) бо Тамим ибни Наср ва Наби ибни Сувайд аз омилони Марвони Умави, Қахтаба Муқотил ибни Ҳакими Аккиро бо ҳазор кас ва Холид ибни Бармакро низ бо ҳазор кас фиристод, ки дар ин набард Муқотил ва Холиди Бармакӣ шикаст хӯрданд ва Қахтаба ба ёрмандии онон омад ва пирӯз шуданд.¹

Табарӣ дар рухдодҳои ҳамин сол зикр мекунад, ки Қахтаба дар моҳи зулқайдаи ҳамин сол (июли соли 748) ба Гургон рафт, ки Холид ибни Бармак ҳамроҳаш буд.²

Ибни Асир дар вақоии соли 130 ҳ.қ./747-748 менигорад, ки чун Абумуслим бар Хуросон тасаллут ёфт, коргузори хешро ба вилоятҳои ин сарзамин равона кард, аз ҷумла Сабоъ ибни Нуъмони Аздиро бар Самарқанд, Абудовуд Холид ибни Иброҳимро бар Тахористон... гуморид, аз ин миён Абуавн Абдулмалик ибни Язид, Холид ибни Бармак ва иддаи дигаре ҳамроҳи вай буданд.³

Дар баёни рухдодҳои соли 131 ҳ.қ. / 748-749 Табарӣ аз набарди Қахтаба бо Омир ибни Зубора, аз сардорони маъруфи бани Умия дар наздикии Исфаҳон ёд мекунад, ки дар ин пайкор Холид ибни Бармак низ ширкат дошт.⁴

Табарӣ менависад, ки Ҳангоме Абумуслим дар соли 132 ҳ.қ./749-750 омили Хуросон буд, Холид ибни Бармак девони хирочро ба зимма дошт.⁵

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4034-35.

² Ҳамон ҷо. С.4035.

³ Ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. С.3246.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. С.4049.

⁵ Ҳамон ҷо. С.4116.

Пас аз фурӯпошии хилофати Умавиён, ки дар ин амр нақши Абумуслим ва ёронаш, аз ҷумла Холиди Бармакӣ хеле зиёд буд, Холид ба хидмати Абдуллоҳи Саффоҳи Аббосӣ пайваст, мақоми босазое дар хилофат ба даст овард ва аз ин замон ба баъд офтоби иқболи ин хонадон пайваста нурафшон буд, то замони Хорунуррашид, ки намояндагони ин хонадон ба дараҷаи баланди эътибор расиданд. Саффоҳи Аббосӣ замоне ки вазири хеш Абусаламаро, ки рағбат ба алавиён дошт, қатл намуд, умури вазоратро ба Холиди Бармакӣ супорид. Дар рухдодҳои соли 133 ҳ.қ./750-751 Хавофӣ менависад, ки Абдуллоҳи Саффоҳ вазорат ба Холиди Бармакӣ дод.¹ Холиди Бармакӣ агарчи расман номи вазириро надошт, аммо амалан уҳдадори корҳои вазорат буд. Саффоҳ Холиди Бармакиро баъдан раёсати девони хироч дод.²

Дар хабар аст, ки Мансури Аббосӣ соли 148 ҳ.қ./766 Холиди Бармакиро ҳокими Мавсил таъин мекунад ва сабабшро Ибни Асир чунин тавзеҳ медиҳад: «Ангезаи ин кор ин буд, ки ба вай (Мансур) гузориш доданд: курдон сарзаминашон парокандаанд ва он ҷоро ба табоҳӣ кашонданд. Пурсид: «Чӣ касе ин кори гарон аз пеш тавонад бардошт?» Гуфтанд: «Мусайяб ибни Зухайр, Аммора ибни Амра». Гуфт: «Чун кори гарон пеш ояд, онро марде монанди Холиди Бармак мебояд». Мансур ўро баргуморид ва равонаи он паҳна сохт, ки бад-он сомон шуд».³ Ибни Асир дар идомаи ин хабар менависад, ки «ҳафт рӯз монда ба зулҳичча (9 феввали соли 766) Фазл ибни Яҳё ибни Холид ибни Бармак бизод ва ин ҳафт рӯз пеш аз чашм кушудани Рашид ибни Маҳдӣ (Хорунуррашид) ба ин гетӣ буд. Ўро Хайзурон,

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилди аввал. Техрон: Асотир, 1386. С.231.

² Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. С. ۶۰

³ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3476-77

моми Рашид бо шири писараш парвард ва аз ин рӯ Фазл ибни Яҳё бародаршири Ҳорун гашт».¹

Табарӣ менависад, ки Ҳорунурашид се рӯз монда аз зулҳичҷаи соли 145 ҳ.к/18 марти соли 763 аз канизи ямони чӯрашӣ бо номи Хайзурон дар Рай таваллуд шуд ва дар идома зикр мекунад, ки «аммо Бармакиён, чунон ки гӯянд, пиндоштаанд, ки Рашид аввалини рӯзи муҳаррами соли 149 (ҳ.к.) таваллуд ёфт. Фазл ибни Яҳё ҳафт рӯз пеш аз ӯ таваллуд ёфта буд, ки таваллуди Фазл ҳафт рӯз монда аз зулҳичҷаи соли саду чихилу ҳаштум буд. Модари Фазл Зайнаб духтари Мунир дояи Рашид шуд аз шири Фазл. Ва Хайзурон Фазлро аз шири Рашид шир дод».² Балъамӣ низ мегӯяд, ки модари Фазл Рашидро шир дода буд.³

Холиди Бармакӣ чанд муддат раиси девони расоили хилофат буд ва баъдан Мансури Аббосӣ ўро ҳокими Форс таъйин кард, ки муддате ӯ дар ин вилоят иқомат гузид ва ҳукумат кард. Бо вучуди бадгӯихои душманон Мансур ба Холид эътимод мекард ва баъдан ўро ба ҳукумати Рай ва Табаристону Дамованд мансуб намуд. Писараш Яҳё дар вилояти Рай ҷойнишини падар буд.⁴

Ҳеч кас аз фарзандонаш дар раъйю илм ба мартабаи Холид нарасиданд. Замоне ки Мансури Аббосӣ шаҳри Бағдодро бино мекард, ба ӯ маслиҳат доданд, ки Айвони Касроро⁵ вайрон кунад ва масолеҳи онро сарфи иморати Бағдод намояд. Мансур бо Холиди

¹ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3477.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4598.

³ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1536.

⁴ Таърихи Баромака. Муқаддима: Аҳбори Баромака. С. لـج

⁵ Арабҳо ҳар як аз шохони Сосониро Касро ё Кисро мегуфтанд. Айвони Касро, ки бо номи Айвони Мадоин низ маъруф аст, аз кохҳои маъруфи Сосониён аст, ки дар шаҳри Испонбор, дар соҳили ховарии дарёи Дачла мавҷуд буд, ки дар аҳди Шопури аввал бино гашта аст. Бақоёи ин кох ханӯз дар кишвари Ироқ мавҷуд аст.

Бармакӣ машварат кард ва ӯ дар ин амр ба ӯ раъй надод ва гуфт, ки харчи вайрон кардани он бештар аз фоидаи он хоҳад буд. Мансур ба ӯ гуфт, ки таваҷҷуҳи ту ба Аҷам монеъ гардид, ки ин раъйро бипазирӣ ва фармон ба вайрон кардани Айвони Касроро дод. Чун ба ин кор шурӯъ карданд, дарёфтанд, ки Холид дуруст мегӯяд ва Мансур амр кард, то Айвони Касроро ба ҳоли худ гузоранд.¹

Ҷуғрофиёни садаи сенздаҳум Муҳаммади Бакрон дар аҳди хеш аз Айвони Касро чунин ёд мекунад: «Айвони Касро дар Мадоин ба наздикии аҷаб биное аст ва он суффаест азим бузург, тӯли ӯ сад газ ва арз панҷоҳ газ ва иртифои ӯ ҳам сад газ. Ва акнун бештар хароб шудаасту андаке монда».²

Вафоти Холиди Бармакиро муаллифи «Мучмали Фасеҳӣ» дар соли 157 ҳ.қ./773-774 медонад.³ Аммо Саидмуҳаммад Ночии Насрободӣ, ки «Мучмали Фасеҳӣ»-ро таҳқиқ карда, дар поварақиҳои он тавзеҳоте додааст, дар зимн менависад, ки дар соли вафоти Холиди Бармакӣ дар манобеи таърихӣ ихтилоф аст. Аз ҷумла Зирикӣ онро соли 163 ҳ.қ./779-780 зикр кардааст.⁴

Дар аҳди хилофати Маҳдӣ (775-786) ва Ҳорунуррашид (787-810) писари Холид - Яҳё ибни Холид ва писаронаш Фазл ва Ҷаъфар дар умури идории хилофат соҳиби ҷойгоҳи баланде буданд. Муаллифи «Муруҷу-з-заҳаб» мегӯяд, ки «фарзандони Холид ибни Бармак - Яҳё бо тадбиру ақли бисёраш ва Фазл бо бахшишу маҳораташ ва Ҷаъфар ибни Яҳё бо дабирӣ ва фасохаташ ва Муҳаммад ибни Яҳё бо бузургӣ ва ҳимматаш ва Мусо ибни Яҳё бо далериву ҷасораташ ҳеҷ

¹ Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. С. 1-5

² Муҳаммад ибни Начиби Бакрон. Ҷаҳоннома. С.134.

³ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.252.

⁴ Ҳамон ҷо. Эзоҳи 1.

кадом дар ҳусни раъй ва шуҷоат ва дигар сифот чун Холид набуданд».¹

Табарӣ дар баёни руҳдодҳои соли 163 х.қ./779-780 менависад: «Дар ин сол Маҳдӣ писари хеш Ҳорунро вилоятдори ҳама Мағриб ва Озарбойчону Армения кард ва Собит ибни Мусоро дабири вай кард, дабири номаҳои вай дар кори хироч Яҳё ибни Холид ибни Бармак буд».²

Баъд аз вафоти Маҳдӣ писараш Ҳодӣ (786-787) муддати кӯтоҳе ҳукумат кард ва хост писарашро вориси хилофат кунад. Аммо Яҳёи Бармакӣ дар ин масъала бо ӯ муҳолифат карда, ба ҷонибдории Ҳорунуррашид бархост. Зеро Яҳёи Бармакӣ дар тарбияти Ҳорун ширкат дошт ва ба ин сабаб Ҳорун ӯро падар ном мебурд.³ Иловатан, писарони Яҳёи Бармакӣ – Фазл, Мусо, Ҷаъфар ва Муҳаммад дӯстони Ҳорунуррашид буданд. Ҳодӣ Яҳёи Бармакиро ба зиндон андохт. Баъд аз ба хилофат расидани Ҳорунуррашид дар соли 787 Яҳёи Бармакиро аз зиндон озод карда, ӯро вазири хеш таъйин намуд.⁴ Муаллифи «Мучмали Фасеҳӣ» вазорат додани Ҳорун Яҳёи Бармакиро дар соли 172 х.қ./788-789 зикр мекунад.⁵

Табарӣ зикре аз Яҳё ва фарзандонаш намуда, менигорад: «Яҳё ибни Холидро ҷаҳор писар буд: Фазл ва Ҷаъфар ва Мусо ва Муҳаммад. Ва ин Фазл ва Ҷаъфар

¹ Масъудӣ Абулҳасан Али ибни Ҳусейн. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. Теҳрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1357. С.370.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4505.

³ Абулфазл ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақии Дабир. Таърихи Байҳақӣ. Тасхеҳи А. Файёз. Ба эҳтимоми М. Ёҳақӣ. Машҳад: Донишгоҳи Фирдавсии Машҳад, 1383. С.393.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4598; А. Ализаде. Хроника мусульманских государств I-VII веков хиджры. Москва: УММА, 2004 (-445 с.). С.151.

⁵ Фасеҳи Хавафӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.267.

вазирон буданд, халифиёни падар, ки падарашон пир шуда буд. Ва гоҳ Фазл халифа будӣ ва гоҳ Ҷаъфар, чунон ки Рашид хостӣ. Ва Мусову Муҳаммад вазир набуданд, чи амир буданд...Ва Яҳёро низ писарони амм буданд – ҳама амирон. Ва ҳама оли Бармак ба сояи Яҳё андар бузург буданд».¹

Ҳорунуррашиди Аббосӣ ба воситаи кӯшишу заҳматҳо, чидду чаҳд ва мусоидати Яҳёи Бармакӣ ба мақоми хилофат расид. Агар ин талошҳои Яҳёи Бармакӣ набуд, ӯ аз валиаҳдӣ маъзул мегардид. Илова ба истеъдоди баланди вазорат доштан, Масъудӣ дар сифоти Яҳёи Бармакӣ мегӯяд, ки «Яҳё ибни Холид аҳли баҳсу назар буд ва анчумане дошт, ки аҳли калом аз мусулмон ва ғайримусулмон аз пайравони ақоид ва оро дар он фароҳам мешуданд».²

Дар аҳди ҳукумати Ҳорунуррашид дар натиҷаи ҳадамоти бузурги Бармакиён хилофати Аббосиён ба иқтидору тараққӣ расид ва «Бармакиён мулки ӯро устувор карданд», -менависад Масъудӣ.³ Дар ин замон хилофат асосан тавассути Бармакиён идора мешуд. Дар ин иртибот суҳанони муаллифи «Мучмалу-т-таворих» ҷолиб ба назар мерасанд: «Ҷаъфар вазир гашт ва дасти ҳама барбаст ва чаҳон чумла ба дасту қалам ва фармони Баромака андар буд ва кори мамлакат ба низом ҳамедоштанд ба теғу қалам».⁴ Фасеҳи Хавофӣ мансаби вазорат додани Ҳорун Ҷаъфари Бармакиро ба руҳдодҳои соли 174 ҳ.қ./790-791 марбут медонад.⁵

Чун Яҳёи Бармакӣ бар маснади вазорат нишаст, писараш Фазлро ҷойнишини хеш намуд. Фазл бузургтар аз

¹ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1536.

² Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.372.

³ Ҳамон ҷо. С. 372.

⁴ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.343.

⁵ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.269.

Чаъфар буд ва мардуму дарбори хилофат ўро бар Чаъфар тарҷеҳ дода, вазири кехтар мехонданд. Аммо Ҳорунуррашид ба Чаъфар бештар тавачҷуҳ мекард: «Ҳорунуррашид аз хама Чаъфарро дўст доштӣ»¹ ва бар он шуд, ки Фазлро аз Бағдод дур кунад ва ба ҷойи дигар фириштад. Ин буд, ки Ҳорунуррашид Фазли Бармакиро ба фармонравоии Хуросон баргузид, аммо муддате нагузашта, бародари модари худ Фитриф ибни Аторо ба ҷойи Фазли Бармакӣ таъйин кард. Роҷеъ ба сол ва муддати фармонравоии Фазли Бармакӣ дар Хуросон дар манобеи таърихӣ ихтилофи назар аст, ки баъдан зикр хоҳад шуд.

Соли 176 х.қ./792-93 Ҳорунуррашид Мусо ибни Исоро аз фармонравоии Миср канор андохт ва ба ҷойи ӯ Чаъфари Бармакиро фармонравои Анбор то шимоли Африқо таъйин кард. Ангезаи барканории Мусо ибни Исо он буд, ки ба Ҳорунуррашид гузориш расид, ки Мусо нияти аз хилофат барандохтани ўро дорад.²

Бармакиён дар истиқрори хилофати Ҳорун, инчунин дар фуру нишондани ошўбҳо дар хилофат саҳми фаъол доштанд. Дар рухдодҳои соли 176 х.қ./792-93 Табарӣ аз исёни Яҳё ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан, ки дар дигар манобеъ бо номи Яҳёи Алавӣ низ зикр мешавад, дар Дайлам алайҳи Ҳорун ёд мекунад,³ ки бино ба ахбори Ибни Асир «нерўҳояш пуршумор гашт ва мардум аз шаҳристонҳо рӯй сўйи ӯ оварданд. Рашидро аз ин рӯйдод андўҳ ба дил нишаст. ӯ Фазл ибни Яҳёро бо панҷоҳ ҳазор неру роҳӣ кард».⁴ Фазл бо дароят тавонист роҳбари шўришиёноро ба сулҳ моил кунад ва хатти амони ўро аз Ҳорунуррашид бигирад. Муаллифи «Мучмали Фасеҳӣ» дар зимн менависад, ки Фазли Бармакӣ «ахднома ба

¹ Балғамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1536.

² Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3648.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4609.

⁴ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3647.

дастхати Ҳорунуррашид бад-ӯ дод ва ӯ эътимод бар аҳдномае, ки ба дастхати Ҳорунуррашид дид, кард ва ба Бағдод омад», вале Ҳорун ба ваъда вафо накарда, Яҳё ибни Абдуллохро ба ҳабс гирифт.¹

Бино ба ахбори Балъамӣ «Рашид бад-он фатҳ шод гашт, ки бе ҳарб баромад. Ва шоирон бар ин Фазлро бисёр бисутуданд»² ва баъд аз ин Ҳорунуррашид ба Фазли Бармакӣ на танҳо фармондории Хуросон, инчунин Кумису Табаристон, Рай ва Наҳованду Ҳамадон, Қаҳистон ва Армениюву Озарбойҷон то марзи Ироқро низ дод.³ Балъамӣ дар идомаи ин хабар менигорад, ки «Фазл ба Хуросон омад ба соли саду ҳафтоду ҳашт (794-95) ва ба Мовароуннаҳр омад ба Ушрусана шуд. Ва андар Хуросон адлу дод кард. Ва ҳафт сол ба Хуросон буд».⁴

Дар баёни ошӯби Яҳёи Алавӣ Байҳақӣ менависад, ки «марди алавие хурӯҷ кард ва Гургону Табаристон бигирифт ва ҷумлаи кӯҳҳои Гелон ва кораш саҳт қавӣ шуд» ва идома медиҳад, ки Ҳорунуррашид Яҳёи Бармакиро назди худ даъват мекунад ва мегӯяд, ки барои фурӯ нишонидани ин ошӯб «ё маро бояд рафт, ё туро, ё писаре аз онӣ ту Фазл ё Чаъфар».⁵ Дар посух Яҳё мегӯяд, ки «раво нест ба ҳеч ҳол ки амиралмуъминин ба ҳар ноҷамъие, ки пайдо ояд, ҳаракат кунад» ва мувофиқа мекунад, ки писари калонии Яҳё, Фазл бояд ба Хуросон равад.⁶ Яҳё ин тасмими гирифтаре ба Фазл мерасонад ва Балъамӣ чунин нуктаи ҷолибро аз номи Яҳё ба Фазл мегӯяд: «Ҷуз фармонбардорӣ рӯй нест, ки

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.270.

² Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1533.

³ Ҳамон ҷо. С.1532.

⁴ Ҳамон ҷо. С.1533.

⁵ Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. С.393.

⁶ Ҳамон ҷо. С.393.

душманони бисёр дорем ва муттаҳам ба алавиёнем, то аз чашми ин худованд наяфтем».¹ Аз ин хабари Байҳақӣ чунин хулоса мешавад, ки дар ин замони авҷи шуҳрати хонадони Бармакӣ онҳо аз ҷониби душманонашон назди халифа ба ҷонибдорӣ аз алавиён гунаҳкор мешудаанд.

Табарӣ таъйин кардани Фазли Бармакиро ба ҳукуматдории Хуросон ва дигар вилоятҳо дар руҳдодҳои соли 177 х.к./793-94 зикр карда,² менависад, ки соли 178 х.к./794-95 Фазл ба вилоятдорӣ ба Хуросон омад ва «ба ғазои Мовароуннаҳр рафт, ки Хорохура шоҳи Ашрусана, ки аз итоат бирафта буд, сӯи вай омад».³ Муаллифи «Мучмали Фасехӣ» низ дар соли 178 х.к. ба Мовароуннаҳр рафтани Фазлро зикр карда, менависад, ки «Хорохура, малики Усрушана, ки ҳаргиз пеши ҳеҷ касе нарафта буд ва дар тоат наёмада», назди Фазл рафт.⁴

Ба набарди Мовароуннаҳр рафтани Фазли Бармакиро Ибни Халдун ба соли 180 х.к./796-97 медонад, ки саҳеҳ нест.⁵ Зеро, чуноне ки қаблан зикр кардем, Фазл аз роҳи мусолиҳа хурӯҷи Яҳёи Алавиरो ором кард ва пас аз он, бино ба иттилои Байҳақӣ, ду сол дар Хуросон бимонд ва баъдан аз Ҳорунуррашид истеъфо хост ва иҷозаи ин истеъфоро гирифта, ба Бағдод омад.⁶ Табарӣ низ рафтани Фазл ибни Яҳёро аз Хуросон ба ҳаводиси соли 179 х.к./795-96 шомил карда, менависад, ки дар ин сол Рашид Мансур ибни Язиди Ҳимяриро вилоятдори Хуросон кард.⁷

Ин ки Табарӣ ва Байҳақӣ менависанд, ки Фазл ду сол дар Хуросон буд, ба ҳақиқат наздик аст. Аммо

¹ Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. С.393.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4625.

³ Ҳамон ҷо. С.4626.

⁴ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасехӣ. Ҷ.1. С.272.

⁵ Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.404.

⁶ Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. С.393.

⁷ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4632.

хабари Балъамӣ дар бораи ҳафт сол дар Хуросон мондани Фазл саҳеҳ ба назар намерасад. Худ Балъамӣ низ инро дар ҷойи дигар зери суол мебарад ва фуру нишонидани фитна дар Шом, ба Бағдод омадани Ҷаъфари Бармакӣ ва баъд аз он вилоятдори Хуросону Шом таъйин шудани ӯро дар соли 179 ҳ.қ. медонад.¹

Ҳангоми вилоятдорӣ дар Хуросон Фазли Бармакӣ сипоҳе аз мардуми силаҳшӯри Хуросон гирдиҳам овард, ки онҳоро «аббосия» ном дод ва «шуморашон понсад ҳазор мард шуд, ки бист ҳазорашон ба Бағдод омаданд ва боқимона... дар Хуросон бимонданд».²

Дар ин соли ба Хуросон рафтани Фазли Бармакӣ Ҳорунуррашид масъулияти анҷоми ҳамаи корҳои хилофатро ба Яҳёи Бармакӣ супурд.³

Аз корҳои мондагори Фазли Бармакӣ ба ҳангоми амири Хуросон буданаш муаллифи «Таърихи Бухоро» ба некӣ ёд карда, менависад, ки чун Фазл амири Хуросон шуд, «мардумони Бухоро ҷамъ шуданд ва иттифоқ карданд ва поргини ҳисор бино карданд...Ва ҳеҷ касро дар иморати масҷиди бузург (дар Бухоро) он асар набуд, ки Фазл ибни Яҳёи Бармакиро. Ва вай бисёр мол харҷ кард. Ва баъд аз он ҳар касе зиёдат мекарданд, то ба рӯзгори амир Исмоили Сомонӣ, раҳимаҳу-л-Лоҳ. Вай бисёр хонаҳо харид ва ба миқдори сулсе аз масҷиди ҷомеъ зиёдатӣ кард. Ва нахустин касе, ки моҳи рамазон ба масҷидҳо қандилҳо фармуд, ин Фазл ибни Яҳёи Бармакӣ буд».⁴

Дар ахбори Табарӣ омадааст, ки соли 180 ҳ.қ./796-97 дар Шом нооромӣ рух дод. Ҳорунуррашид Ҷаъфари Бармакиро ба он сарзамин фиристод ва вилоятдори

¹ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1534.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4626.

³ Ҳамон ҷо. С. 4626.

⁴ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.98.

Шом кард.¹ «Ў бирафт,-менависад Хавофӣ,- ва он кор ба ислоҳ овард».²

Дар фуру нишонидани фитнес дар Шом Ҳорунуррашид фармондеҳони маъруфи лашкари хилофат чун Муҳаммад ибни ал-Мусайиб ибни Зуҳайр, Шабиб ибни Қаҳтаба ва Ҳумайд ибни Қаҳтабаро бо Чаъфари Бармакӣ ҳамроҳ намуд.³

Дар идомаи баёни хаводиси соли 180 х.қ. Табарӣ менависад, ки «дар ин сол Рашид муҳрро аз Чаъфар ибни Яҳё гирифт ва ба падари вай Яҳё ибни Холид дод...ва Чаъфар ибни Яҳё вилоятдори Хуросон ва Систон шуд...ва вилоятдории Чаъфар ибни Яҳё бист рӯз буд».⁴ Дар хабари Хавофӣ низ омадааст, ки соли 180 х.қ./796-797 «Ҳорунуррашид Хуросон ва Систонро боз ба Чаъфар ибни Яҳё ибни Холид баъд аз он ки аз Шом мурочиат намуд», дод.⁵

Чӣ боис гардид, ки халифаи Аббосӣ нисбат ба Бармакиён бадбин шуд, поси хидматҳои оноро надонист, зулму тааддӣ раво дид ва ба бадтарин шева оли Бармакро бино ба ахбори Табарӣ дар аввали моҳи сафари соли 187 х.қ./28 ба 29 январи соли 803⁶ гирифтори гирифтори сарнавишти фочеабор кард?⁷ Дар манобеи таърихӣ сабаб ва ангезаҳои мухталифе роҷеъ ба ин масъала баён шудааст ва Яъқубӣ низ мегӯяд, ки: «Бештари мардумро дар асбоби хашми Ҳорун бар онон

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4633.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.274.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4633; Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1534.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4637.

⁵ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.274.

⁶ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4665.

⁷ Яъқубӣ ин фочеаро мутобиқ ба моҳи сафари соли 188 х.қ./январ-феврари соли 804 медонад, ки саҳеҳ нест: Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.430.

ихтилоф аст».¹

Бино ба ахбори Яъқубӣ Ҳорун ҳанӯз чаҳор сол пеш аз воқеаи фочеабори хонадони Бармакӣ, яъне соли 183 х.к./799-800 ба роздораши Иброҳим ибни Сабех гуфта буд: «Тасмим дорам хонадони Бармакро чунон уқубат кунам, ки аҳадеро уқубат накардаам ва достони ононро то поёни рӯзгор ибрати дигаро қарор диҳам».²

Нахустин марҳилаи тағйири вазъи хонадони Бармакиён назди Ҳорун, бино ба ахбори манобеи таъриҳӣ дар он буд, ки Муҳаммади Лайс, ки «аз аҳли байти илм, чунон ки оммаро панд додӣ ва илм гуфтӣ ва порсову некмард буд...ва бо илмаш дабир буд» ва аз Яҳёи Бармакӣ озурдахотир,³ ба Ҳорун нома навишт ва вайро андарз гуфт, ки «Яҳё ибни Холид ба назди Худо коре барои ту нахоҳад сохт, ки вайро миёни ҳештан ва Худо ниҳодай».⁴ Балъамӣ менависад, ки Муҳаммади Лайс Яҳёи Бармакиро ба зандиқ будан муттаҳам мекунад: «Яҳё ибни Холидро ва фарзандон ва аҳли байти ӯро бар гардани мусулмонон баргумоштӣ ва кори мусулмонон бад-ӯ супурдӣ. Ва ӯ зандиқ аст ва мазҳаби занодика дорад аз пинҳон. Ва фарзандони ӯ ва аҳли байти ӯ ҳама бад-ин мазҳабанд».⁵

Чун Ҳорун хабар ёфт, ки Яҳёи Бармакӣ аз нома воқиф гашта аст, ӯро назди хеш хонд ва аз Муҳаммади Лайс пурсон шуд. Яҳёи Бармакӣ гуфт, ки «мусулмонии ӯ машкук аст»⁶ ва «бадмунофиқ ва баддин» аст⁷. Чун касони зиёд аз Яҳёи Бармакӣ ва хонаводааш назди Ҳорун бадгӯйҳои зиёд карданд, Ҳорун ба суханони

¹ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.430.

² Ҳамон ҷо. С.431.

³ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1537.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4655.

⁵ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1537.

⁶ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4656.

⁷ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1537.

Муҳаммади Лайс эътимод кард ва муносибати халифаи Аббосӣ ба ин хонадон ба бадӣ тағйир хӯрд.¹

Халифаи Аббосӣ тасмим гирифт ихтиёри ҳукумати Хуросонро ба Алӣ ибни Исо ибни Моҳон диҳад ва дар зимн назари Яҳёи Бармакиро пурсон шуд. «Яҳё гуфт: «Алӣ марде чаббор ва ситамгор аст».² Чун ин замон «халал ба ҳоли оли Бармак роҳ ёфта буд»,- менависад Байҳақӣ,³ Хорунуррашид бори нахуст алорағми назари вазираш - Яҳёи Бармакӣ амал карда, Алӣ ибни Исо ибни Моҳонро ҳокими Хуросон фиристод, ки бино ба ахбори Ибни Халдун бист сол (дар замони Ҳорун ва писараш Маъмун (813-833) дар Хуросон бимонд.⁴ Алӣ ибни Исо дар Хуросон даст ба зулму ситам зад ва «мол ба ифрот барситондан гирифт ва касро захира набуд, ки» ба халифа хабар диҳад.⁵ «Алӣ,- менависад Байҳақӣ,- Хуросону Мовароуннаҳр ва Рай ва Ҷибол ва Гургону Табаристон ва Кирмону Сипоҳон ва Хоразму Нимрӯз ва Систон биканду бисӯхт...ва пас аз он мол ҳадияе сохт Рашидро, ки пеш аз вай касе насохта буд...ва он ҳадия наздики Бағдод расид ва нахуст бар Рашид арза карданд, саҳт шод шуд».⁶ Дар хабар аст, ки замоне ин хама моли ба яғмо бурда аз мардуми Хуросон аз назари Хорунуррашид мегузашт, ӯ рӯй чониби Яҳёи Бармакӣ намуда, аз ӯ пурсид: «Ин чизҳо кучо буд дар рӯзгори писарат Фазл?» Яҳё гуфт: «Ин чизҳо дар рӯзгори аморати писарам дар хонаҳои худовандони ин чизҳо буд».⁷ Дар ин иртибот Фасеҳи Хавофӣ матлабе дорад ба ин мазмун, ки масъули хирочи Систон Иброҳим ибни

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4656.

² Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. С.394.

³ Ҳамон ҷо. С.394.

⁴ Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.404.

⁵ Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. С.394.

⁶ Ҳамон ҷо. С.394-395.

⁷ Ҳамон ҷо. С.396.

Ҷабраил хирочи ин вилоятро назди Фазл овард ва Фазл «он мол ба тамоm ба Иброҳим ибни Ҷабраил бахшид ва понсад ҳазор дирам изофаи он бад-ӯ дод ва ӯро ба Кобул фиристод ва ҳафт бор ҳазор, ҳазор дирам бад-ӯ расид ва чаҳор бор ҳазор, ҳазор дирам аз молу хироч назди ӯ буд. Фазл ибни Яҳёро меҳмонӣ кард ва молҳое, ки бад-ӯ дода буд ва он чи зи Кобул оварда буд ва ҳар чи дошт батамом пеши ӯ кашид. Фазл гуфт: «Ман ба хонаи ту чихати он наёмадам, то моли ту бистонам. Ӯ гуфт, ки ин чаҳор бор ҳазор, ҳазор дирам аз хирочу моли Кобул овардаам». Гуфт: «Он низ ба ту бахшидам» ва ҳеҷ чиз ба ғайр аз як тозиёна нагирифт».¹

Байҳақӣ дар идомаи сухани худ зикр мекунад, ки писарони Яҳёи Бармакӣ, Фазлу Ҷаъфар бо узрҳои аз падар гуфтанд, ки он суханоне, ки ба халифа гуфтӣ, бояд бо нармиву андеша мегуфтӣ. Яҳёи Бармакӣ, ки ба яқин эҳсоси ғочеабор будани сарнавишти хонадони худро мекард, дар посух ҷавоб дод, ки «кори мо ба охир омада аст,... то барҷоem сухани ҳақ ночор бигӯem ва ба тамаллуку зарқ машгул нашавем».²

Соли 181 ҳ.қ./октябр-ноябри 797 Ҷорун маросими ҳаҷро адо кард ва ба пойтахт бармегашт. Яҳё ибни Холид низ дар ин маросим ҳамроҳи ӯ буд ва аз ӯ хоҳиши аз кор озод карданро намуд ва Ҷорун низ хоҳиши ӯро пазируфт. Яҳё муҳрро ба ӯ дода, иҷозат хост дар Макка иқомат кунад.³

Чуноне ки зикр шуд, Ҷорун бо Фазли Бармакӣ бародаршир буд ва ба қавли Балъамӣ онҳо то ҷое ба ҳам наздик буданд, ки «Фазл бо Рашид ба шароб нишастӣ. Ва Рашид шароб ба маҷлиси занон хурдӣ...ва Фазл ба

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.272-273

² Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. С.396.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4638-39.

сахтӣ андар будӣ ба чашм нигоҳ доштан аз канизакон»,¹ аммо Фазл дар ин маҷлисҳо бо вай майхорагӣ намекард, ки боиси итоби Рашид бар Фазл мегардид. Ба қавли Табарӣ Ҳорун ба ин далел аз ҳузури вай дар чунин маҳфилҳои айшу нӯш хуш надошт ва «Фазл мегуфт: «Агар медонистам, ки об низ аз муруввати ман мекоҳад, онро наменӯшидам. Вай дилбастаи самоъ буд».²

Дар баёни рухдодҳои соли 180 ҳ.қ./796-97 Табарӣ хабар медиҳад, ки Фазли Бармакӣ аз ҳукумати Табаристону Рӯён маъзул шуд.³ Соли 183 ҳ.қ./799-800 Ҳорун ҳашму ғазаби худро бар вай ошкоро зоҳир мекард. Фазл ба хотири ҷилавгирӣ аз душмани бештари Ҳорун модараш Зубайда духтари Мунирро ба Раққа назди ӯ бурд ва Ҳорун зоҳиран аз ҳашму ғазаби худ кост ва тарбияти писараш Муҳаммад Аминро ба уҳдаи ӯ вогузошт.⁴

Аммо Ҳорунуррашид Ҷаъфарро дар тамоми қорҳои хеш иҷозати даҳолат меод ва дар маҷлиси айшу тараби хеш ҳозир месохт. Падараш Яҳеи Бармакӣ аз ин қор хушнуд набуд ва Ҷаъфарро мавриди танбеҳ қарор меод, зеро аз оқибати он бимнок буд. «Яҳеи муқаррар ба Ҳорун мегуфт: «Ман аз даҳолати Ҷаъфар дар қорҳои хусусии халифа қароҳат дорам, мутмаин ва эмин нестам, ки вубола ваҳомати оқибати он ба ман боз нагардад. Агар вайро аз ин гуна умур маъзур дорӣ ва ба ҳамон умури расмӣ иқтифо кунӣ дар назди ман бисе маҳбубтар ва писандидатар ва ба фазлу раҳмати халифа сазовортар ва ба саломату амони ман наздиктар аст».⁵

Табарӣ аз сабаби дигаре, ки боиси бадбин шудани

¹ Балғамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1536.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4663.

³ Ҳамон ҷо. С.4637.

⁴ Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. С.46

⁵ Ҳамон ҷо. С. 46

Ҳорун аз аҳли хонадони Бармакӣ гашта аст, ёд мекунад. Алӣ ибни Исо ибни Моҳон, ки зикраш дар боло рафт, назди Ҳорун аз писари дигари Яҳёи Бармакӣ, Мусо ибни Яҳё бадгӯй мекунад, ки «мардуми Хуросон мутеи ваянд ва ўро дўст доранд ва бо онҳо мукотиба дорад ва мехоҳад ниҳонӣ сӯи онҳо равад ва ба кӯмаки онҳо бар зидди Рашид кор кунад. Ва ин хотири Рашидро ба сахтӣ аз вай озурда буд ва аз ў бимнок шуда буд, ки Мусо аз чумлаи яккасаборони далер буд...ва Рашид ўро дар Куфа ба назди Аббос ибни Мусо бидошт ва ин нахустин рахнае буд, ки дар кори Бармакиён афтод».¹

Рочё ба сабаби кушта шудани Ҷаъфари Бармакӣ, ки мучиби шиканҷаву зулм ба дигар намояндагони хонадони Бармакӣ гардид, манобеи таърихӣ ду ривоят мекунанд. Ривояти аввалро, ки пиromунаш баъдан ибрази назар хоҳем кард, муфассал аз «Таърихи Баромака» иқтибос мекунем: «Нахустсабабе, ки ҳоли Ҷаъфар ибни Яҳё ба наздики Ҳорунурашид бигардонид ва тадбири куштани ў кард, он буд, ки халифа хоҳари хеш Аббосаро сахт дўст доштӣ ва чун ба маҷлиси лаҳв биншастӣ, на аз ў сабр тавонистӣ кард ва на аз Ҷаъфар. Рӯзе (Ҳорун) Ҷаъфарро гуфт...тадбир он аст, ки вайро ба ту диҳам ба занӣ, ба гувоҳии ду кас аз маволиёни мо, бар он шарт, ки шумо якдигарро чуз андар маҷлиси ман набинед ва миёнатон зану шавҳарӣ набошад. Ҷаъфар чун бишнид, андар монд, донист, ки на савоб аст, ки халифа мегӯяд, вале чизе натавонист гуфтан, хомӯш гашт...Халифа Аббосаро ба Ҷаъфар дод ва хутба хонд ва чун рӯзгор баромад ва Аббоса он чамоли Ҷаъфар дид ва он камолу адаб ва фасоҳат ва ширинсухании вай ҳеҷ гуна сабр надид...андар тадбири он истод, ки чун кунад, то ба хилват бо Ҷаъфар битавонад буд...Аббоса ҳар сол 10 рӯз халифаро меҳмон кардӣ...ва Ҷаъфар бад-он чо шудӣ...ҳар

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4663.

шабе, ки халифа бихуфтӣ, Аббоса як канизаки хубрӯй ба наздики вай фиристодӣ...шаби севум гуфт: «Ё амиралмуъминин, ман ҳамеандешам, ки Ҷаъфар тангдил шавад, ки чандин рӯз аз касон ва канизакони хеш ғоиб монад, агар дастуре дихӣ, то ҳар шаб канизаке бар ӯ фиристам»...Халифа гуфт: «Сахт неку гуфтӣ»... Чун халифа бихуфт ва Ҷаъфар ба чойгоҳи хештан боз шуд, Аббоса хештанро ороост ва ба наздики Ҷаъфар шуд. Чун чашми Ҷаъфар бар вай афтод, бар худ биларзид...Оқибат мастии чавонӣ ва мастии набид андар ӯ кор кард ва бо ӯ гирд омад ва рӯзгоре бар ин баромад ва пинҳон бо якдигар ҳамебуданд. Охир ходимон огоҳ шуданд ва роз берун омад ва ба гӯши Зубайда (бинти Ҷаъфар - ҳамсари Ҳорун) афтод ва ӯ бар Аббоса ҳасад кардӣ...ва андар хилаи куштани вай (Ҷаъфар) истод, то он вақт, ки фурсат ёфт вайро бикӯшт ва гӯянд Аббоса аз Ҷаъфар ду писар дошт ва пинҳон ба Мадина фиристода буд».¹

Табарӣ, Масъудӣ ва Балъамӣ ин ривоятро бо чанде дигаргунӣ меоранд ва аз як писари Ҷаъфар ва Аббоса ёд мекунанд, ки на ба Мадина, балки ба Макка фиристод.²

Маросими ақди никоҳи Аббоса ва Ҷаъфари Бармакӣ бо дастури Ҳорунуррашидро Хавофӣ ба рухдодҳои соли 185 х.к. /801 марбут доништа, аз шарти Ҳорун менависад, ки Аббоса ва Ҷаъфар «ба якдигар нарасанд ва мубошират накунанд»³ ва дар идома сабаби барандохтани хонадони Бармакиён аз ҳукумат ва кушта шудани Ҷаъфари Бармакиро «ба воситаи он ки (Ҳорун) ҳамшираи худ Аббосаро ба Ҷаъфари мазкур ақд карда буд, ба шарти он ки ба якдигар нарасанд ва миёни эшон

¹ Таърихи Баромака. С 66-68.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4664; Масъудӣ. Муручу-з-захаб. Ҷ.2. С.377-380; Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1538.

³ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.277.

мубошират набошад ва эшон дар пинҳон ба ҳам сохта буданд ва эшонро ду писар шуда буд ва ба Маккаи муборак писаронро фиристода буданд, ки кас иттилоъ ва вуқуф бар ин сир наёбад ва ин маънӣ ба ӯ (Ҳорун) равшан шуд»¹, медонад.

Сабаби дуҷоми кушта шудани Ҷаъфари Бармакиро Табарӣ аз қавли Абумуҳаммади Язидӣ, ки ба гуфтаи Табарӣ аз ахбори Бармакиён муталлеътар буд, дар озодии Яҳё ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан аз банди Ҷаъфари Бармакӣ медонад. Гӯянд, ки Яҳё ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан, ки бо Ҳорун душманӣ дошт, дар Табаристон алайҳи ӯ исён бардошт. Ҳорун Фазли Бармакиро ба Табаристон фиристод, то исёни Яҳё ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасанро хомӯш кунад ва ӯро ба банд гирифта, ба Бағдод биёварад. Фазл чунин кард ва Ҳорун ҳифозати ӯро дар Бағдод ба Ҷаъфари Бармакӣ эътимод намуд. Ҷаъфари Бармакӣ баъди чанде суҳбат бо Яҳё ибни Абдуллоҳ бе иҷозати Ҳорун ӯро озод кард ва Ҳорун баъд аз ин ба ӯ хашм гирифт.²

Бино ба ахбори Балъамӣ ба дастури Ҳорун Алӣ ибни Исо ибни Моҳон Яҳё ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасанро, ки дар Хуросон паноҳ бурда буд, пайдо кард ва сӯи Ҳорун, ки дар Ракка буд фиристод. Ҳорун ӯро бикӯшт ва «аз вай эмин шуд ва он вақт ба кори Баромака пардохт».³

Ҳорун баъд аз адои маносики ҳаҷчи соли 186 х.к./октябр-ноябри соли 802 чун аз Макка бозгашт, моҳи муҳаррами соли 187 х.к./январии соли 803 ба Ҳира расид ва аз он ҷо ба ноҳияи Анбор ба Умр омад ва шаби шанбеи охири муҳаррам (28 ба 29 январ) Ҳорун фармон

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.280.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4657-4659; Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1537.

³ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1538-39.

дод то Яҳёи Бармакӣ ва ҳамаи фарзандони ӯ ва гуломону вобастагонашонро, ки дар ин ноҳия ҳамроҳаш буданд, маҳбус кунанд ва ба Масрури Ходим дастур дод, то Ҷаъфари Бармакиро «гарданаширо бизанад ва Масрур чунон кард».¹ Табарӣ дар ҷойи дигар менависад, ки шаби шанбе аввали моҳи сафари соли 187 х.қ./28 ба 29 январӣ соли 803 Ҷаъфар кушта шуд, ки сию ҳафт сол дошт ва 17 сол вазорат дар дасти онҳо буд.²

Дар айёми рӯи кор омадани Яҳёи Бармакӣ дар дарбори Аббосиён Ҷорун номаеро ба имзо расонид, ки бино ба ахбори «Мучмалу-т-таворих» ҳеҷ гоҳ ба озори хонадони Бармакӣ напардозад: «Гӯянд Ҷорун дастхате дода буд Яҳёро ва савганди он ба Мусҳаф (Куръон)-у муғаллазҳо хӯрда, ки ҳаргиз ба Яҳё ва хона ва фарзандонаш бад накунад ва нафармояд ва аз хонадони хилофат ҷумла бузургони Оли Аббос гувоҳӣ навишта буданд ва ҳамон шаб, ки эшонро қабз карданд, Масрурро фармуд, то он хат аз хазинаҳои Баромака боз ҷуст ва биёвард, Рашид бидарид».³

Ба фармони Ҷорун ҷасади Ҷаъфари Бармакиро ба Бағдод оварда, ду ним карданд ва бар сари пул биёвехтанд. Ин ҷасад то замоне ки Ҷорун меҳост сӯи Хуросон равад, ҳамчунон бар сари пул овозон буд, то онро баъд аз баргаштани Ҷорун аз Хуросон (наздики чаҳор моҳ дар Рай буд) ба Бағдод, ки мусодиф ба 26 ноябри соли 804 аст, ба дастури ӯ сӯзониданд.⁴

Дар хабар аст, ки бо фармони Ҷорун Яҳёи Бармакӣ ва писаронаш Фазл, Муҳаммаду Мусо ва домодаш

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4665.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4670-71; Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. С.فج

³ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.347.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4666-69, 4689; Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.436.

Абулмаҳди ро ба Раққа оварданд ва дар дайри Қоим ба зиндон андохтанд. Ҳорун ба ҳамаи омилони вилоятҳо номаҳо фиристод, ки амволи Бармакиёнро бигиранд ва намояндагонашонро дастгир кунанд ва ихтор дод, ки ҳар кӣ Бармакиёнро паноҳ диҳад, амон надорад.¹

Масрури Ходим, он касе, ки Чаъфарро ба қатл расонид, раиси муҳофизони зиндони Бармакиён буд. Ҳамсари Яҳёи Бармакӣ - Зубайда духтари Мунир ва тане чанд аз ходимону канизонро ба наздашон ҷой доданд ва «қорашон ҳамчунон осон буд, -менависад Табарӣ,- то вақте ки Рашид бар Абдулмалик ибни Солеҳ (гӯё бо қабिलाҳои араби Шому Қазира мукотиба намуда, Ҳорунро барандохтани шуда, даъвии хилофат карда бошад²) хашм овард ва бо онҳо низ саҳт гирифт. Ва Абдулмалику Бармакиён аз нав муттаҳам шуданд ва ба тангно афтоданд».³

Бино ба хабари Табарӣ Ҳорун ба назди Яҳёи Бармакӣ ба зиндон кас фиристод ва то дар бораи Абдулмалик ибни Солеҳ ба ӯ маълумот диҳад. «Абдулмалик ибни Солеҳ,-менависад аз қавли Ҳорун Табарӣ,- ба Яҳёи Бармакӣ,- оҳанги он дорад, ки қиём кунад ва дар қори мулк бо ман ба низоъ бархезад, ту низ онро донистай, ба ман бигӯй дар бораи ӯ чӣ медонӣ, агар ба ман рост гуфтӣ, туро ба ҳоле ки будай, бозмебарам».⁴

Аммо Яҳёи Бармакӣ ҷавоб медиҳад, ки дар бораи Абдулмалик чизе намедонад ва агар медонист, чорае меандешид. Ҳорун ба ҳарфҳои Яҳёи Бармакӣ бовар накарда, ӯро таҳдид менамояд, ки агар чизе бар зидди Абдулмалик ибни Солеҳ нагӯяд, Фазл, писарашро мекушад. Табарӣ иттилоъ медиҳад, ки Ҳорун се рӯз дар

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4666-67.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.434.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4667.

⁴ Ҳамон ҷо. С.4678.

миёни онҳо тафриқа андохт ва чун чизе аз он боб пеши Яҳёи Бармакӣ пайдо накард, онҳоро дар зиндон ба ҳоли худ гузошт, аммо дар идомаи сухан зикр мекунад, ки «ва чунон буд, ки аз ҷониби Рашид паёмҳои сахт ба онҳо мерасид, ба сабаби тухматҳо, ки душманонашон мезаданд».¹

Ҳамин тавр ба ҷуз аз Муҳаммад ибни Холид – бародари Яҳёи Бармакӣ ва фарзандону атрофиёни вай, ки Ҳорун «Муҳаммадро некхоҳи хеш шинохта буд»², дигар Бармакиён бақияи умри худро бо ҳазорон азобу машаққат дар зиндон сипарӣ карданд. Дар сифоти Муҳаммад ибни Холид Хавофӣ менигорад, ки «марде зоҳид ва обид буд ва ҳаргиз дар ҳеч амри дунявӣ мадхал накард ва инқитое дошт» ва аммо роҷеъ ба марги ӯ ин хабарро медиҳад, ки «баъзе бар онанд, ки ӯро пештар аз ин воқеа (яъне барандохтани Бармакиён) вафот расида буд».³ Аммо ҳамин муаллиф дар рухдодҳои соли 200 ҳ.қ./815-816 аз вафоти Муҳаммад ибни Яҳё ибни Холид ибни Бармак дар моҳи ҷумоди-л-аввал (декабри 815 - январи 816) дар Бағдод хабар медиҳад, ки дар оромгоҳи хонаводагии Бармакиён дафн шудааст.⁴

Дар хабар аст, ки Яҳёи Бармакӣ аз зиндон ба Ҳорун нома навишт, «то ӯро бар сари меҳр оварад ва ҳурмату ҳаққи тарбияти худро дар он ёдоварӣ кард»,⁵ аммо Ҳорун тасмими худро иваз нанамуд. Яҳёи Бармакӣ бино ба хабари Масъудӣ соли 189 ҳ.қ./804-805 дар зиндони Ракқа падруди ҳаёт гуфт⁶, ки ҳафтодсола буд.⁷ Аммо Ибни Халдун марги Яҳёи Бармакиро дар зиндони

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4678-79.

² Ҳамон ҷо. С.4667.

³ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.280.

⁴ Ҳамон ҷо.С.303.

⁵ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.432.

⁶ Масъудӣ. Муруҷу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.387.

⁷ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.347.

Куфа ба соли 190 х.к./805-806 медонад.¹ Фазли Бармакӣ дар моҳи муҳаррами соли 193 х.к./ октябр-ноябри соли 808 пас аз беморие, ки дар асари он фалаҷ шуд, дар синни чихилупанҷсолагӣ, панҷ моҳ пеш аз вафоти Ҳорун, дар зиндони Раққа даргузашт.² Ибни Асир мегӯяд, ки бародаронаш, ки бо ӯ дар зиндон буданд, бар наъши Фазл намоз гузориданд. Он гоҳ ки наъши Фазро аз зиндон берун оварданд, «мардум бар ӯ намоз гузориданд ва гиребонҳо барои ӯ дариданд».³

Муаллифи «Мучмалу-т-таворих» ривояти дигареро рочеъ ба Фазли Бармакӣ зикр мекунад, ки дар дигар манобеи таърихӣ ба назар намерасад. Бино бар ин ривоят, Ҳорун баъди барандохтани хонадони Бармакӣ, ки сабаби нооромии дар хилофат шуд, Фазл ибни Рабеъро, ки дар бадгӯиҳои душманони Бармакӣ дар ҷилав қарор дошт ва билохира соли 188 х.к./803-804 соҳиби вазорат шуд,⁴ дашном дода, ӯро дар бекифоятӣ дар корҳои вазорат айбдор намуда, дастур медиҳад, ки Фазли Бармакиро аз зиндон наздаш ҳозир кунад, ки «маро, -мегӯяд Ҳорун, -ғами изтиробии вилоят бемор кардааст, то маро аз ин дилмашғулиҳо кифоят кунад».⁵ «Фазл ибни Рабеъ,- менависад муаллифи «Мучмалу-т-таворих», -молҳо базл кард, то пеш аз халос ӯро (Фазли Бармакиро) дар зиндон заҳр доданд ва бимурд дар моҳи рамазони соли 192 х.к. (июн-июли соли 808)».⁶

Дар ахбори Балғамӣ омадааст, ки ба дастури Ҳорун «Фазл, Муҳаммад ва Мусоро – писарони Яҳёро биёварданд ва пеши ӯ гулӯ бибуриданд ва Яҳёро ва ҳама

¹ Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.410.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4712; Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3739.

³ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3739.

⁴ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.282.

⁵ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.348.

⁶ Ҳамон чо. С.348.

аҳли байти ўро, ки бо ў гирд омада буданд, ҳамаро бикушт. Ва аз оли Бармака кас намонд, магар Муҳаммад ибни Холид».¹ Ин хабари Балъамӣ саҳеҳ нест. Дар аксари таърихномаҳо, ки ахбори дудмони Бармакиён ба паймонаҳои мухталиф баён шудааст, танҳо аз қатли Чаъфар хабар медиҳанд.

Бо баррасии ахбори манобеи таърихӣ чунин хулоса мешавад, ки гӯё ҳадиси Аббоса ва Чаъфари Бармакӣ боис гардид, то Ҳорун аз Бармакиён бадбин шавад ва бар ҳалоки онҳо иқдом кунад. Аммо ба яқин достони Аббоса ва Чаъфари Бармакӣ баҳона ва василае буд, то Ҳорун дар барандохтани дудмони Бармакиён тасмим гирифт.

Се сабаби ба сарнавишти фочеабор гирифтор шудани Бармакиёнро Балъамӣ дар:

- бадгӯии Муҳаммад ибни Лайс нисбат ба Бармакиён;

- достони раҳиои Яҳё ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан аз тарафи Чаъфари Бармакӣ

- қиссаи Аббоса ва Чаъфари Бармакӣ медонад, ки воқеият доранд.²

Масъудӣ сабаби барандохтани Бармакиёнро дар он мебинад, ки чун Ҳорун вазорат ба Бармакиён дод, «онон амволи давлатро ба тасарруфи хеш гирифтанд, то он ҷо ки Рашид муҳтоҷи каме пул мешуд, ба даст намеовард» ва баъдан илова мекунад, ки «дар бораи иллоти он ихтилоф аст».³ Дар тафсири ин матлаб ҷойи таъкид аст, ки тамоми манобеи ин давр ва баъди он дар баргузори маҳофили айшу нӯш ва шаробу кабоб аз ҷониби Ҳорун назари воҳид доранд. Шояд Яҳёи Бармакӣ ва писаронаш аз баргузори чунин маҳофили

¹ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1540.

² Ҳамон ҷо. С.1536-38.

³ Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.370.

пурхарч чилавгирӣ мекарданд ва чун масъули вазорат дасти Ҳорунро дар харчи бемавриди хазина кӯтоҳ медоштанд. Ба яқин ин амал барои душманони Бармакиён заминаҳои дигареро барои бадгӯӣ аз ин хонадон дар назди Ҳорун ба вучуд меовард.

Муаллифи «Мучмалу-т-таворих» сабабҳои ба хашми Ҳорун гирифтӣ шудани Бармакиёнро чунин бармешуморад:

- бадгӯии душманони онҳо чун Фазл ибни Рабеъ (баъдан вазир шуд) ва дигарон;

- ҳадиси Абдулмалик ибни Солеҳ ал-Ҳошимӣ;

- раҳиҳои Яҳё ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан;

- достони ишқи Аббоса ва Ҷаъфари Бармакӣ.¹

Илова бар ин гуфтаҳо сабабҳои дигаре, ки муҳимтар ба назар мерасанд ва зери розҳои Ҳорун пинҳон мондаанд, мавҷуд буданд, ки халифаи Аббосӣ тасмим ба нобудии хонадони Бармакӣ гирифт ва онҳо дар матолиби зерин хулоса мешаванд:

Яҳёи Бармакӣ аз бад шудани муносибати Ҳорун нисбат ба хонаводааш бештар нигарон гашт ва тасмим гирифт назди яке аз дӯстони хонадони Ҳошимиҳои худ равад ва машварат кунад. Ӯ гуфт, ки Ҳорун ба чамъи молу андӯхтани ганҷи дунё майл дорад ва фарзандони бисёре аз ӯ ба воя расидаанд (бино ба ахбори Табарӣ аз Ҳорунурашид 11 писар² ва 14 духтар аз занони ақдӣ ва канизакон ба дунё омада буданд³) ва онҳоро манзилҳои ободу заминҳои зироатии ҳосилхез зарурат аст. Барои ин ки ту ва хонаводаат аз озори халифа дар амон бошӣ, заминҳову амволи хешро ба фарзандони Ҳорун бояд

¹ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.345.

² Яъқубӣ аз 12 писари Ҳорун хабар медиҳад: Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.443.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4734-35.

вогузорӣ.¹ Дар зимн бояд гуфт, ки дар манобеи таърихӣ аз дороиҳо ва заминҳои ободу хосилхези ин хонадон зиёда ва гоҳе ба игроқ гуфтаанд. Аз ҳақиқат дур нест, ки Ҳорун ба ин дороиҳо чашм дӯхта буд ва ин воқеият дорад, ки Ҳорун пас аз қатли Ҷаъфар ва ба зиндон андохтани Яҳё ва Фазли Бармакӣ ва дигар аҳли ин дудмон, тамоми сарвату дороиҳо ва амлоки онҳоро ба манфиати хеш мусодира кард.² Бармакиён, ки дар хилофат дар авҷи сарвату неъмат буданд, дар зиндон ба косаи обе ва ниманоне муҳтоҷ гаштанд ва ба ин маънӣ дар «Мучмали Фасеҳӣ» ин пора шеър омадааст:

Эй тифли даҳр, гар ту зи пистони ҳирсу ком,

Рӯзе ду шири давлати иқбол бармакӣ.

Дар маҳди умр ғарра машав аз камоли хеш,

Ёд овар аз заволи каримони Бармакӣ.³

Бармакиён чуноне ки гуфта омад, бо мурури замон дар тӯли вазоратдорӣ ҳамаи корҳои хилофатро ба даст гирифтанд, ки аз Ҳорун чуз номи халифа будан дигаре чизе намонда буд. «Дар авоили хилофати Рашид, - менависад Яъқубӣ,- бештар Яҳё ибни Бармак ва писаронаш, Ҷаъфар ва Фазл кори Рашидро ба даст доштанд, чунон ки бо вучуди онҳо дигар худ ўро амру наҳйе набуд ва 17 сол ба ҳамон ҳол монданд ва корҳои кишвар ба дасти эшон буд».⁴ Масъудӣ муддати давлат ва иззати Бармакиёнро 17 солу 7 моҳу 15 рӯз⁵ ва Хавофӣ 19 солу 12 рӯз⁶ гуфтаанд.

Яҳё ва писаронаш Фазлу Ҷаъфар дар дарбори Аббосиён ончунон нуфузро касб карданд, ки ҳеҷ кас

¹ Таърихи Баромака. Муқаддима: Аҳбори Баромака. С. 100-101; Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.384.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.430.

³ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.280.

⁴ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.441-42.

⁵ Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.382.

⁶ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.280.

дар дастгоҳи хилофат бо онҳо рақобат ва ҳамчашмӣ кардан наметавонист. Дар ин робита Балъамӣ менигорад, ки «ҳаргиз кас нагӯяд, ки андар ҷаҳон аз мулуки Аҷам ва хулафои ислом вазири бо малике бад-он расид, ки Яҳё расид бар аҳли байти ӯ бо Рашид».¹ Ибни Халдун дар тақвияти ин ҳарфҳо менависад: «Бармакиён дар ҳамаи корҳо осори нек паид меоварданд. Сипас қудраташон афзун ва афзунтар шуд, чунон ки бар давлати Аббосӣ муставлӣ гаштанд ва ҳасади муҳолифони барангехтанд ва душманон аз ҳар сӯ забон ба сиоят гушуданд, то он ҷо ки Рашид аз Ҷаъфар сахт кина ба дил гирифт».²

Бино ба ривояти «Таърихи Баромака» рӯзе Ҳорун бори ом дод ва фармуд то халоиқро, ки шикояте доранд, пеш оранд ва додхоҳон то ҳазору дусад шикояте доданд. Ҳорун Ҷаъфари Бармакиро фармуд то ҷавоби ҳар якеро диҳад. «Дар он рӯз ҷумлаи фузалои Бағдод эътироф намуданд, ки монанди Ҷаъфар дар балоғату фасохат ва дабириву хунармандӣ касе нест. Дар он рӯз худовандони таҷриба ва аҳли раъй ва бузургону ашроф меғуфтанд, ки аҷаб бошад, ки агар оли Бармакро чашм нарасад ва халифа ва тамоми бани Ҳошим барояшон ғайрат накунад ва ҳад наварзанд ва эшонро қалъу қамъ нанамоянд, чи онон камоли суварӣ ва маънавиро ба сарҳади камол расонидаанд ва номи эшон тамоми ҷаҳонро фуру гирифта ва муҳаббати онон дар кулуб нақш гардида».³

Ин қудрат ва шуҳрат, ки Бармакиёни хуросонӣ дар хилофати Ҳорун ба даст оварданд, на танҳо хашму ғазаб ва рашки дарбориёни ҳамнажоди Ҳорунро барангехт, балки онҳоро ба ҳарос афканд. Аз миёни онҳо Яъқубӣ исми ду нафар - Фазл ибни Рабеъ ва Исмоил ибни

¹ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1536.

² Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.408.

³ Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. С. ف - ف

Сабехро зикр мекунад, ки «дар Ҳорун нуфуз ёфтанд».¹ Бадхоҳон ва ҳасудони Бармакиён дар дарбори хилофат ошкоро Яҳё ва писаронаш Фазлу Ҷаъфарро муттаҳам ба куфру илҳод ва тугён алайҳи Ҳорун намуда, рӯз ба рӯз алайҳи Бармакиён густохтар мешуданд. Ҳорун низ ба мушоҳида гирифт, ки Бармакиён беш аз халифа ба умури идории хилофат тасаллут доранд ва худро дар баробари қудрату азамати онҳо ночиз мидид. Ин буд, ки ба қавли муаллифи «Таърихи Баромака»: «Ҳорун бар эшон мутағайир шуда, Ҷаъфарро бикӯшт ва дигаронро маҳбус намуд ва беҳу табори онон баровард ва балки давлати худро аз беҳу бунёд барканд».²

Дар он соле, ки Ҳорун ба ҳаҷ рафт (186 ҳ.к) кас фиристод, то писари Ҷаъфар ва Аббосаро, ки дар Макка буд, бо парасторонаш ба наздаш оранд. Чун кӯдакро ба наздаш оварданд, хост ўро кушад, он гоҳ аз ин кор иҷтиноб кард.³ Балъамӣ дар зимн менависад: «Чун (Ҳорун) ҳаҷ бикард, писари Аббосаро пеш хост ва ўро дид саҳт неку ва монанда ба Аббоса ва ҳам ба Ҷаъфар, хост, ки бикӯшад. Пас гуфт: «Инро чӣ гуноҳ аст?»⁴ Иҷтиноб варзидан аз қатли ин писар шояд ба ин сабаб буд, ки Ҳорун хоҳараш Аббосаро хеле дӯст мебошад ва хангоми муборизаҳо барои валиаҳдӣ Аббоса аз Ҳорун ҷонибдорӣ карда буд. Бинобар ин ў дар тарҳи барномаи аз миён бардоштани дудмони Бармакӣ шуд.

Ба назар мерасад, ки Ҳорун Ҷаъфари Бармакиро пеш аз ҳама барои он ба қатл маҳкум кард, ки писари ў аз Аббоса метавонист чун меросбар аз тарафи модарӣ дар умури идории хилофат ширкат кунад ва бо он нуфузе, ки Бармакиён дар хилофат касб карда буданд,

¹ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.442.

² Таърихи Баромака. Муқаддима: Аҳбори Баромака. С. 1 - 2.

³ Табарӣ. Таърихи-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4664.

⁴ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1539.

имкон дошт ин писар ҷойгузини халифаи Аббосӣ гардида, бо ҳамин хилофати ин хонадонро ба поён бибарад. Огоҳиҳои Ҳорун ба Ҷаъфар, ки Аббосаро ба занӣ медиҳам ба ту, маршрут ба ин ки ба Аббоса даст назанӣ ва чизе аз он муносибот, ки мард бо ҳамсари хеш дорад, аз ӯ сар назанад,¹ ба ин андеша мебарад, ки Ҳорун дар пайдо шудани меросбари хилофат аз хонадони Бармакиён саҳт нигарон буд.

Аббосиён бо шеваи дерина ва озмудашудаи худ он чи ки бо Абумуслим карданд, онро ба Бармакиён низ раво диданд, қадри ҳадамот ва иқдомотеро, ки ин хонадон барои пешрафт ва тараққии хилофати Аббосӣ намуд, бо носипосӣ, ки шеваи хоси онҳо буд, надонистанд. Ҳорун ҳаққи хидмати Бармакиёнро нашнохт ва бо камоли бераҳмӣ ва зулму ситам ба онон рафтор намуда, аз озору азият ва қатлу ғорати Бармакиён фуру нагзошта, ин хонадони начибзодаро барандохт. Ҳорун дастур дод то Ҷаъфари Бармакӣ, вазири ботадбирро кушанд, ҷасадашро ду пора карда, ба пули Бағдод биёвезанд. Яҳё ва Фазли Бармакиро ба зиндони зулму ситами хеш маҳбус карда, дучори шиканҷаву азият намуд, ки билохира дар зиндон фавтиданд. Фасеҳи Хавофӣ мегӯяд, ки Ҳорунурашид ҳукм фармуд, ки «ҳар кас, ки номи неки оли Бармак ба забон ронад, ӯро қатл кунанд ва касеро заҳра набуд, ки номи эшон ба некӣ бар забон ронад».²

Ҳорун наздикон ва бозмондагони ин хонадонро гирифтори ҳазорҳо бало карда, бо ин амали нангину ғайриинсонӣ дар таърих номашро ба бадӣ сабт намуд. Насле, ки аз хонадони Бармакиён пас аз воқеаи сарнавиштсӯзи басарашономада зинда монд, аз фарзандон ва наберагони Муҳаммад ибни Холид

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4664.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.281.

буданд, ки «ба воситаи хусни маош ва адами ихтилот дар умури хулафо зинда монданд».¹

Пас аз фочеаи хонадони Бармакӣ, -менависад Балъамӣ,- Ҳорунро айб карданд, ки ин тадбири гирифтаи ӯ роҷеъ ба Бармакиён «на аз они худовандони хирад будааст ва (на) русуми мулук», ки баъдан «ҳама корҳои Рашид музтариб шуд ва фитнаҳо бархост ва ҳар шаҳре берун омад ва Рашид аз нигоҳ доштани мамлакат очиз» ва аз барандохтани Бармакиён пушаймон шуд.²

Сарнавишти фочибор ва сукути хонадони тавонгар ва муқтадири Бармакиёни Хуросонӣ дар саросари гетӣ шуҳрати ғамангез ба худ гирифт. Ин ҳодиса мучиб шуд, то таърихнигорон, дostonнависон ва қиссагӯён ба навиштан ва сароидани қиссаҳои латифу диловези Бармакиён пардозанд. Намунаи боризи он қиссаҳои «Ҳазору як шаб» аст, ки симои Ҷаъфари Бармакӣ чун шахси хирадманд дар ин қиссаҳо чилва мекунад, ки тамоми корҳои дастгоҳи хилофат ба дасти ин вазири бонуфузи хуросонист.

Аз Бармакиён, -мегӯяд муаллифи «Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас», -дигар касе ба давлат нарасид, аммо аз онон ба ҷаҳон номи некӯ монд ва «Баромакаро бисёр марсияҳо гуфтанд шуаро ва гуфтаанд, ки марсияти эшон низ тафохур дорад бар дигар марсияҳо».³

Шоирон ва адибони арабзабон чун Язид ар-Раққошӣ, Абунувос, Сайф ибни Иброҳим, Ибни Абикурайма, Абулатоия, Абуабдуррахмони Атавӣ ва дигарон дар маросими фочеаи Бармакиён шеърҳои зиёде офариданд. Аз ҷумла, Абуабдуррахмони Атавӣ баъди кушта шудани Ҷаъфари Бармакӣ ва гирифтори фочеа гаштани оли Бармак шеъре бо забони арабӣ ба ин мазмун дар васфи онон гуфтааст:

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.282.

² Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1541.

³ Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. С.348.

Ба Худо, агар гуфтаи суханчин набуд,
Ва чашми халифа, ки ба хоб намеравад,
Ба даври дори ту тавоф мебурдем
Ва бар он бӯса мезадем
Чунон ки касон ҳаҷарро бӯса мезананд.
Бар дунё ва ҳама мардуми он
Ва давлати Оли Бармак дуруд бод!¹

Масъудӣ аз қавли шоирони араб Салми Хосир ва Мансури Умарӣ мутаносибан мегӯяд: «Аз паси Бармакиён ситораи карам бенур шуд ва дасти бахшиш шал шуд ва дарёи чавонмардӣ фуру рафт»; «Дар азои Бармакиён барои дунёе, ки дар ҳар гӯша аз ғами эшон гиря мекунад, нола кун, муддате дунё ба вучуди эшон арӯс буд ва акнун азодор аст».²

Фасли Бармакиёро бо суханони Ибни Халдун, ки хеле самимӣ дар бораи онҳо баён доштааст, ба поён мебарем: «Бармакиён аз зебоиҳои ин ҷаҳон буданд ва давлаташон аз бузургтарин давлатҳо».³

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4672-73.

² Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.382.

³ Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.410.

ШҶРИШИ РОФЕЪ ИБНИ ЛАЙС

Хилофат дар замони Аббосиҳо марзҳои худро густариш надод, танҳо бархе аз манотиқи мушкилгузар, мисли Табаристон, Усрушана ва Кобулистон, ки қаблан ба таври расмӣ вобаста буданд, дар ниҳоят вориди ҳайати хилофат шуданд.

Дар охири садаи IX нишонаҳои нахустини фурӯпошии хилофати Аббосиҳо падидадор гашт. Соли 172 ҳ.қ./788-789 абераи Алӣ, Идрис баъд аз шикасти шӯришаш дар Макка, ба ғарби дури хилофат - Марокаш фирор намуда, дар ин сарзамин ҳукумати хонадони Идрисиҳоро поя гузошт. Баъди чанде аз итоати Аббосиҳо музофоти Африқо берун омад ва ҳокими ин сарзамин Иброҳим ибни Ағлаб, ки дар идораи он дорои ваколатҳои зиёде буд, амалан мустақил шуд.¹

Аз ҷумлаи нобасомониҳои он рӯзгрон низ ин буд, ки шоҳи Рум Никифор нақзи муоҳидаи сулҳ бо Аббосиён кард, ки дар натиҷа миёни аъроб ва румиён дар соли 188 ҳ.қ./803-804 ҷанг афтод. Соли 190 ҳ.қ./805-806 Сайфи хоричӣ дар Айнаннура исён бардошт. Дар ин сол мардуми Қибрис бо Аббосиён паймон шикастанд. Соли 191 ҳ.қ./806-807 Абунидо дар Шом қиём кард. Соли 192 ҳ.қ./807-808 дар ҳаволии кӯҳҳои Толиш хуррамдиниён даст ба исён заданд, ки он баъдан тамоми вилояти Озарбойҷонро фаро гирифт.

Ағлаби таърихнависони асрҳои миёна ба ин назаранд, ки хилофати Аббосиҳо, бавижа Ҳорун баъд аз барандохтани Бармакиён дастхушӣ нооромиҳо ва нофармониҳо гардид. Аз ҷумла, Гардезӣ менигорад, ки: «Чун эшон (Бармакиён) ҳама нест гаштанд, ҳалалҳо андар кори мамлакат роҳ ёфт ва кас набуд, ки онро ба

¹ История Востока. Т.2. Восток в средние века. Москва: Восточная литература РАН. 2000. С.128.

салоҳ овардӣ ва ё андар он тадбир кардӣ ва ҳоли дахли байтулмол рӯй ба нуқсон ниҳод ва Ҳорун аз карда пушаймон шуд ва суд надошт ва кор аз даст бишуда буд».¹

Маъруфтарин шӯриш баъд аз барандохтани Бармакиён дар қаламрави хилофати шарқӣ, ин шӯриши Рофеъ ибни Лайс дар Самарқанд буд.

Соли 190 х.к. /805-806 шӯриш бо сарвари Рофеъ ибни Лайс², ки худ араб буд ва ба қавли Ибни Халдун аз бузургони сипоҳ дар Мовароуннаҳр махсуб мешуд,³ дар Самарқанд оғоз гардида, дар замони ниҳоят кӯтоҳе шахру вилоёти Варорӯдро фаро гирифт. «Рофеъ, - менависад Яъқубӣ,- лашкари азим фароҳам сохта ва мардуми Чочу Фарғона ва Хучанда ва Усрушана ва Чағониёну Бухоро ва Хоразму Хуттал ва шаҳристонҳои дигари Балху Тахористон ва Суғду Мовароуннаҳр ва туркону мардуми харлуҳиҳо... ва сипоҳиёни Тибет ва чуз ононро бо хеш ҳамроҳ сохта буд ва дар чанг бо халифаи мусулмонон аз онон кумак мегирифт».⁴

Дар хабар аст, ки замоне ки Ҳорун Алӣ ибни Исо ибни Моҳонро ба ҷойи Мансур ибни Язид ибни Мансури Хумайрӣ ба ҳукумати Хуросон мансуб кард, соли 189 х.к./804-805 гурӯҳе аз фармондеҳон, аз ҷумла Рофеъ ибни Лайс ибни Наср ибни Сайёро бо ӯ ҳамроҳ сохт ва дастур дод, ки Рофеъро ба шаҳрҳои дурдасти Хуросон ҳукумат надихад.⁵ Зеро Рофеъ аз наберагони Наср ибни Сайёр, аз охири ҳокимони Умавии Хуросон буд. Алӣ ибни Исо ҳукумати Самарқандро ба Рофеъ ибни Лайс дод. Аз таъйини Рофеъ ибни Лайс ба ҳукумати Самарқанд соли

¹ Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Барги 98.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.287.

³ Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.417.

⁴ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.450.

⁵ Ҳамон ҷо. С.436.

нагузашта буд, ки \bar{u} алайҳи Аббосиён сар баланд кард. Ҳорун ин шӯриши Лайсро аз барномаҳои қаблан тархрезишудаи Алӣ ибни Исо донист.¹

Дар ахбори Табарӣ ва Ибни Халдун сабаби хуручи Рофеъ аз ин қарор омада аст, ки Яҳё ибни Ашъаси Тойӣ хангоми дар Самарқанд буданаш зани сарватмандеро ба никоҳи худ овард. Чун Яҳё ибни Ашъас ба Бағдод рафт, Рофеъ ибни Лайс бо ин зани сарватманд ғайри шаръӣ издивоҷ мекунад. Яҳё ибни Ашъас аз ин қазия хабар ёфта, шикоят пеши Ҳорун бурд. Ҳорун ба вилоятдори Хуросон Алӣ ибни Исо дастур дод, ки миёни ин зан ва Рофеъ чудой орад, «Рофеъро уқубат кунад ва савори хар дар шаҳри Самарқанд бигардонад, то ибрати дигарон шавад».²

Балъамӣ илова бар ин матлаб менависад, ки мардуми Самарқанд аз ситамҳои Алӣ ибни Исо ва қордорони \bar{u} ба сутуҳ омада, бо Рофеъ як шуда, даст ба шӯриш заданд.³ Ин нуқта дар пажӯҳишҳои таърихӣ низ ба ин мазмун таъйид шудааст, ки шӯриши Рофеъ ибни Лайсро ақшори васеи норозии мардуми Мовароуннаҳр ба хотири зулму тамаъҷӯии ҳокими аббосии Хуросон Алӣ ибни Исо ҳимоят карданд.⁴ Аммо Гардезӣ сабаби шӯриши Рофеъро дар он мебинад, ки вилоятдори Хуросон аз \bar{u} моли зиёде талаб кард ва Рофеъ ин мол надоду даст ба исён зад.⁵

Достони ин зан боис шуд, то Сулаймон ибни Хумайди Аздӣ - омили Алӣ ибни Исо дар Самарқанд Рофеъ ибни Лайсро ба зиндон афканад. Аммо \bar{u} тавонист аз зиндон фирор намояд ва ба Балх назди Алӣ ибни Исо

¹ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.436.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4691.

³ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1544.

⁴ История Востока. Т.2. Восток в средние века. С.128.

⁵ Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Барги 98.

омада, аз ӯ амон хост. Алӣ ибни Исо бо пойдармиёни писараш Исо ба ӯ амон дод ва Рофеъ ибни Лайс иҷозати ба Самарқад бозгаштанро гирифт. Чун ба Самарқанд омад, ба Сулаймон ибни Ҳумайди Азди ҳучум оварда, ӯро кушт. Алӣ ибни Исо писараш Исоро ба муқобили Рофеъ фиристод, ки дар натиҷа Исо шикаст хӯрд. Баъдан вилоятдори Хуросон Алӣ ибни Исо ба набарди Рофеъ омад, ӯ низ шикаст хӯрда, ба Марв омада, ба Ҳорун нома навишта, аз густариши шӯриши Рофеъ хабар дода, дар зимн дархости кумак намуд.¹ Табарӣ мегӯяд, ки пас аз ин шикасти вилоятдори Хуросон дар Самарқанд «Рофеъро ба солорӣ бардоштанд ва бо вай байъат карданд. Мардуми Мовароуннаҳр низ бо вай мувофиқат карданд».²

Балъамӣ дар зимн аз номаи соҳиби бариди Хуросон ба Ҳорун хабар медиҳад. Дар номааш соҳиби бариди Хуросон аз шикасти Алӣ ибни Исо дар Самарқанд ва ба Марв омадани ӯ, шӯридани мардуми Балх ва ғорат шудани хонаи Алӣ ибни Исо ва писараш Исо ибни Алӣ аз ҷониби балхиён ва хазинаҳои пинҳонкардаи ӯро гирифтани мардум иттилоъ дода, дар идома таъкид мекунад, ки Алӣ ибни Исо сипоҳ ва хостаи бисёр гирд кардааст ва ӯро бояд бо нармӣ боз хонд, то алайҳи халифа хуруҷ накунад.³

Баъд аз он ки шӯриши Рофеъ соли 191 ҳ.қ./806-807 шахрҳои дигари Варорӯдро фаро гирифт, Ҳорун Алӣ ибни Исоро аз вилоятдории Хуросон маъзул намуда, Ҳарсама ибни Аъянро ба ҳукумати Хуросон мансуб карда, ӯро бо лашкари зиёде барои фуру нишонидани шӯриши Рофеъ ба Хуросон фиристод. Ҳарсама ибни Аъян бо дастури Ҳорун дар Марв Алӣ ибни Исоро ба

¹ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1544.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4691.

³ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1544.

банд кашида, амволу хазоини ўро, ки бо ғорати хуросониён ва варорўдиён ба даст оварда буд, барои Ҳорун мусодира кард ва ҳатто зевари занонашро гирифт, ки бино ба хабари Табарӣ дар мачмӯъ ин ҳама як ҳазору панҷсад шутур бор буд.¹ Дар ин иртибот Хавофӣ низ менависад, ки моли Алӣ ибни Исо ибни Моҳон, ки аз Хуросони Бузург чамъ карда буд, «маблағи нақди ҳаштод бор ҳазор, ҳазор дирам буд ва хазонаҳои ӯ аз нақду чинс бар ҳазору панҷсад шутур бор карда, пеши Ҳорунурашид оварданд».²

Бино ба хабари Яъқубӣ дар набард бо фиристодаи Ҳорун – Ҳарсама ибни Аъян Рофеъ ибни Лайс аз Ҷайғуяи Харлуҳӣ (пешвои қарлуқҳо) ёрӣ хост ва ӯ, ки ислом оварда буд, «бо Ҳарсама фиребкорӣ мекард ва чунон нишон меод, ки бо ўст, бо ин ки Рофеъро кумак мекард ва тарафдори вай буд. Сипас (Ҷайғуяи Харлуҳӣ) нофармонӣ ва носозиро ошкор сохт ва кори Рофеъ ба воситаи ӯ боло гирифт».³

Рофеъ ибни Лайс лашкари Ҳарсама ибни Аъянро дар наздикии Самарқанд шикаст дод. Чун ин хабар ба Ҳорун расид, худ раҳсипори Хуросон гашт. Дар моҳи сафари соли 193 ҳ.қ./моҳи ноябр-декабри соли 808 Ҳорун ба Гургон омад. Дар ин чо хизонаҳои ғораткардаи Алӣ ибни Исоро ба назди вай оварданд, чуноне ки гуфта шуд, як ҳазору панҷсад шутур бор буд.

Чун Ҳорун аз Ҳарсама ибни Аъян бадгумон шуд, 23 рӯз пеш аз вафот писараш Маъмунро ба Марв фиристод⁴ ва «Маъмун ба кори Хуросон ва навоҳии он то Рай, ки (Ҳорун) бад-ӯ супурда буд, мепардохт».⁵

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4695.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ. 1. С.288.

³ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.450.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4712.

⁵ Ҳамон чо. С.4750.

Ҳорун дар Гургон гирифтори беморӣ гашт ва дар холи беморӣ ба сӯи Тус ҳаракат намуда, сеюми ҷумодиул-оҳари соли 193 ҳ.к./24 марти соли 809¹ дар деҳе ба номи Санободи Тус даргузашт ва ин ҷо ба хок рафт.

Дар бораи фурӯ нишастани хуручи Рофеъ ибни Лайс Табарӣ, Яъқубӣ ва Гардезӣ се нуқтаи назарро, агарчанде дар ихтилоф ҳам набошанд, менависанд. Дар хабар аст, ки «вакте Рофеъ ибни Лайс аз ҳусни рафтор ва нақӯкориӣ Маъмун дар бораи мардуми вилояти хеш хабар ёфт, кас фиристод ва барои хештан амон хост...Рофеъ биёмад ва ба Маъмун пайваст».² Табарӣ ин руҳдодро шомили ҳаводиси соли 194 ҳ.к./809-810 мекунад. Дар иртиботи сулҳ хостани Рофеъ ибни Лайс Яъқубӣ менависад, ки Ҳарсама арсаи муборизаро чунон бо Рофеъ ибни Лайс танг кард, ки «Рофеъ ба зорӣ афтод ва хостори амон шуд. Ҳарсама ўро амон дод ва Рофеъ бо фарзандону хонадон ва амволи худ ба назди вай омад ва ин дар муҳаррами соли 194 (октябр-ноябри соли 809) буд».³ Аммо Гардезӣ мегӯяд, ки Ҳарсама ба дастури Маъмун бо Рофеъ хостори сулҳ шуд ва Самарқандро тарк кард.

Ибни Асир ва Ибни Халдун ба ин назаранд, ки дар набардҳо Ҳарсама бар Рофеъ пирӯз шуд, Бухорову Самарқандро аз дасти ӯ берун овард, бародари Рофеъ – Баширро асир гирифт ва ба ҷониби Ҳорун фиристод, ки ба дастури Ҳорун ба қатл расид.⁴ Аммо дар ҷойи дигар Ибни Халдун сабаби пирӯзии Ҳарсамаро дар он мебинад, ки гурӯҳе аз сардорони сипоҳи Рофеъ аз ӯ чудо шуда, ба Ҳарсама пайвастанд. Илова бар ин, менигорад

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ. 1. С.289.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4752.

³ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.450.

⁴ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. С.3739, 3741; Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.417-419.

Ибни Халдун, турконе (Яъқубӣ чуноне ки дар боло зикр шуд, харлухон гуфта аст), ки ба ёрии Рофеъ омада буданд, бозгаштанд ва кори Рофеъ рӯ ба заъф ниҳод ва Рофеъ «чун аз ҳусни сирати Маъмун огоҳ шуд, амон талабид ва назди Маъмун омад. Маъмун амонаш дод».¹

Ба назар мерасад, ки хабари Гардезӣ сиҳати бештар дорад ва онро ба наҳве Ибни Халдун тайид мекунад. Зеро пас аз вафоти Ҳорун хилофат дастхуши муборизаҳо барои қудрат гардид. Ҳорун дар замони зиндагиаш писари хурдияш Муҳаммад ал-Амин ва баъд аз ӯ Абдуллоҳ ал-Маъмун ва баъд аз ӯ Қосимро вориси хилофат эълон карда, дар зимн байъати дарбориён ва намояндагони дигари хонадони Аббосиро гирифта буд. Тибқи васиятномаи Ҳорун пас аз ба хилофат расидани Муҳаммад ал-Амин бояд ба Маъмун ваколатҳои зиёде дода мешуд ва ӯ ҳокими Хуросону Рай таъйин мегардид ва Муҳаммад ал-Амин ҳуқуқи мудохила ба корҳои ӯро надошт. Аммо Муҳаммад ал-Амин зери таъсири вазираш Фазл ибни Рабеъ, оне, ки дар бадгӯии Бармакиён назди Ҳорун саҳми фаъол дошт ва бо Маъмун душманӣ меварзид, хилофи васиятномаи Ҳорун амал карда, вориси хилофат писари хеш Мусоро эълон намуда, ба қавли Гардезӣ Маъмунро аз молу хазинаи падар маҳрум сохт.² Ба яқин Маъмун аз чунин сурат гирифтани масъалаи меросбарӣ дар хилофат дар ҳоли мушкил қарор гирифта, даст аз мубориза бо Рофеъ ибни Лайс кашид ва ба Ҳарсама дастури сулҳ кардан бо Рофеъро медиҳад. Зеро Маъмун мехост пеш аз мубориза бо бародараш барои касби қудрати хилофат ақибгоҳи нируманд ва ороме мисли Хуросони Бузург дошта бошад.

¹ Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.423.

² Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Барги 99.

ХУРУЧӢ БОБАКИ ХУРРАМДИН

Чунбиши Бобаки Хуррамдин идомаи мантикии пайкорҳои зидди арабии қаблан рухдода дар Хуросони Бузург буда, обишхӯри он андешаҳои истиқлолхоҳии мардумони сарзамини густурдаи Эрону Хуросони Бузург маҳсуб мешаванд. Чун ин хуруч дар қаламрави Озарбойҷони Эрон шиддати бештар дошт, ба ин сабаб дар таърихнигории мо «бегона» шинохта шуда, роҷеъ ба Бобак ва наҳзати мардумии хуррамдиниён ё бобакиён дар пажӯҳишҳои бунёдие, мисли асарҳои Б.Ғафуров,¹ асарҳои академии дастҷамъии “История таджикского народа” дар се ҷилд ва панҷ катоб (ҷилди дувум, китоби якум²), “История таджикского народа” дар шаш ҷилд (ҷилди дувум³) матолибе ироа нашудааст.

Нахуст роҷеъ ба кеши хуррамдиниён. Иттилоот дар мавриди таълимоти иҷтимоӣ ва ахлоқии бобакиён дар манобеи таърихӣ андак аст, агарчи равшан аст, ки онон ҷазби аносири кеши маздакӣ шудаанд.⁴ Ин кеш мисли ҳар ойину тариқати дигар бардоштҳое аз андешаҳои динии қобили дастрас, мисли маздакиён ва монавиён буд, ки дар ҷаҳорҷӯби шароити таърихии садри ислом дар партави заруратҳо падида омада, дар ҷараёни

¹ Ғафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. Сталинобод, 1947. Ҷ.1. -384 с.; Ҳамин муаллиф. История Таджикиского народа в кратком изложении. Москва, 1952. -503 с.; Ҳамин муаллиф. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. -976 с.

² История таджикского народа. Т.II. Книга первая. Возникновение и развитие феодального строя (VI-XVI вв.). Под редакцией Б.Ғафурова и А.М.Беленицкого. Москва: Наука, 1964. -492 с.

³ История таджикского народа. Т.II. Эпоха формирования таджикского народа. Под редакцией академика Н.Негматова. Душанбе, 1999. -791 с.

⁴ Юнусов А.С. Восстание Бабека // Вопросы истории. -№12, Москва: Издательство «Правда», 1989. С.137.

рухдодҳои таърихӣ ва заминаҳои иҷтимоӣ таҳаввул карда, шаклҳои хосе ба худ гирифтааст. Хуррамдиниён ба вучуди ду мабдаъ: нуру зулмот ва хайру шар муътакид буданд ва ситаму бедодгариро офаридаи аҳриман пиндошта, мубориза бо нуруи бадиро лозиму зарурӣ медонистанд.

Пиромуни муассис ва замони арзи вучуди ин ойин миёни пажӯҳандагони таърих иттифоқи назар вучуд надорад. Ин ки кеши хуррамдиниён пеш аз Бобак низ мавҷуд будааст, ба он шакке вучуд надорад. Хуррамдиниён замони хилофати Меҳдии Аббосӣ, ба хусус дар аҳди хилофати Ҳорунуррашид сар баланд карданд ва монанди соири муборизон талош намуданд хунбаҳои Абумуслимо баҳонаи муқовиматҳои хеш алайҳи аъроб намоянд.¹

Гурӯҳе ба ин назаранд, ки хуррамдиниён ононе ҳастанд, ки дар садаи дувуми ҳиҷрӣ дар Эрон падидор гаштанд. Шояд онҳо маздакиёне бошанд, ки дар замони Сосониён ба таври пинҳон дар ноҳияҳои дурафтода, дар кӯҳистонҳои марказ ва шимолу ғарби Эрон сукунат доштанд ва дар аҳди ислом дини худро ошкор сохта, эҳтимолан дар равиши Маздак ислоҳоте ба вучуд овардаанд.² Бояд гуфт, ки Хусрави Анӯшервони Сосонӣ (531-579) дар аҳди подшоҳии хеш маздакиёнро ба шиддат таъкиб намуда, амволашонро миёни мустамадон тақсим кард³ ва аз он ба баъд маздакиён ба таври пинҳон дар гӯшаву канори Эрон сукунат менамуданд.

¹ Хоча Низомулмулк. Сиярулмулк (Сиёсатнома). Ба эҳтимоми Hubert Darke. Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1347. С.312-313.

² Абдулазими Ризой. Таърихи даххазорсолаи Эрон. Ҷ.2. Техрон, 1368. С.234-235.

³ Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 1. С.588, 589.

Гурӯҳи дигар ба ин боваранд, ки баъд аз марги Маздак ҳамсараш, ки ба номи Хуррама буд, пайравони шавҳарашро гирд оварда, ба таблиғи андешаҳои маздакия пардохт. Ба ҳамин сабаб пайравони Бобак, ки худро мубаллиғи андешаҳои Маздак медонистанд, ба хуррамдиёниён машҳур гаштанд.¹ Баъзе донишмандон ба ин назаранд, ки хуррамдинӣ тақлиде аз дини зардуштӣ будааст.²

Ба яқин Бобак кеши хуррамдиниро тақвият ва густариш дод ва яке аз рухдодҳои муҳим дар таърихи хуррамдиниён ин қиёми пушӯрашон бар зидди хилофати араб бо сарвари Бобаки Хуррамдин дар соли 201 х.қ./816-817 аст, ки аз дижи Баз оғоз шуда,³ 22 сол ба дарозо кашид. Табарӣ менависад, ки дар ин сол Бобаки Хуррамдин даъво кард, ки рӯҳи Ҷовидон писари Саҳл – фармонравои дижи Баз дар ӯ даромадааст ва даст ба қиём зад.⁴ «Маъмуро аз нахустин солҳои хилофати худ муборизаи сахте бо чунбиши навмаздакии хуррамӣ дар Озарбойҷон ба раҳбарии Бобак пеш омад, ки чихатгирии зидди исломӣ дошт. Зоҳиран ормони Бобак монанди Муқаннаъ эҳёи демократияи иштироқӣ дар асоси ақоиди тоисломӣ буд».⁵

Бобак дар авҷи қудрати низомӣ на танҳо тамоми Озарбойҷон, инчунин қисме аз Хурросонро низ ба даст овард, қиёмаш ба Форсу Кӯҳистон кашида шуд ва бахше аз Арманистону Арон низ шерозаи сарзаминҳои зери тасарруфи ӯ гардиданд. Бо вучуди ин ки дар сипоҳи

¹ Абдулазими Ризоӣ. Таърихи даҳхазорсолаи Эрон. Ҷ.2. С.235.

² Саъид Нафисӣ. Бобаки Хуррамдин. Техрон:Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоби порса, 1398.С.37.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5066.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4946; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.305.

⁵ История Востока. Т.2. Восток в средние века. Москва: Восточная литература РАН. 2000. С.129.

Бобак дастаҳои саворанизом низ буданд, аммо лашкари асосии ӯро пӣданизом ташкил меод, зеро неруи асосии ин чунбиш аз шумори кишоварзон ба вучуд омада буд. Вале бештари лашкари халифа саворанизом буданд. Аз ин рӯ Бобак, ки дар кӯхистон эҳсоси амнияти бештаре мекард, тарҷеҳ меод пойи душманро ба ин кӯхистонҳои барояшон ноошно бикашад, онҳоро муҳосира ва нобуд кунад. Бобак дар амалиётҳои низомии худ хадамоти кашшофиро хуб ба роҳ монда буд. Кашшофони ӯ ҳатто ба пойгоҳҳои дурафтадаи лашкари арабҳо нуфуз карда, иттилооти низомии заруриро ба даст меоварданд. Бобак пас аз таҳлили ин иттилооти бадастомада тасмими худро мегирифт. Амалиётҳои бомуваффақи ҷангии Бобакро бо тағйири созмони низомии хуррамиҳо ва эҷоди сипоҳи омодаи разму боинтизом, ки бар асоси ташкили низомии даҳнафарии дастаҳо, ки дар Ховари Наздик ва Миёна тасаллут дошт, низ метавон тавзеҳ дод. Ҳар даста дирафши махсуси худро дошт ва дирафши асосӣ назди Бобак ниғаҳдорӣ мешуд, ки ҳамаи онҳо мисли либоси шӯришиён дорои ранги сурх буданд. Бинобар ин, муаллифони осори таърихӣ наҳзати бобакиёнро наҳзати «сурхпӯшон» ё «сурхалам» низ номидаанд. Хуррамдиниҳо дар таърих аввалин касоне буданд, ки ранги сурхро ба унвони намоди муборизаи озодихоҳона истифода карданд.¹

Халифаи Аббосӣ – Маъмун соли 204 ҳ.қ./819-820 Яҳё ибни Муозро ба набарди Бобак фиристод, ки ҳеҷ коре дар муқобили неруи Бобак натавонист анҷом диҳад. Соли 205 ҳ.қ./820-821 Исо ибни Муҳаммадро Маъмуни Аббосӣ вилоятдори Арманистони Озарбойҷон таъйин намуда, дастур дод, то наҳзати Бобакро фуру нишонад. Аммо соли 206 ҳ.қ./821-822 дар набард бо Бобак Исо ибни Муҳаммад кушта шуд. Соли 209 ҳ.қ./824-

¹ Юнусов А.С. Восстание Бабека. С. 139.

825 Садақа ибни Алӣ маъруф ба Зурайқ аз чониби Маъмун ба набарди Бобак ба Арманистону Озарбойҷон фиристода мешавад, ки ин сипаҳсолори халифа ба асорати Бобак меафтад. Соли 212 х.к. /827-828 Маъмун лашкари хилофатро бо фармондеҳи Муҳаммад ибни Хумайди Тусӣ аз роҳи Мавсил ба сӯи Бобак фиристод, ки 25 моҳи рабеъулаввали соли 214 х.к./ 2 июни соли 829 ин лашкаркаш ва теъдоди зиёде аз сипоҳиёнаш дар ҷанги Бобак кушта мешаванд.¹

Ҳамин тавр то вилоятдори Ҷибол таъйин шудани Афшини Ҳайдар дар 28 ҷумодиулахири соли 220 х.к./ 29 июни соли 835 ва ўро ба пайкори Бобак равон кардани халифа², дигар фармондеҳони лашкари араб, мисли Иброҳим ибни Лайс ва Аҳмад ибни Ҷунайд низ аз Бобак шикаст меёбанд ва Аҳмад асир меафтад. Ҷуноне ки дида шуд, Бобак дар муддати 22 соли муборизааш ҳама сарлашкарони маъруфи арабро, ки ба масофаш омада буданд, мардона шикаст дод. «Ҷамъи касоне, ки Бобак дар муддати бист сол (аз шумори лашкари хилофат ва чонибдорони ӯ) кушта буд, -менависад Табарӣ, -дувист ҳазору панҷоҳу панҷ ҳазору понсад кас буд».³ Ин рақами овардаи Табарӣ албатта игроқомез аст, аммо баёнгари мизони муборизоти озодихонаи хуррамдиниҳо бо сарварии Бобак алайҳи хилофати араб аст.

Сипас навбати набарди Бобак бо ҳамназодаш – Афшини Ҳайдари Усрушанӣ фаро мерасад. Афшин аз халифаи Аббосӣ ба ҷуз гирифтани муқаррариҳо, озуқа ва кумакҳо, ҳар рӯз 10 ҳазор дирҳам дар сурати ҷанг бо хуррамиҳо ва панҷ ҳазор дирҳам дар ҳолати истироҳати

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4965, 4970-4971, 4991, 5009, 5011

² Абумуҳаммад Аъсам ал-Куфи. Книга завоеваний. Часть II. Перевод З.М.Бунятова. Баку, 1981. С.347.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5114.

сипохиёнаш дарёфт мекард.¹ Ин Афшин аст, ки билохира бо хилаву тарфанд баъд аз ду сол Бобакро ба доми найранги хеш меафканад.

Авалин набарди Бобак бо Афшин дар мавзее бо номи Аршак, дар 7 фарсахии шаҳри Ардабил рух дод, ки бино ба ахбори Куфӣ Бобак ба ҷониби дижи Баз ақибнишинӣ мекунад.²

Бобак пас аз солҳои муқовимат бо душмани қавии замони хеш – хилофати араб, дар остонаи суқути конуни муборизааш дижи Баз ба кӯҳистони Арманистон омад ва дар садади рафтани Рум ва дарёфти кумак аз он ҷо буд, ки ин номаро ба шоҳи Рум Феофил навишт: «шоҳи араб сипохиёну ҷанговарони хешро (ба зидди ман) равон карда, то он ҷо ки хайёти хеш (яъне Чаъфар ибни Динор) ва таббоҳи хеш (яъне Итох)-ро фиристода ва бар дари вай кас намонад. Агар қасди рафтани сӯи вай дорӣ, бидон, ки дар муқобили ту кас нест, ки монеат шавад».³

Баъд аз берун рафтани Бобак ва бародараш аз дижи Баз, ин замон буд, ки Афшини Ҳайдар ин диҷро бе ҷанг 20 рамазони соли 222 ҳ.қ./26 августи соли 837 ба даст оварда, онро ба ғорат кашид.⁴ «Афшин қасоне аз ёрони Бобакро, ки аз вай амон хоста буданд ва як писари бузурги Бобак, ки бузургтари фарзандонаш буд, аз он ҷумла буд, пеш хонд» ва гуфт, ки ман умед надоштам, ки халифа Бобакро мебахшида бошад, аммо халифа хатти амонии ӯро фиристодааст ва суол кард, ки ин номаро кӣ ба назди ӯ мебарад? Аммо ҳеч кас ҷуръат накард ва ҳозир нашуд, ки ин корро анҷом диҳад. Зеро медонистанд, ки ин кори онҳо аз тарафи Бобак нобахшуданист. Он гоҳ ду кас ба шартӣ тазмини муқаррароти зиндагии хонаводаашон ҳозир

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5114.

² Абумуҳаммад Аъсам ал-Куфӣ. Книга завоеваний. Часть II. С.346.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5115.

⁴ Ҳамон ҷо. С.5086.

шуданд, он номаро ба Бобак расонанд. Ҳамроҳи номаи амонии халифа писари Бобак низ ба падараш нома навишт ва аз ӯ хост, ки «ба амон дарояд, ки барои вай нектар аст ва ба саломат наздиктар».¹

Бобак нахуст номаи писарашро мутолиа кард ва пас аз ошноӣ бо муҳтавои нома, ба он касе, ки ин номаро ҳамроҳ дошт, гуфт: «...эӣ писари зани бадқора, чӣ гуна бар ин чуръат овардӣ, ки аз назди он писари зани бадқора (манзур писари худаш) ба назди ман оӣ? Ва ӯро гирифт ва гарданаширо бизад ва нома (-и халифа)-ро ҳамчунон муҳрзада ба синааш бастан ва накушуд.

Он гоҳ ба он дигар гуфт: «Бирав ва ба он писари бадқора – мақсудаш писари худаш буд, ки ба ман менависад, бигӯ». Ва бад-ӯ навишт: «Агар ба ман пайваста будӣ ва даъвати хешро дунбол карда будӣ, то рӯзе қор ба ту расад, писари ман будӣ, аммо акнун ба назди ман ба дурустӣ пайвастан, ки модари бадқораат хароб буда. Эӣ писари зани бадқора! Шояд, ки ман пас аз ин зинда бимонам, ман унвони солорӣ доштаам ва дар қучо бошам ёдам кунанд, шоҳ бошам, аммо ту аз тухмае ҳастӣ, ки хайре дар он нест. Шаҳодат медиҳам, ки писари ман наӣ. Як рӯз, ки зинда бошӣ ва солор бошӣ, аз он беҳтар, ки чихил сол зинда бошӣ ва бандае бошӣ забун».²

Роҷеъ ба асир афтодани Бобак ба дасти Афшини Ҳайдар дар таърихномаҳо ду ривоят маъруф аст. Ривояти аввал, бино ба қавли Қуфӣ ин аст, ки Бобак ба ҳангоми берун омадан аз диҷи Баз, табдили либос менамояд, то ӯро нашносанд ва ба мавзее бо номи Қазоҷ (дар ҳудуди Озарбойҷони кунунӣ) мерасад. Чанде аз соқинони ин қалъа ба манзури ғорати Бобак ва ҳамроҳонаш, ки 20 нафар буданд, ба онҳо ҳучум мекунанд. Бобак ба дифоъ бархоста, ғоратгаронро шикаст медиҳад. Овозаи ин

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5102.

² Ҳамон ҷо. С.5102-5103.

шаҳомати Бобак то ба ҳокими ин қалъа Саҳл ибни Сумбот¹ (Табарӣ ўро Синбот ном мебарад²) мерасад. Сумбот бо афродаш он чо ба дидани Бобак рафт ва ўро шинохт. Мутаваҷҷеҳ шуд, ки Бобак тазохур мекунад. Сумбот вонамуд кард, ки аз ў итоат менамояд ва Бобак аз рафтори ў хушаш омада, даъвати ўро пазируфта, ба қалъаи Сумбот омад. Сумбот Бобакро хуб пазироӣ карда, шароби зиёде ба ў нӯшонид. Вақте ки аз шароб Бобак сархуш шуд, Сумбот дастур дод то ўро занҷир зананд ва дасти росташро ба гарданаш банданд. Бо ин ҳол Бобакро Сумбот ба Афшини Ҳайдар таслим кард.³

Ривояти дигар аз қавли Табарӣ ин аст, ки Бобак дар кӯхистони Арманистон ба дидбонгоҳе расид, ки солори он Саҳл ибни Сунбот буд ва аз муборизоти Бобак бар зидди хилофати араб зиёд шунида буд. Саҳл манзили худро ба Бобак чун паногоҳ пешниҳод кард ва пинҳонӣ ба Афшини Ҳайдар хабар дод, ки Бобак назди ўст. Табарӣ менависад, ки Саҳл намехост Бобакро аз манзилаш таслими сипоҳиёни Афшин кунад, аз ин рӯ даст ба тадбир зада, Бобакро ба шикор даъват намуд. Ба ҳангоми шикор Бобак асири сипоҳиёни Афшин гардид. Дар идома Табарӣ зикр мекунад, ки Бобак «сар ба сӯи писари Синбот бардошт ва ўро дашном доду гуфт: «Маро ба чизи андак ба яҳудон фуруҳтӣ, агар мол хоста будӣ ва талаб карда будӣ, туро бештар аз он дода будам, ки инонат медиҳанд».⁴ Хавофӣ менависад, ки барои кумак ба дастгирии Бобак «халифа фармуд то чихати Саҳл ибни Синбот ҳазор-ҳазор дирам ва камаре мурассаъ ба ҷавоҳири алвон ва тоҷе фиристоданд».⁵

¹ Абумухаммад Аъсам ал-Куфи. Книга завоеваний. Часть II. С.347.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5104.

³ Абумухаммад Аъсам ал-Куфи. Книга завоеваний. Часть II. С.347.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5108.

⁵ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.332.

Куфӣ ривоят мекунад, ки Афшини Ҳайдар ба Саҳл барои таслими Бобак таҳоифе ирсол мекунад, ки арзиши як миллион дирҳамро дошт.¹ Ба иттилои ҳамин манбаъ арзиши тоҷе, ки халифаи Аббосӣ Муътасим ба Саҳл эҳдо кард, 500 ҳазор дирҳам буд.²

Вақте хабари дастгирии Бобак ба Бағдод – пойтахти хилофат расид, чанд рӯзе табли шодиву сурур заданд, зеро касе ба асорат афтод, ки бо муқовимати бистудусолааш сипоҳи хилофатро ба зону зада, вазъи иҷтимоиро дар қаламрави хилофат бугранҷ сохта буд. Халифаи Аббосӣ замоне дар Сомарро дарёфт, ки Бобаки Хуррамдинро савор ба пешгоҳаш меоваранд, аз қасрати хушӣ сару пой бараҳна аз қаср берун омада, ба пешвози Бобак рафт, то мардери бо чашми сар аз наздик буфинад, ки бо пайкораш бистуду сол ларза дар аркони қудрати хилофат андохта буд. 3 сафари соли 223 ҳ.қ./4 январи соли 838 Бобак ҳамроҳи Афшин ворида Сомарро шуд ва то вақте ки Афшин ба Сомарро расид «Муътасим хар рӯз асб ва хилъате сӯи вай мефиристонд».³

Ба ифтихори асорати Бобак шоирони зиёди араб дар мадҳи Муътасим ва васфи Афшини Ҳайдар шеър гуфтанд ва шоире ба исми Муҳаммад ибни Абдулмалик ба таҳқир дар шеъраш Бобакро «шайтони Хуросон»⁴ ном бурд ба ин маънӣ, ки Хуросон миёни сарзаминҳои истилошудаи араб ҳамеша чун қонуни муқовимат ҷило додааст. Теъдоди зиёди ашъори мадҳия нишон аз он ваҳшати бузурге мекард, ки вобастагону хайрхоҳони дастгоҳи хилофат аз хезиши Бабақ гирифта ба он шуда буданд.

Бино ба хабари Табарӣ халифаи Аббосӣ Муътасим ба ҷаллод «дастур дод, ки ду дасту пой Бобакро қатъ

¹ Абумухаммад Аъсам ал-Куфи. Книга завоеваний. Часть II. С.347.

² Ҳамон ҷо. С.347.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5110.

⁴ Ҳамон ҷо. С.5111.

кунад. Онро қатъ кард ва Бобак бияфтод. Амири муъминон ба якешон гуфт, то сарашро бибурад ва шикамашро бидарад. Сарашро ба Хуросон фиристод ва пайкарашро дар Сомарро ба назди Гардана биёвехт, ки маҳалли дори вай (Бобак) шуҳра аст».¹

Аксари таърихнигорони садаҳои миёна чунбиши Бобакро як чунбиши бединӣ, бадмазҳабӣ, зандиқӣ ва аҳли фасод дониста, теъдоди андаке бо ҳама мавзеъгирии ғайримунсифона дар баробари хуручи Бобак, онро чунбиши зидди арабӣ ном ниҳода, натавонистанд аз баёни ҷонибдории густурдаи ӯ ва маҳбубияташ миёни мардум дар хилоли бархе аз матолиби хеш даргузаранд. Чунончи Табарӣ менависад, ки замоне Бобакро асир карда, аз миёни мардум мебурданд, «занону кӯдаконе, ки дар ҷойгаҳ буданд, ӯро бидиданд, ба чеҳраи хеш заданд ва бонг заданд ва гиристанд, чандон ки садоҳояшон баланд шуд». Ба саволи Афшин, ки «ҷаро мегирянд?», ҷавоб доданд, ки «Ба мо некӣ мекард».²

Масъудӣ аз маҳбубияте, ки Бобак миёни мардум дошт, менависад: «...аҳамият ва азамати кори вай ва касрати сипоҳаш, ки наздик буд хилофатро аз пеш бардорад ва мусулмониро тағйир диҳад, дар дилҳо саҳт нуфуз карда буд».³

Ҷойи таъкид аст, ки ҳар касеро, ки он замон алайҳи халифаи араб дар сарзаминҳои ишғолии онҳо бархостааст, ба исмаш муҳри зандиқу мулҳид, кофару баддин ва аҳли фасод зада, ба шахси ӯ тухмат раво дида, таърихнигорони садаҳои миёна дар осори хеш номи ӯро ба бадӣ сабт кардаанд. Исми Бобаки Хуррамдин низ аз ин «муҳрзаданҳо» истисно набуд. Чунбиши Бобак дар моҳияти амр як хези мардумӣ алайҳи бедодгариҳои на

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5112.

² Ҳамон ҷо. С.5109.

³ Масъудӣ. Муруч-у-заҳаб. Ҷ.2. С.471.

танҳо тозиён, инчунин ҳокимони дастнишондаи маҳаллии онҳо низ буд. Ақвом ва табақоти мухталифи чома аз ин чунбиши Бобак тарафдорӣ намуда, теъдоди касире ба он пайвастанд, ки шумори ононро Низомулмулк беш аз сад ҳазор гуфтааст.¹

Бобак билохира маргеро интиҳоб кард, ки аз бузургтарин ҳамосаҳост. Ривоятҳое аз Бобак дар остонаи қатлаш дар таърихномаҳо нақл шудааст, ки ҳама баёнгаре аз қаҳрамонӣ, оштинопазирӣ ва вафодорӣ ба ормони раҳой аз юғи араб аст, ки Бобак баргузида буд. Бобак дар дами марг на мисли Абумуслим аз халифаи араб узр хост, на чун Мозиёр барои начоти хеш бетобӣ кард ва на мисли Афшини Ҳайдар дар остонаи марг забунӣ аз ҳад гузаронд. Бобак коре кард, ки касе пеш аз ӯ ва дар рӯзгораш накарда буд. Ин ҷо матлабе аз саҳнаи қатли Бобакро аз қавли Низомулмулк, ки кинаи шадида ба Бобаку хуррамдиниён дошт, меорем ва мутақоид мешавем, ки ҳатто душманони ақидатии Бобак ба шахомату матонати ӯ қоиланд: «...чун як даст (-и Бобак) буриданд, дасти дигар дар хун зад ва дар рӯй молид ва ҳама рӯйро аз хун сурх кард. Муътасим гуфт: «Эй сағ, ин чӣ илм аст?» Гуфт: «Дар ин ҳикматест». Гуфтанд: «Охир бигӯ, чӣ ҳикматест?» Гуфт: «Шумо ҳар ду дасту пойи ман бихоҳед буридан ва гунаи мардум аз хун сурх бошад ва чун хун аз тан биравад, рӯй зард шавад...Ман рӯйи хеш ба хун сурх кардам, то чун хун аз танам берун шавад, нагӯянд, ки аз биму тарс рӯяш зард шуд».²

Дар ин замон, ки халифапарастӣ дар бойгонии таърих афтодааст ва ба назари огоҳонаю дидаи таҳқиқ ба таърихи миллати хеш менигарем, ба вазоҳат ошкор мешавад, ки Бобаки Хуррамдин дар сар ба ҷуз андешаи раҳоии кишвару халқаш аз асорати бегонагон чизи

¹ Ҳоча Низомулмулк. Сиярулмулк. С.313.

² Ҳамон ҷо. С.317.

дигареро намепарварид. Агарчи ин ҳама талошҳои хастагинопазири ниёғони муборизи мо дар мисоли Бобаки Хуррамдин дар асрҳои аввали ишғоли арабҳо сарзамини Эрон ва Хуросони Бузургро зиёда муассир набуда, онро аз ишғоли бегонагон раҳой набахшид, аммо бар абас нарафт. Зеро он пояҳои хилофатро ба ларза оварда, ба фурупошии он дар оянда суръат бахшид ва ба ин тартиб ба раҳиҳои тӯдоде аз мардуми Шарқ аз юғи арабҳо кумак кард.

РОҲ БА СҮЙИ ОЗОДӢ ВА ИСТИҚЛОЛ

Баъд аз марги Ҳорун, чуноне ки гуфта омад, хилофати араб дастхуши нооромихои сиёсӣ гардид. Халифай тозабамақомрасида Муҳаммад ал-Амин ибни Ҳорун (809-813) васиятномаи падари хеш Ҳорунро нодида гирифта, соли 194 ҳ.қ./809-810 ба таври ногаҳонӣ бародараш Қосимро аз ҳукумати ал-Ҷазира маъзул кард. Баъдан ба ҳукуки меросии ба хилофат расидани бародари дигараш Маъмун дастдарозӣ кард ва писараш Мусоро лоиқи мақоми халифа баъд аз худ донист. Ҷамин тавр, Муҳаммад ал-Амин тамоми муоҳидоти дар васиятномаи Ҳорун дарчшударо, ки дар Макка ҳифз мешуд, нақз намуд. Бо дастури ӯ васиятномаи Ҳорунро аз Каъба берун оварда, нобуд карданд ва ба ин восита бародаронаш Маъмун ва Қосимро аз ҳаққи ба хилофат расидан маҳрум сохт. Тамоми ин корҳои носавобро Муҳаммад ал-Амин бо машварати вазираш Фазл ибни Рабеъ анҷом меод.

Бо расидани хабарҳои нохушоянд аз Бағдод, Маъмун, ки аз Марв ҳукумати Хуросону мамолики шарқӣ, то он ҷо ки ислом расида буд, идора мекард, робитаро бо бародараш қатъ намуда, «номи Муҳаммад Амин дар Хуросон аз хутба ва сикка бияндохт»¹ ва ба таҳкими сарҳадоти Хуросон пардохт. Рофеъ ибни Лайсро, чуноне ки зикр шуд, бароат дод ва ӯ дар сафи ҷонибдорони Маъмун қарор гирифт. Ба Ҷарсама ибни Аъян, ки қаблан дар Самарқанд алайҳи Рофеъ ибни Лайс мечангид, ваколатҳои бештари сипаҳсолорӣ дода, бо ин амалҳо ба нооромихо дар қаламрави Хуросон поён бахшид.

Муҳаммад Амин аз чунин тадобири гирифтаи Маъмун дар Хуросон, ки мавқеи ӯро таҳким бахшида буд, нигарон гашта, ба назди ӯ сафиронро паси ҳам барои

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.293.

музокира мефиристод. Аммо ин музокирот бенатича анчом меѣфтанд ва хатто яке аз сафирони Муҳаммад Амин бо номи Аббос ибни Мусо ҳозир шуд, то ба нафъи Маъмун дар Бағдод корҳои кашшофӣ барад.

Чун усулҳои дипломатӣ барои аз миён бардоштани ихтилоф миёни халифаи Аббосӣ ва бародараш ба нокомӣ анҷомид, Муҳаммад Амин тасмим гирифт, то номи бародараш Маъмунро аз хутба биафканд ва аз мақоме, ки падар ба Маъмун дода буд, ӯро пойин оварда, аз роҳи ҷанг тобеи худ намояд. Ихтилофҳои миёни бародарон ошкоро сурат мегирифт. Соли 195 ҳ.к./810-11 ба дастури Муҳаммад Амин дирамҳову динорҳоро, ки соли 194 ҳ.к./809-810 дар Хуросон ба номи бародараш Маъмун зарб шуда буданд ва онҳоро «рубоя» мегуфтанд, аз муомилот барандохт. Чуноне ки зикр шуд, сабабаш ин буд, ки Маъмун номи ал-Аминро дар ин сиккаҳо наёварда буд.¹

Муҳаммад Амин вилоятҳои Ҷибол, Наҳованд, Ҳамадон, Қум ва Исфажон, ки зери итоати Маъмун буданд, ба ихтиёри собиқ вилоятдори Хуросон Алӣ ибни Исо гузошта, баҳонаи ҷангро фароҳам овард ва сипоҳи хилофатро бо фармондеҳии ҳокими собиқи Хуросон Алӣ ибни Исо дар моҳи ҷумоди-л-охири соли 195 ҳ.к./моҳи март соли 811 барои пайкор бо Маъмун аз Бағдод ба ҷониби Рай фиристод. Маъмун дар набарди Алӣ ибни Исо сипаҳсолори ҷанг Тоҳир ибни Ҳусайн (159-207 ҳ.к) – поягузори давлати Тоҳириёнро, ки он замон омили Маъмун дар Рай буд, баргузид. Дар ин корзор пирӯзӣ насиби хуросониён гардида, Алӣ ибни Исо кушта шуд ва лашкари халифа шикаст ёфт.² Ин воқеа дар нимаи моҳи июли соли 811 ба вуқӯъ пайваст. Тоҳир аз пирӯзии хеш дар Рай ба Маъмун хабар дод ва Табарӣ менигорад, ки

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4767.

² Ҳамон ҷо. С.4768-93.

баъд аз ин ба номи Муҳаммад Амин дар вилоятҳои Хуросон хутба хонда намешуд.¹

Тоҳириён аз хонадони амирон ва сардорони ноҳияе дар наздики Ҳирот ба номи Пушанг ё Фушанг буданд ва дар муборизоти Абумуслим барои рӯи кор овардани Аббосиён ширкат доштанд. Тоҳир ибни Ҳусайн дар Пушанг зода шуд ва падараш Ҳусайн ибни Мусъаб ба ҳангоми хилофати Мансур ба Ироқ омад ва Тоҳир он ҷо бузург шуд. Дар замони хилофати Ҳорун падари Тоҳир – Ҳусайн, ки аз бузургони номвари Хуросон буд, идораи ҳукумати Пушангро аз соли 191 х.қ./806-807 ба дӯш дошт ва соли 199 х.қ./814-15 вафот кард.²

Тоҳир низ дар оғози кори худ дар Хуросон буд. Бояд гуфт, ки номи Тоҳир ибни Ҳусайн дар таърихномаҳо аз соли 181 х.қ./797-798, ки 22 сол дошт, ҳангоми ҳукумати Алӣ ибни Исо дар Хуросон чун ҳокими Пушанг зикр мешавад. Тоҳир ибни Ҳусайн ба дастури ин вилоятдори Хуросон ба ҷанги Ҳамзаи хориҷӣ рафта, пирӯз шуда буд.³

Чун падари Тоҳир аз соли 191 х.қ. низ мақоми ҳокими Пушангро доштааст, шояд битавон чунин гуфт, ки гоҳе падар ва замоне писар ҳукмронии Пушангро ба зимма доштаанд.⁴

Табарӣ аз ҳузури Тоҳир ибни Ҳусайн дар ҳаводиси соли 194 х.қ./809-810 дар муҳосираи Рофеъ ибни Лайс дар Самарқанд аз тарафи Ҳарсама ёд мекунад.⁵

Дар хабар аст, ки чун Тоҳир ибни Ҳусайн дар набардҳо бо Алӣ ибни Исо бо ҳар ду даст шамшер мезад, Маъмун ўро «Зуляминайн ва Соҳиби ҳаблу-д-дин» ном дод.⁶

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4793.

² Саъид Нафисӣ. Таърихи хонадон Тоҳирӣ. Техрон, 1335. С.28.

³ Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. С.405.

⁴ Саъид Нафисӣ. Таърихи хонадон Тоҳирӣ. С.41.

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4752.

⁶ Ҳамон ҷо. С.4797.

Муҳаммад Амин аз шикасти лашкараш дар Рай ноумед нашуд ва Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновиро бо лашкаре ба Ҳамадон ба набарди Тоҳир ибни Ҳусайн фиристонд. Дар хабар омадааст, ки Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновӣ лашкариёнашро ба ҷанги Тоҳир ибни Ҳусайн ташвиқ мекард ва рӯҳияи ҷангии онҳоро болида дошта, мегуфт: «Эй ҳамдамони шамшер, инон аҷамонанд ва аҳли набарду сабури наҷанд, падару модарам фидоятон, дар муқобили онҳо сабури кунед».¹

Аммо Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновӣ вазъиятро нодида гирифта буд, ки замони аҳли набард набудани хуросониён сар омада ва ин ҳама ташвиқу тарғиб дигар нокора хоҳад монд. Тоҳир ибни Ҳусайн арсаро ба Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновӣ ва лашкари ӯ дар Ҳамадон танг карда, онҳоро ба муҳосира гирифт. Ин сипаҳсолори араб чун дид, ки дар вартаи ҳалок аст ва имкони шӯридани мардуми Ҳамадон бар зидди онҳо низ вучуд дорад, бинобар ин даст ба тадбир зад ва аз Тоҳир ибни Ҳусайн амон хост. Тоҳир ӯро амон дод. Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновӣ чун ба наздики Тоҳир шуд, ба якборагӣ сӯи Тоҳир ва ҷонибдоронаш ҳучум овард. Абдурраҳмони Абновӣ «ғадр кард, - менависад Ҳавофӣ,- ва бар Тоҳир шабехун зад ва мардуми бисёр ба қатл овард».² Аммо Тоҳир ва сипоҳиёнаш дар ғафлат намонда, онҳоро ба шикаст мувоҷеҳ карданд ва Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновӣ кушта шуд. Баъд аз он ки хабари кушта шудани ин сипаҳсолори араб ба Бағдод расид, мардуми пойтахти хилофат ба даҳшат афтоданд.

Соли 196 х.қ./811-812 Тоҳир ибни Ҳусайн Аҳвозро аз итоати халифаи Аббосӣ берун овард. Ҳамин тавр Тоҳир ибни Ҳусайн шахрҳои қаламрави Эронро яке паси дигаре бо ҷанг ва ё бидуни он зери фармони худ мегирифт.

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4796.

² Фасеҳи Ҳавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.297.

Ин замон Муҳаммад Амин Абдурраҳмон ибни Солеҳро бо сипоҳе ба Сурия фиристод, то ҳамраъйии мардуми ин сарзаминро ба даст биёварад ва сипоҳе аз онон танзим кунад. Аммо ин фиристодаи халифа дар роҳ вафот кард ва сипаҳсолорӣ ба дасти Ҳусайн ибни Алӣ ибни Моҳон гузашт. Ӯ ба Бағдод баргашт ва исёне алайҳи халифа бардошт. Сокинони Бағдод ба ду даста тақсим шуданд: дастае аз халифа ва дастаи дигаре аз Ҳусайн ибни Алӣ ҷонибдорӣ менамуданд. Дар охири кор халифа бар Ҳусайн ибни Алӣ пирӯз шуд ва ӯро асир гирифт. Ба ин пирӯзии муваққатӣ нигоҳ накарда, Муҳаммад Амин дар қаламрави хилофат рӯз ба рӯз мавқеи худро аз даст меод.

Дар моҳи муҳаррами соли 198 ҳ.к./сентябри соли 813 сипоҳи Маъмун зери фармондеҳии Тоҳир ибни Ҳусайн ва Ҳарсама ибни Аъян ба Бағдод наздик шуд. Халифаи Аббосӣ ин интизорро надошт, ки фармондеҳе аз Хуросон ба ҷониби ӯ шамшер мекашад ва Масъудӣ аз қавли Муҳаммад Амин дар бораи Тоҳир менигорад: «Аз миёни он ҳама марде ба шучоат ва тадбир ин мард надидаам, акнун ҷуръат оварда, оҳанги ман карда ва гурӯҳи азиме сипоҳ ва сардору роҳбари чанг ҳамроҳ дорад».¹

Тоҳир ибни Ҳусайн Бағдодро ба муҳосира гирифт, ки дар натиҷа миёни ҷонибдорони Муҳаммад Амин ихтилоф афтод ва гурӯҳе ба тарафи сипоҳи Тоҳир гузаштанд. Бо истифода аз ин вазъ сипоҳи Тоҳир ворида Бағдод гашта, чанги шадиде сурат гирифт, ки дар натиҷа Муҳаммад Амин дар қасри худ дар муҳосира қарор гирифт. Масъудӣ дар гузориш аз ин набард менависад, ки шабу рӯз чанг идома дошт, ҳама ҷо вайрон шуд, биноҳои қадим фуру рехтанд ва нархҳо гарон шуд, «бародар бародар ва писар падарро бидушт,

¹ Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.399.

ки инон муҳаммадӣ ва онон маъмунӣ буданд»¹ ва муддати чангро чаҳордаҳ моҳ гуфтааст, ки дар натиҷаи шаҳрбанд, гуруснагӣ шаҳрро фаро гирифт, мардум ба ноҳияҳои берун аз Бағдод паноҳ мебуданд, «масҷидҳо баста шуданд ва мардум намозро тарк гуфтанд».² Бино ба ахбори Гардезӣ «андар сарои Амин таом намонд ва ӯ бимонд бо тәне чанд аз хоссоии хеш ва мутаҳайир шуд. Ва низ шаҳриён ёрӣ надоданд ва на мавлоён».³

Муҳаммад Амин пас аз чунин сурат гирифтани вазъ, ноумедӣ аз пирӯзӣ ва ҳарос аз Тоҳир ба Ҳарсама ибни Аъян рӯй овард. Дар назари Амин Ҳарсама мутмаинтарин шахс барои таслим гаштан буд. Ӯ Ҳарсамаро аз маволи ва хидматгориҳои худ ва падараш медонист ва ба вафодориаш итминон дошт. Бинобар ин дар номае аз Ҳарсама дархости кумак кард ва амон хост. Дар зимн Ҳарсама ба Амин изҳори итоат ва бандагӣ кард. Ал-Амин дигар роҳи начот наёфта, тасмим гирифт худро ба сипаҳсолори ҳамназои худ Ҳарсама ибни Аъян, ки ба ӯ тазмини амният дода буд, таслим кунад. Амин аз қаср берун рафт ва бар киштии, ки барои ӯ дар соҳили Дачла омода карда буданд, ки Ҳарсама худ бо он ба истиқболи ӯ омада буд, савор шуд. Ҳарсама ибни Аъян халифаи шикастхӯрдаро талош намуд аз шаҳр берун орад. Аз чунин сурат гирифтани қор Тоҳир ибни Ҳусайн хабар ёфт ва халифаи фирорӣ масире напаймуда буд, ки сипоҳиёни Тоҳир аз камингоҳи хеш берун омада, ба сӯи киштии ал-Амин сангу тир партоб карданд, то кишти вожгон гардид. Аммо ба халифа имкон даст дод, то аз ғарқ шудан начот ёбад ва ба саломат ба соҳил бирасад. Ба шӯрбахтияш ӯро яке аз фармондеҳони Тоҳир бо номи Муҳаммад ибни Ҳумайд шинохта, асир гирифта, ба манзили Иброҳим ибни

¹ Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.401-402.

² Ҳамон ҷо. С.403.

³ Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. Барги 100.

Чаъфари Балхӣ, ки наздики дарвозаи Куфа буд, мефиристад. Иброҳим ибни Чаъфари Балхӣ аз сипоҳиёни бовафои Тоҳир ибни Ҳусайн буд ва Табарӣ менависад, ки «вакте Тоҳир яке аз ёрони хуросонии хешро ба коре мегумошт, касонеро бад-ӯ мепайваст».¹

Бино ба иттилои Табарӣ Тоҳир ибни Ҳусайн аз асир афтодани халифаи Аббосӣ хабар меёбад ва ба яке аз ғулумони худ бо номи Қурайши Дандонӣ (Хавофӣ ўро Фирдавс ном мебарад²) дастури қатли ўро медиҳад. 25 муҳаррами соли 198 ҳ.қ./25 сентябри соли 813 халифаи Аббосӣ Муҳаммад Амин ба қатл мерасад, ки замони хилофаташ 4 солу 7 моҳу се рӯз буд.³

Ибни Асир таъкид мекунад, ки кушандагони Муҳаммад Амин ғайри тозӣ, яъне араб набуданд ва менависад, ки халифаи Аббосӣ ба ҳангоми қатли хеш болишро сипари худ намуда, ба тазарро мегуфт: «Ман писари амуи пайғамбари Худоям, ман фарзанди Ҳорунам, бародари Маъмунам».⁴ Аммо ин суханон назди кушандагони ў арзише надоштанд, зеро онон ба ҳадафи қатли халифаи Аббосӣ омада буданд: «Онҳо бар сари Амин рехтанд ва аз пушт сараш буриданд ва онро бардошта сӯи Тоҳир бурданд ва пайкараш ҳамчунон ворахониданд. Чун бомдод бишуд, пайкари ў баргирифтанд ва дар чуволе афканданд ва бурданд. Тоҳир сари ўро бар бурҷе биёвехт ва мардуми Бағдод барои дидани он аз хонаҳо берун шуданд».⁵

Дар намози рӯзи чумъаи 29 муҳаррами соли 198 ҳ.қ./29 сентябри соли 813 мардуми Бағдод пушти сари

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4869.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.298.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4889.

⁴ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Гарҷумаи Ҳ.Ожир. Ҷ.9. Техрон: Асотир, 1370. С.3813

⁵ Ҳамон ҷо. С.3814.

Тоҳир ибни Ҳусайн намоз гузориданд, ки \bar{u} ба номи Маъмун хутба хонд ва Муҳаммад Аминро накӯҳиш кард.¹

Бино ба ахбори Табарӣ Тоҳир ибни Ҳусайн сари буридаи халифаи Аббосӣ Муҳаммад Аминро тавассути Муҳаммад ибни Ҳасан, ки писари амакаш буд, барои Маъмун бо фатҳномае ба Марв мефиристад. «Ва ин ба Маъмун расид ва саҳт бар \bar{u} гарон омад», -менависад Табарӣ.² Ибни Асир мегӯяд, ки «ҳамин ки чашми Маъмун бад-он (сари бурида) афтод, пешонӣ ба хок сойид».³

Дар фатҳномае, ки 26 муҳаррами соли 198 ҳ.қ./26 сентябри соли 813 Тоҳир ибни Ҳусайн ба Маъмун навишта, ба Марв ирсол кард, сабаби буридани сари халифа Муҳаммад Аминро аз қарори зайл шарҳ медиҳад: «Яке кушта шудани вайро бовар дошт, яке дурӯғ мепиндошт. Яке шак дошт ва яке яқин дошт. Ва чунон дидам, ки дар бораи кори вай шубҳа аз эшон бардорам, сари вайро бибуридам, ки дар он бинигаранд ва ба муоинаи дуруст дароянд».⁴

Аммо Маъмун ба яқин аз қатли бародараш розӣ набуд, зеро аз қавли Балъамӣ «Маъмун хост, ки Муҳаммад амир шудӣ ва зинда ба дари \bar{u} шудӣ»,⁵ яъне хостай Маъмун ин буд, ки Муҳаммад Аминро барои корҳои носавобаш дар хидмати хеш бинад.

Фазл ибни Саҳл, ки назди Маъмун мақоми арзишманде дошт (ба хотири он ки Маъмун парчае бар найзаи душоха барои вай баст ва байраке низ ба \bar{u} дода буд, лакабашро Зурраёсатайн мегуфтанд), вақте сари буридаи халифаи Аббосиро дид, бигиристу ба Маъмун

¹ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.9. Техрон: Асотир, 1370. С.3814.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4879.

³ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.9. С.3814.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4881.

⁵ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1562.

гуфт, ки Тоҳир ибни Ҳусайн «шамшерхову забонҳои мардумонро бар зидди мо ба қор андохт, дастураш дода будем, вайро асир бифиристанд ва ӯро кушта фиристанд».¹

Он замон қобили тасаввур набуд, ки баъд аз ин ҳама шикастҳо дар Хуросони Бузург марди бочасорате аз ин сарзамин пайдо шавад ва шамшер ба ҷониби шашумин халифаи Аббосӣ кашад. Тоҳири Хуросонӣ бо қатли халифа Муҳаммад Амин саҳифае тозае дар таърихи муносиботи Хуросони Бузург ва Араб боз кард ва ба хуросониён собит намуд, ки дигар аз арабу халифагонаш қадру манзалате назди онон намондааст. Тоҳир, ки шахсияти якояки Аббосиёнро бо хирад ва фазилати аҷодӣ шинохта буд, бо қатли халифаи Аббосӣ афсонаҳои мақоми қудсӣ доштани ононро аз зехни мардум ба дур андохт. Ӯ бо қатли халифаи араб ба рӯҳи хуросониёне, ки то ба он замон дар сӯғи Абумуслиму Бармакиён ва дигар муборизони ин сарзамин навҳа мекарданд, оромиш бахшид.

Ба ин сабаб буд, ки Маъмун нисбат ба Тоҳир бадгумон шуд ва вилоятҳои Ҷиболу Форс, Ахвозу Басра ва Куфаро, ки Тоҳир ибни Ҳусайн бо ҷангҳо аз дасти ҷонибдорони халифа Муҳаммад Амин берун оварда буд, ба Ҳасан ибни Саҳл, бародари Фазл ибни Саҳл дода, ба Тоҳир, ки ин замон муқими Бағдод буд, дастур дод, то ҳама қорҳоеро, ки дар ин вилоятҳо дар даст дошт, ба Ҳасан ибни Саҳл супорад ва ба сӯи Раққа, ба набарди Наср ибни Шабас ал-Уқайлӣ, ки дар моҳи рабеу-л-охири соли 199 ҳ.қ /ноябр-декабри соли 814 исён бардошта буд, равад.²

Дар ин гирудорҳо буд, ки бино ба ахбори Хавофӣ, соли 199 ҳ.қ./814-815 Ҳусайн ибни Мусъаб, падари Тоҳир

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4892.

² Балғамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1564; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.298.

дар Хирот вафот кард. Халифаи Аббосӣ Маъмун, ки ин замон дар Хуросон буд, «ба чанозаи ӯ хозир шуд ва бар ӯ намоз кард ва Фазл ибни Саҳл ӯро дар қабр ниҳод».¹

Маъмун вилоятҳои ноороми Мавсилу Ҷазира ва Шому Мағрибро ба Тоҳир дод. Тоҳир аз ин тасмими Маъмун, ки бо машварати Фазл ибни Саҳл гирифта буд, озурдахотир шуда,² гуфт, ки «амиралмуъминин дар бораи ман инсоф надорад»,³ аммо ноилоҷ дар моҳи ҷумоди-л-аввали соли 199 ҳ.қ. / декабри 814-январии 815 ба Раққа омада, Наср ибни Шабасро муҳосира кард ва ба қавли Балъамӣ «ба дари ҳисор бинишаст хомӯш, на ҳарб кард ва на ҳеч кор».⁴

Тоҳир ибни Хусайнро аз ҳама корҳои хилофат канор заданд ва ӯ то моҳи сафари соли 204 ҳ.қ./июл-августии соли 819 дар Раққа монд, ки онро Табарӣ бо сароҳат менависад: «Тоҳир ибни Хусайнро дар ин солҳо, аз ҳангоми кушта шудани Муҳаммад (Амин) дар Раққа ба фаромӯшӣ афканданд».⁵ Дар ин гӯшагирии Тоҳир ибни Хусайн нақши Фазл ибни Саҳл калидӣ буд. Чун гурӯҳе аз ҷонибдорони Маъмун, ки норизо аз Фазл ибни Саҳл буданд, ӯро ба қатл расониданд (бино ба ривояти Хавофӣ ӯ дар ҳаммоми Сараҳс кушта шуд⁶), барои Тоҳир ибни Хусайн низ роҳ ба сӯи Маъмун воз гардид.

Маъмун баъди кушта шудани бародараш дар 25 муҳаррами соли 198 ҳ.қ./25 сентябри соли 813 ҷуръати ба Бағдод баргаштанро накард ва то моҳи сафари соли 204 ҳ.қ./июл-августии соли 819, ки дар Марв буд, Хуросонро тарк гуфта, ба Тоҳир ибни Хусайн навишт, ки дар

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.300.

² Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1564.

³ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.463.

⁴ Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1564.

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4955.

⁶ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.306.

Наҳравон пеши вай ояд ва Тоҳир ўро дар ин мавзеъ пешвоз гирифт. 16 сафари соли 204 ҳ.қ./12 августи соли 819 Маъмун ворида Бағдод гашт.

Тоҳир ибни Ҳусайн дар муносиботи Маъмун бо худ тағйироте ба мушоҳида гирифт ва ба яқин медонист, ки дилхўрдагии Маъмун аз ӯ ин қатли бародараш Муҳаммад Амин аст. Муаллифи «Мучмалу-т-таворих» дар ин иртибот менависад: «Маъмун вайро бидиди хуни бародараш дар тан бичўшиди ва тағйире зоҳир шуд». ¹ Хавофӣ ривоятро дар замина меорад, ки «рўзе Тоҳир пеши Маъмун омад. Маъмун шароб меҳўрд. Ўро диду бисёр бигирист. Тоҳири мазкур аз мучиби гирия пурсид. Маъмун ҳеч нагуфт» ва муаллиф идома медиҳад, ки Тоҳир аз хосони Маъмун хоҳиш кард, ки сабаби гирия ўро маълум кунанд. «Эшон (хосон) аз Маъмун суол карданд. Гуфт: «Ҳар гоҳ ки Тоҳир дар назари ман меояд, маро аз қатли бародарам Муҳаммад Амин ёд меояд ва бетаҳаммул мешавам. Ин қарат сархуш будам, худро забт натавонистам кард, бад-он восита гиристам... » ² Бинобар ин Тоҳир тасмим гирифт аз Маъмун дурӣ чўяд ва дар ин қор бо муншии Маъмун Аҳмад ибни Абихолид, ки аз дўстонаш буд, ба машварат нишаст ва ҳадяҳо дод, то дар дурӣ гузидани ӯ аз Маъмун кумак кунад. Соли 205 ҳ.қ./821 Маъмун бо пешниҳоди Аҳмад ибни Абихолид, ба қавли Табарӣ, ҳама вилоятҳоро аз Бағдод то ақсои Машрик (дар ҷойи дигар аз Ҳулвон то Хуросон мегўяд) ба Тоҳир ибни Ҳусайн дод. Ибни Яъқубӣ мегўяд, ки дар ин тасмимгирии Маъмун муншии ӯ Аҳмад ибни Абихолид мусоидат карда, ба ҷойи Ғассон ибни Аббод Тоҳирро вилоятдори Хуросон кард. ³ 29 зулқаъдаи соли 205 ҳ.қ. / 6 майи соли 821 Тоҳир ибни

¹ Мучмалу-т-таворих. С.353.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.310.

³ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.475.

Хусайн Бағдодро тарк гуфт ва сӯи Хуросон равон шуд¹ ва писари Тоҳир – Абдуллоҳ ибни Тоҳирро Маъмун вилоятдори Раққа таъйин кард.

Бозгашти Тоҳир ба Хуросон боис шуд, то фурсатҳои дигари канораҷӯӣ аз араб ва истиқлолхоҳӣ барои озодагони ин марзу бум фаро бирасад. Ашрофи Хуросон бо сарварии дудмони Тоҳириён ончунон қудрат ва ҷалолеро дар хилофати Бағдод ба даст оварда буданд, ки онҳоро мутмаин месохт, то дар андешаи давлатсозӣ дар сарзамини аҷдодии хеш бошанд. Ин буд, ки Тоҳир пас аз ду соли ҳукумат дар Хуросон дар хутбаи намоз дар масҷиди ҷомеи Марв номи халифаи Аббосиро зикр накард, ки дар баёни ин хабар тамоми манобеи таърихӣ иттифоқи назар доранд.²

Аз дигар нишонаҳои истиқлолҷӯии Тоҳир ибни Хусайн хангоми ҳукумати кӯтоҳмуддаташ дар Хуросон ин дар сиккаҳо зарб кардани лақаби худ Зуляминайн ва наовардани номи халифа буд.

Зикр накардани номи Маъмун дар хутба ва зарб нанамудани номи халифа дар сиккаҳо на танҳо шадидтарин эътироз алайҳи хилофат ва ситезачӯӣ бар зидди араб маърифат мешуд, инчунин далели итоат накардан аз халифаи Аббосӣ низ ҳисоб меёфт. Бинобар ин дар таърихи миллати мо аввалин ҳукумати мустақил баъд аз ишғоли Ӯрб дар Хуросони Бузург ҳукумате, ки Тоҳир ибни Хусайн поя гузошт ва баъдан бо Тоҳириён маъруф гашт, шинохта шуд. Ҳукмронии кӯтоҳмуддати Тоҳир ибни Хусайн дар Хуросон бо додгустарӣ, зердастпарварӣ, накукорӣ, ободгарӣ ва раъиятпарварӣ

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4969.

² Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.477; Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4984; Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.9. С.3912; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳи. Ҷ.1. С.310. ва ғайра.

сабти таърих гашта аст. Ба хусус дар ободии Хуросон бисёр кӯшишҳо карда, корезҳои зиёда бароварда, ки баъди гузашти асрҳо дар миёни мардуми Хуросон он корезҳо бо номи «қаноти Тоҳирӣ» маъруф гаштаанд. Замоне ки Тоҳир дар Хуросон ҳукумат мекард, ин сарзамин дар осоиши комил ва неъматӣ фаровоне будааст. Тоҳир, ки зодаи Пушанги Ҳирот буд, мехост ин шаҳр пойтахти Хуросон бошад. Аммо Пушанг гунҷоиши пойтахтбуданро надошт ва ин буд, ки Тоҳир шаҳри Марвро пойтахти хеш интихоб кард ва дар замони ҳукумати писараш Абдуллоҳ пойтахти давлат ба Нишопур интиқол ёфт.¹

Бино ба ахбори Наршаҳӣ дар замони ҳукумати Тоҳир ибни Ҳусайн намояндагони хонадони Сомонӣ ба ҳукумати вилоёти Хуросону Мовароуннаҳр ҷалб шуданд: «Ва чун Ғассон аз Хуросон маъзул шуд, Тоҳир ибни ал-Ҳусайн амири Хуросон шуд ва ин вилоятҳо бар эшон муқаррар дошт: Ва Нӯҳ ибни Асадро, ки бузургтар буд, хилъат дод ва вай ба Самарқанд мебуд, то аз дунё бирафт, бародари хеш – Аҳмад ибни Асадро халифа кард. Ва ин Аҳмад ибни Асад марде буд олиму порсо ва ба Самарқанд мебуд, то аз дунё бирафт, писари хешро халифа кард. Наср ибни Аҳмад ибни Асад чун ба ҷойи падар бинишаст, аз халифа ал-Восиқ биллоҳ маншури аъмоли Мовароуннаҳр бирасид ба номи вай, ба таърихи рӯзи шанбе гурраи моҳи мубораки рамазон сол бар дувисту панҷоҳу як (26 сентябри 865) буд».²

Дар ин иртибот бояд гуфт, ки Сомониён андаке барвақтар аз ҳукумати Хуросонро гирифтани Тоҳир ибни Ҳусайн, ба идораи баъзе аз вилоёти Хуросон расида буданд. С. Нафисӣ бо иттиқо ба ахбори «Мучмалу-т-таворих» менависад, ки вақте Маъмун аз

¹ Нафисӣ. С. Таърихи Тоҳирӣ. С.158.

² Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.142.

Хуросон ба Ироқ омад (августи соли 819), Нӯҳ ибни Асад бо вай буд, баъд аз он вайро Мовароуннаҳр дод пеш аз Тоҳириён.¹ Ҳамин муаллиф аз «Таърихи алфӣ» накли қавл мекунад, ки фарзандони Асад ибни Сомон дар Хуросон дар мулозимати Маъмун буданд ва Маъмун ба Ғассон ибни Аббод, ки пеш аз Тоҳир ибни Ҳусайн ҳокими Хуросону Мовароуннаҳр буд, дастур дода мегӯяд, ки: «Эй Ғассон, ин ҷамоат худовандони насабанд, бояд, ки корҳои бузург бифармой ва Ғассон бинобар суфориши Маъмун Нӯҳ ибни Асадро волии Самарқанд гардонид ва Аҳмад ибни Асадро ба ҳукумати Фарғона фиристод ва Шошу Усрушанаро ба Яҳё ибни Асад дод ва зимоми ҳукумати Ҳиротро дар кафи кифояти Илёс ибни Асад ниҳод. Баъд аз муддате ки Маъмун Ғассонро аз вилояти Хуросон азл намуд, ҳукумати он диёрро ба Тоҳири Зуляминайн дод. Тоҳир оли Сомонро ба ҳоли худ гузошт, балки бештар дар садади тарбияти эшон кӯшид ва дар тақвияти онҳо саъй менамуд».²

Яъқубӣ гузориш медиҳад, ки, Маъмун пас аз дарёфти хабари аз хутба дур андохтани номаш аз ҷониби Тоҳир ибни Ҳусайн Аҳмад ибни Абихолидро, ки зикраш дар боло рафт ва дар таъйини Тоҳир ба ҳукумати Хуросон назди Маъмун зомин гашта буд, ба назди хеш хонда, накӯҳиш мекунад ва ба ӯ дастури чораандешӣ медиҳад. «Ту замон кардай, -менависад Ҳавофӣ мурочиати Маъмунро ба Аҳмад ибни Абихолид,-биррав ва Тоҳирро биёвар».³ Аҳмад ибни Абихолид шахсеро бо номи Муҳаммад ибни Фаррух Умар Кайро, ки мавриди эътимоди Тоҳир буд ва қаблан Тоҳир дарҳости маъмурияти ӯро ба Хуросон карда буд,

¹ Нафисӣ С. Таърихи Тоҳирӣ. С.160.

² Ҳамон ҷо. С.161.

³ Фасеҳи Ҳавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.314.

барои анҷоми суйиқасде ба чони Тоҳир ба Хуросон фиристод. Яъқубӣ менависад, ки Муҳаммад ибни Фаррух Умар Кай «моҳе назди Тоҳир намонд, ки даргузашт ва гуфта мешавад, ки бародарзодаи Умар Кай ўро заҳр хўрониду кушт».¹

Хавофӣ аз ду ривояти вафоти Тоҳир менависад. «Яке он ки ўро дар чомаи хоб мурда ёфтанд ва дигар он ки ҳамон чумъа, ки хутба карда ва дар хутба номи Маъмун набурд, Абусаъид Кулсум ибни Собит ҳикоят кард, ки намози дигар маро Тоҳир талаб дошт, бишудам. Чизе бар чашмхона ва пилки ў баромада буд, ҳамон соат бимурд...».²

Тоҳир дар ҷумоди-л-аввали соли 207 х.қ /сентябр-октябри соли 822 дар синни чилухаштсолагӣ падрӯди зиндагӣ гуфт.³

Табарӣ ба нақл аз ходими Тоҳир менависад, ки ба хангоми марг «шунидамаш, ки ба порсӣ суҳан мегуфт, ки чунин буд: «Дар марг низ мардӣ вояз».⁴

Ибни Асир мегӯяд, ки чун хабари марги Тоҳир ибни Ҳусайн ба Маъмун расид, «ду дасти худ боло бурд ва ин суҳан бар забон овард: «Сипос Худойро, ки ўро пеш аз мо бибурд».⁵

Иқдоми сиёсии Тоҳир дар авохирӣ давраи ҳаёташ ва натоиҷи ин иқдомот пас аз марги ў боиси эҷоди таҳаввули азим дар сарзаминҳои шарқии ғасбшудаи хилофат – Хуросони Бузург гардид. Ҳосили ин таҳаввул ҳамчун ёдгоре аз Тоҳир ибни Ҳусайн таъсиси ҳукумати дудмони Тоҳирӣ дар сарзамини

¹ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.477.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.314.

³ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.477; Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4985.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4984.

⁵ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.9. С.3912.

ниёконашон пас аз асрҳои бедавлатӣ, сарафкандагӣ ва залилӣ буд. Аммо баъд аз Тоҳир фарзандон ва наберагони ӯ ба далели надоштани тавоноӣ ва зарфиятҳои Тоҳир дар умури идораи кишвар ва лашкардорӣ, қадаме фаротар аз Тоҳир нагузоштанд, бо халифаи араб мудоро карданд ва бар тибқи сиёсатҳои Бағдод амал намуданд.

Пас аз марги Тоҳир аз ҷониби Маъмун маншури ҳукумати Хуросон ба писари ӯ, Талҳа ибни Тоҳир дода шуд, ки ҳафт сол амири Хуросон буд. Маъмун Аҳмад ибни Абихолидро ҷиҳати зери назар гирифтани қорҳои Талҳа равонаи Хуросон кард. Аҳмад ибни Абихолид баъди расидан ба Хуросон, рӯй ба Мовароуннаҳр оварда, Усрушанаро фатҳ намуд ва ҳокими он Ковус ва писари ӯро асир гирифта, ба назди Маъмун фиристод. Дар хабар аст, ки Талҳа барои мусоидат ба умури идории ҳукумати Хуросон ба Аҳмад ибни Абихолид «се бор ҳазор ҳазор дирам нақд ва ду бор ҳазор ҳазор дирам ачнос бахшид».¹

Маъруфтарин амири Тоҳириён пас аз Тоҳир ибни Хусайн Абдуллоҳ ибни Тоҳир аст, ки марде доно ва додгар буд. Бо он ки номи халифаро дар хутбаи намози ҷумъа меовард ва ҳар сол бахше аз хирочи Хуросонро ба дарбори хилофат мефиристод, аммо ба халифа иҷозати даҳлат дар умури дохилии Хуросонро наметод. Ҳамин тавр, яке паси дигаре аз ин дудмон панҷоҳ сол ҳукумат карданд, то замоне ки Саффориён дар Хуросон ба қудрат расиданд.

Тоҳириён бо хирад ва дарки воқеияти замон тавонишанд қудратро дар Хуросон ба даст гиранд ва бо таҳкими пояҳои ҳукумати хеш нақши хилофати арабро дар ин сарзамин камранг созанд. Вазъи ҳоким ба замон аз онҳо тақозо мекард, ки барои бақои ҳукумати хеш

¹ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.314.

намебоист иштибохи муборизони гузаштаро, ки хадафашон таҷдиди давлати Сосонӣ ва эҳёи ойини зардуштӣ буд ва мунчар ба шикасти онон гардид, такрор кунанд. Онҳо қатъи робита бо хилофати Бағдодро дар раванди давлатдорӣ хеш нагузошта буданд, аммо саъй карданд пояҳои иҷтимоии давлатро дар робита бо аносирӣ маҳаллӣ ва қишри густурдаи хуросонӣни навмуслмоншуда устувор намоянд.

Халифаҳои Аббосӣ дар замони панҷоҳ соли ҳукумати Тоҳириён дар Хуросон ба намояндагони ин хонадон маншури ҳукумат меоданд. Ин амал на аз ризоияти Аббосиён нисбат ба Тоҳириён анҷом меёфт, балки онон дар ин амр маҷбур буданд. Зеро баъд аз Тоҳир маъруфтани намояндаи ин хонадон Абдуллоҳ ибни Тоҳир, ки аз худ лаёқати фавқулоддаи фармондеҳии лашқарро таборуз дода, исёнҳои зиёдеро дар қаламрави хилофат фурӯ нишонда, Хуросонро комилан ором сохта буд, чун садди маҳкаме барои марзу буми Хуросон дар баробари Аббосиён қарор дошт. Дар ин маънӣ Яъқубӣ мегӯяд: «Абдуллоҳ ибни Тоҳир Хуросонро чунон муназзам ва рому ором карда буд, ки ҳеч кас чунон тавфиқе наёфта буд ва ҳамаи билоди Хуросон ба фармони вай даромада ва беихтилоф ҳукми ўро гардан ниҳоданд».¹

Ба сабаби истиқрори ҳукумат ва ҳарос аз аксуламали Абдуллоҳ ибни Тоҳир халифаи Бағдод иқдоми душманонае алайҳи Тоҳириён анҷом намедод. Табарӣ ривоят мекунад, ки халифаи Аббосӣ Муътасим ба ҳангоми марг ба писараш Абуисҳоқи Муътасим чунин васият кард: «Абдуллоҳ ибни Тоҳирро ба қораш вогузор ва таҳриқаш макун».² Ҳатто талошҳои Афшини Ҳайдари Усрушанӣ, ки назди халифаи Аббосӣ мақому

¹ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.508.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5039.

манзалати арчманде дошт ва барои расидан ба ҳукумати Хуросон кӯшишҳо мекард, бесамар анҷом ёфтанд.

Афшини Ҳайдари Усрушанӣ. Афшин лақаби ҳокимони Усрушан буд ва дар манобеи таърихӣ, ки ҳодисаи вуруди арабонро ба Варорӯд танвир мекунад, ин лақаб асосан пиромони номи Ҳайдари Усрушанӣ – ашрофзодаи ин мантақа мечарҳад.

Афшини Ҳайдар аз амирзодагони Усрушан буд, ки аз рӯзгори ҷавонӣ таъби саркашӣ дошт ва тибқи шаҳодати сарчашмаҳои таърихӣ ҷоҳталабиаш боис шуд вилояти Усрушан, ки тозиён натавониста буданд дар ибтидо онро тасхир бикунанд, ба кӯмаки ӯ ин вилоятро ба тасарруфи худ биёваранд.

Чуноне ки гуфта шуд, арабҳо баъд аз ишғоли Хуросон рӯй ба Варорӯд оварданд. Варорӯд ба хотири фаровонии об ва вучуди маодини бисёр ободу умрон гашта буд. Таърихнигорон ривоят мекунанд, ки мардуми ин сарзамин бисёр сарватманд буданд. Ба ҳамин ҷиҳат тозиён барои тасарруфи бақияи Хуросони Бузург, яъне Варорӯд таъхир накарданд. Сардорони араб дар зоҳир барои ҷиходу нашри дини ислом ва дар асл барои ба даст овардани сарвату заминҳои ҳосилхезу ҷарогоҳҳои густурда ба сӯи Варорӯд сарозер шуданд. Аммо дар тамоми Хуросони Бузург мардуми Усрушана буданд, ки ҳозир нашуданд аъробро дар ҳамсоияи худ бипазиранд. Ба ҳамин ҷиҳат тозиён натавонист ба содагӣ ба ин сарзамин тасаллут пайдо кунанд.¹

Тибқи ривояти Балозурӣ «Наср ибни Сайёр (охирин ҳокими Умавии Хуросон) дар айёми Марвон ибни Муҳаммад - охирин халифаи Умавӣ барои ишғоли Ушрусана рафт, лекин натавонист коре аз пеш бибарад».² Балозурӣ изофа мекунад, ки «чун Аббосиён

¹ Ал-Яъқубӣ. Китобу-л-булдон. Теҳрон, Ҷ. 2. С.450.

² Балозурӣ. Футуху-л-булдон. С.599.

рӯи кор омаданд, ...аз ҳудуд ва навоҳии душман мекостанд (яъне кам-кам қаламрави онҳоро ба тасарруф меоварданд)... Гӯянд, чун Маъмун ба хилофат расид, сипохиён ба ҷанги Суғд ва Ушрусана ва он гурӯҳ аз аҳли Фарғона, ки нақзи аҳд карда буданд, фиристод».¹

Ҳокими Усрушана Ковус ба Фазл ибни Саҳл, ки вазир ва котиби Маъмун буд, нома навишта, сулҳ хост ба ин қарор, ки «моле адо кунад ва ба ҷанги сарзамин ва кишвари вай нараванд, ин хост иҷобат шуд». Вале хангоме ки Маъмун ба Бағдод рафт, Ковус аз вафо ба аҳд худдорӣ кард. Дар ин корзор Ҳайдар ибни Ковус ҳузур пайдо мекунад ва бо падар дар ихтилоф шуда, назди Ҳошим ибни Меҳвари Хутталӣ паноҳ мебарад. Ҳайдар ибни Ковус саранҷом ба Бағдод рафт, мусулмон шуд ва дар ҷангҳои хилофат алайҳи душманонаш нақши калидӣ бозид.² Ба тайиди Балъамӣ «ҳадиси Афшину кори ӯ назди Муътасим сахт бузург буд».³

Агар ахбори таърихнигорони ин аҳдро мавриди баррасӣ қарор диҳем, чуноне ки гуфта омад, дармеёбем, ки яке аз авомили пирӯз шудани аъроб бар сарзамини Эрон, Хуросони Бузург бештар хиёнати ашрофи ин сарзаминҳо буд, ки барои аз даст надодани мақом ва сарват ба ҷониби тозиён гузаштанд, чунон ки Афшини Ҳайдар ба сарзамини ниёғони худ хиёнат карду ба дарбори тозиён паноҳ бурд.

Афшини Ҳайдар барои расидан ба ҳукумати Хуросон ибтидо хонадони худро қурбон кард ва сипас Бобаки Хуррамдинро, ки мояи умеди раҳои эронӣ ва хуросонӣ аз тасаллутӣ тозиён буд, ба нобудӣ кашонид.

Баъд аз шикаст додани наҳзати Бобаки Хуррамдин

¹ Балозурӣ. Футуху-л-булдон. С.599.

² Ҳамон ҷо.

³ Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. Техрон, 1380. С.1597.

ва чангхо дар Рум Афшини Ҳайдар шукӯху азамати фаровоне дар хилофат пайдо кард, то ҳадде ки касе дар дарбори хилофат аз назари қудрату мақом ба пояи ӯ намерасид. Бо истифода аз ин вазъияти хеш Афшини Ҳайдар дар орзуи ба даст овардани ҳукумати Хуросон буд. Табарӣ дар ин иртибот мегӯяд: «Вақте Афшин бар Бобак зафар ёфт ва ба назди Муътасим манзалате ёфт, ки ҳеҷ кас бар ӯ муқаддам набуд, дар вилоятдории Хуросон тамаъ овард».¹

Табиист, ки дар роҳи расидан ба ин ҳадаф бо Тоҳириён, бавижа бо Абдуллоҳ ибни Тоҳир хусумат меварзид. Аммо Абдуллоҳ ибни Тоҳир бо ашрофи дарбори хилофати араб, монанди Аҳмад ибни Абудовуд ва Абдулафи Аҷамӣ, ки аз душманони сарсаҳти Афшини Ҳайдар буданд, дӯстиву қаробат мекард. Саранҷом иттиҳоди ҳокими Хуросон ва ашрофи дарбори хилофати араб тавонист назари халифаро нисбат ба Афшини Ҳайдар дигар ва бадбин созанд, ки ин матлаб дар манобеи таърихӣ аз қарори зайл шарҳу тафсир ёфта аст:

Ба ҳангоми муборизаҳояш дар фурӯ нишонидани наҳзатҳои муқовиматӣ алайҳи хилофати Аббосиён Афшини Ҳайдар сарвати зиёде ба даст оварда буд ва онро пинҳонӣ ба дасти дӯстон ва хешони худ меод, ки ба Усрушана бибаранд. «Ва Афшин ҳар чиз, ки аз вилояти ӯ гирд омадӣ, ба хонаи хеш фиристодӣ ба Усрушана».² Боре чун қорвони ҳомили ин сарват аз Хуросон мегузашт, Абдуллоҳ ибни Тоҳир аз он огоҳ шуда, онро мусодира кард. Афшин аз ин қор хабар ёфт ва ба Абдуллоҳ ибни Тоҳир навишт, ки «моли вай ва моли амири муъминон якест ва аз ӯ хост, ки он қавро

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5141.

² Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1597.

раҳо кунад, ки сӯи Ушрусана раванд».¹ Аммо Абдуллоҳ ибни Тоҳир корвониёни Афшинро раҳо накарда, ин чараёнро ба халифаи Аббосӣ Муътасим хабар дод. «Ва Абдуллоҳ нома навишта буд ба Муътасим ва аз ин кор огоҳ карда, ки агар амирулмуъминин фармояд, ба ҳоли он баррасам». Муътасим гуфт: «Раво бувад, гар баррасӣ ва маро огоҳ кунӣ». Пас аз бист рӯз панҷоҳ мард ҳамеомаданд бо бист хирвор ва ба работе андар фуруд омаданд ба Нишопур. Абдуллоҳ ибни Тоҳир эшонро бигирифт ва он борҳо биситад. Эшон гуфтанд, ки ин бори Афшин аст. Ва аз эшон ҳар яке ҳазор динар бар миён доштанд...».² Ин амали Афшин боиси сароғози безътимодии ӯ назди халифаи араб гашт ва ҳамчунин сабаби ихтилоф миёни Абдуллоҳ ибни Тоҳир ва Афшини Ҳайдар шуд.

Мавзӯи дигаре, ки муҷиби ҳашии Муътасим гардид, ин исёни Мозиёр ибни Қоран дар Табаристон ба соли 224 х.қ./838-839 буд, ки ба ривояти таърихнигорон ба таҳриқи Афшини Ҳайдар сурат гирифтааст. Дар иртибот ба ин Масъудӣ менависад, ки баъд аз асир афтодани Мозиёр «икрор кард, ки Афшин бо вай дар бораи мазҳаби санавӣ ва маҷус ҳамсухан буда ва ӯро ба хуруҷ ва туғён водоштааст».³

Бояд гуфт, ки Мозиёр бо хонадони Тоҳириён рақобат дошт ва бо вучуди он ки Табаристон тобеи Абдуллоҳ ибни Тоҳир буд, аммо Мозиёр ба Тоҳириён хироч намедод. Ӯ хирочи кишварашро мустақиман ба халифаи Аббосӣ мефиристонд. Аммо халифаи Аббосӣ Абуисҳоқи Муътасим ба хотири ҳифзи муносиботи ҳасана бо Абдуллоҳ ибни Тоҳир дастур медод, то он хирочро ба Хуросон фиристанд. Афшини Ҳайдар чун аз

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5169.

² Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1597.

³ Масъудӣ. Муруҷу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.474.

рақобатҳои Мозиёр бо Абдуллоҳ ибни Тоҳир хабар ёфт, умедвор шуд, ки ин боиси қанор задани Абдуллоҳ аз ҳукумати Хуросон хоҳад шуд ва ба Мозиёр номаҳо мефиристонд, ки халифаи Аббосӣ ӯро ваъдаи вилоятдории Хуросон додааст. «Ва ин Мозиёрро бар он дошт, ки ба ӯро хост ва муҳолифат овард ва хироч надод ва ҷиболи Табаристон ва атрофии онро гирифт. Ва ин аз ҷумлаи чизҳо буд, ки Афшинро хурсанд мекард ва ба кори вилоятдорӣ умед меод». ¹

Ҳамдуллоҳи Муставфӣ менависад, ки Мозиёр ибни Қоран ҳокими Табаристон, ки ба наҳзати Бобаки Хуррамдин тавачҷуҳ дошту ба ҷонибдории ӯ ҷомаҳои сурх ба бар карданд, алайҳи хилофати араб исён намуд. Халифаи Аббосӣ Муътасим ҳокими Хуросон Абдуллоҳ ибни Тоҳирро ба ҳарби Мозиёр фиристонд, ки дар натиҷа ин наҳзатро фурӯ нишонд ва Мозиёр асир афтоду ба Сомарро интиқол дода шуд. ӯро дар баробари Бобаки Хуррамдин баъди шиканҷаи зиёд ба дор овехтанд. ²

«Дар ҳизонаи Мозиёр ибни Қоран, - менависад Қазвинӣ, - номаи Афшин ёфтанд, ки бад-ӯ навишта буд, ки ман дар ин мазҳаби писандида (зардуштия) бо ту муттафиқам. Биё то ба мадади ҳамдигар ин расму дини аъробро барандозем». ³

Масъалаи дигаре, ки боис шуд, то халифа ба Афшини Ҳайдар душманӣ варзад, ин исёни ҳокими Озарбойҷон Манкҷури Усрушанӣ, бино ба ахбори Ҳавофӣ дар соли 224 ҳ.қ./838-839 ⁴ буд, ки баъд аз фурӯ нишонидани наҳзати Бобаки Хуррамдин аз тарафи Афшин ҳокими

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.5142.

² Ҳамдуллоҳи Муставфӣ Қазвинӣ. Таърихи гузида. Бо муқобилаи чандин нусха ба замимаи фаҳорис ва ҳавошӣ А.Навой. Техрон: интишороти Амир Кабир, 1387. С.318.

³ Ҳамон ҷо. С.318.

⁴ Фасеҳи Ҳавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.334.

Озарбойчон таъйин шуда буд. Сабаби туғени ӯ ин буд, ки ба ҳангоми шикасти Бобаки Хуррамдин дар яке аз манзилҳои ӯ Манкчури Усрушани моли зиёде ба даст оварда, онро барои хеш пинхон ниғаҳ дошт. Бариди Озарбойчон Абдуллоҳ ибни Абдурраҳмон аз ин кор халифаи Аббосиро огоҳ намуд. Халифа ба Афшин дастур дод, ки Манкчурро аз ҳукумати Озарбойчон маъзул кунад. Манкчур даст ба исён зад ва халифаи Аббосӣ Абуисҳоқи Муътасим донист, ки туғени Манкчур ба таҳриқи Афшини Ҳайдар сурат гирифтааст.¹ Муътасим ба он ҷониб лашкар фиристонд, ки дар натиҷа Манкчур ба дасти лашкари араб гирифтор шуд.²

Ҳамин тавр, теъдоди душманони Афшини Ҳайдар дар дарбор рӯз ба рӯз афзунӣ меёфтанд ва ононе, ки то кунун ӯро мадҳу ситоиш мекарданд, монанди Абдулмалики Зиёт, аз ӯ рӯй гардониданд ва ба бадгӯӣ назди халифа пардохтанд.

Муътасим донист, ки Афшини Ҳайдар дар ботин ба ӯ бадбин гардида аст ва Афшин ҳам аз хашми Муътасим ба худ огоҳ шуд, бинобар ин тасмим гирифт, ки пайравони худро ҷамъ кунад ва ба рӯзе, ки халифа саргарми кор ва солорони ӯ машғулу ғофил бошад, аз тариқи Мавсилу Зоб бигзарад ва ба Арманистон биравад, аз он ҷо роҳи Хазар бигирад ва аз билоди турк бигзарад, то ба сарзамини худ Ушрусана бирасад. Вале муваффақ нашуд ва он кор анҷом нагирифт. Пас тасмим гирифт, ки зиёфате барои халифа ва дарбориёнаш биороста, дар таоми онҳо захр андозаду якоякро бидушад ва аз шаҳр берун равад. Аммо ин сӯйқасди Афшин бар ҷони халифа низ аз ҷониби омилони дарбор ифшо шуд ва Муътасим дастур дод, ки Афшинро дар

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5166-67.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.334.

кӯшк ҳабс кунанд.¹

Бад-ин тартиб байни халифа Муътасим ва сарлашкараш Афшин душманӣ рух дод. Бинобар сабабҳое, ки дар боло баршумурдем ва дигар омилҳо ба дастури Муътасим Афширо барои муҳокимаи ошкоро аз зиндон берун оварданд.

Дар манобеи таърихӣ аз муҳокимаи ошкорои Афшин ва муколимаи ӯ бо қозӣ матолиби зиёде дарҷ шудааст, ки посухи Афшин ба суолҳои қозӣ баёнғари часорат ва шуҷоати ӯст.

Афроде, ки дар ин муҳокима ҳузур доштанд, ҳама аз душманони сарсаҳти Афшини Ҳайдар буданд. Абдулмалики Зиёт – вазири Муътасим ва марди бисёр бераҳм, ки дар замони қудрати Афшини Ҳайдар ашъоре дар мадҳи ӯ суруда буд, акнун дар радифи душманони қасамёдкардаи Афшин қарор дошт. Аҳмад ибни Абудовуд – қозиу-л-қузот, ки дар назди Маъмун ва Муътасим мақому манзалати азим дошт ва мушовири Муътасим буд, низ бо Афшин душманӣ меварзид. Ин душманӣ аз он маншаъ гирифта буд, ки Абудовуд замоне аз Афшин хоҳиш ва исрор кард, ки Қосим Абудулафи Аҷамиро бибахшад ва аз қатли ӯ сарфи назар кунад, Афшин хоҳишҳои ӯро рад кард.² Афроди мутанаффизе, мисли Исҳоқ ибни Иброҳим аз хонаводаи Тоҳирӣ ва душмани сарсаҳти дигари Афшин ва низ гурӯҳе аз аъёну ашроф, ки бо Афшин адоват меварзиданд, дар ин маҳкама ҳузур пайдо карданд, то Афширо мавриди маломату саркӯфт қарор диҳанд.

Табарӣ менависад, ки гӯяд Афширо ба толори маҳкама оваранд, аммо ҳанӯз дар вазъияти ӯ чандон бечорагӣ набуд. Муҳаммад ибни Абдулмалики Зиёт бозпурси маҳкама буд ва иттиҳоми Афширо

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.5170-72.

² Таърих Байҳақӣ. Машҳад, 1360. С.193.

бармешумурд. Тибки ахбори манобеъ ин бозпурсӣ аз ин карор буд:

«Муҳаммад ибни Абдулмалик он ду кас (суғдиён)-ро пеш хонд, ки чомаҳои жанда доштанд. Муҳаммад ибни Абдулмалик ба онҳо гуфт: Қазияи шумо чист?

Пуштҳои хешро бинамуданд, ки гӯшти он рехта буд.

Муҳаммад ба Афшин гуфт: -Ин дуру мешиносӣ?

Гуфт: -Оре, ин як муаззин ва он пешвои намоз, ки дар Ушрусана масҷид бунёд карданд ва ман ба ҳар кадомашон ҳазор тозиёна задам. Зеро миёни ман ва шоҳони Суғд паймону шартномае ҳаст, ки ҳар қавмро ба дини худашон ва русумашон вогузорам. Инон ба хонае, ки бутони қавм, яъне мардуми Ушрусана дар он буд, тохтанд ва бутонро берун рехтанд ва онро масҷид карданд. Ва ман ба сабаби ин ба ҳар кадомаш ҳазор тозиёна задам, ки тааддӣ карда буданд ва он қавмро аз маъбадашон мамнӯъ дошта буданд.

Муҳаммад (хитоб ба Афшин) гуфт: -Он китоб чист, ки ба назди ту ҳаст ва онро бо тиллову гавҳар ва абрешим ороштаӣ, ки дар он куфри Худо ҳаст!

Гуфт: -Ин китобест, ки аз падарам ба ирс бурдаам ва дар он чизе аз навиштаҳои Аҷам ҳаст ва куфре, ки ёд кардаӣ. Ман аз навишта баҳра мегирифтаам ва чуз онро раҳо мекардаам. Китобро ораста ёфтаам ва ҳочатам водор накард, ки зевар аз он баргирам ва онро чунон ки буд, вогузоштаам, чун китоби «Калила ва Димна» ва китоби Маздак, ки дар манзили ту ҳаст. Гумон надоштам, ки ин аз ислом бурун мебарад.

Гӯянд: Он гоҳ мубад пеш омад ва гуфт: -Ин (Афшин) хафашударо мехӯрд ва маро ба хӯрдани он вомедошт ва пиндошт, ки гӯшти он аз забеҳа обдортар аст. Ҳар рӯзи чаҳоршанбе як гӯсфанди сиёҳ мекушт. Васати онро бо шамшер мезад, он гоҳ аз миёни ду нимаи гӯсфанд мегузашт ва онро мехӯрд. Як рӯз ба ман гуфт:

«Бо ин қавм (арабҳо) дар ҳама чизҳо, ки нохушоянд доштам, ҳамроҳ шудам, чандон ки ба хотири онҳо равшан хӯрддам ва бар шутур нишастам (подшоҳони эронӣ савори шутур шуданро нанг медонистанд) ва наълайн ба по кардам, аммо то кунун як мӯй аз ман наҷфтада, яъне нура накашида ва хатна накарда».

Афшин гуфт: -Ба ман бигӯй, ин ки ин сухан мегӯяд, дар дини хеш муътамад аст?

Мубад мачусие буд, ки ба дасти Мутаваккил мусулмон шуда буд ва бо вай ҳамдамӣ мекард.

Гуфтанд: -На.

Гуфт: -Пас, ба чӣ манзур шаҳодати касеро, ки бад-ӯ эътимод надоред ва одилаш намедонед, мепазиред?

Он гоҳ рӯй ба мубад кард ва гуфт: -Оё миёни манзили ман ва манзили ту дарё ё равзана буд, ки аз он ба ман бингарӣ ва хабарҳои маро аз он ҷо бидонӣ?

Гуфт: -На.

Гуфт: -Магар набуд, ки туро ба назди хеш мепазуруфтам ва рози хешро бо ту мегуфтам ва аҷам будан ва рағбатам ба он ва ба мардумаш бо ту сухан мекардам?

Гуфт: -Чаро.

Гуфт: -Бинобар ин на дар дини хеш муътамадӣ ва на дар паймони хеш бузургвор, ки розе, ки бо ту гуфта будам, фош кардӣ.

Гӯянд: Пас мубад ба канор рафт ва Марзбон писари Таркаш (яке аз ҳокимони Суғд) пеш омад.

Ба Марзбон гуфтанд: -Инро мешиносӣ?

Гуфт: -Бале, ин Афшин аст.

Ба Афшин гуфтанд: -Ин Марзбон аст?

Гуфт: -Ин Марзбон аст.

Марзбон бад ӯ гуфт: -Аблаҳ, то кай шох ба шох мепарӣ ва ту дар ту мекунӣ? (яъне сафсата мекунӣ).

Афшин гуфт: -Ришдароз, чӣ мегӯй?

Гуфт: -Мардуми мамлакатат ба ту чӣ гуна менависанд?

Гуфт: Ҳамон гуна ки ба падараму чаддам менавиштанд.

Гуфт: -Бигӯ.

Гуфт: -Намегӯям.

Марзбон гуфт: -Магар ба ушрусанӣ (суғдӣ) чунину чунин наменависанд?

Гуфт: -Чаро.

Гуфт: - Магар тафсири он ба арабӣ ин нест, ки «ба худои худовандон аз бандаи вай фалон писари фалон?»

Гуфт: Чаро!

Муҳаммад ибни Абдумалик гуфт: - Ва мусулмонон таҳаммул мекунанд, ки ба онҳо чунин гуфта шавад? Пас, барои Фиръавн чӣ монад, ки ба қавми хеш мегуфт: «Ман худои волои шумоам».

Гуфт: -Дар бораи падари ман ва чадди ман ин одати қавм буд ва дар бораи ман низ. Аз он пеш, ки ба ислом дароям, хуш надоштам хештанро пойинтар аз онҳо ниҳам, ки итоати қавм нисбат ба ман табоҳӣ гирад.

Исҳоқ ибни Ироҳим гуфт: -Войи ту, эй Ҳайдар. Чӣ гуна ба назди мо ба номи Худо қасам ёд мекунӣ ва мо қасами туро бовар мебарем ва туро ба ҷои мусулмон мебарем, аммо ҳамон даъвӣ дорӣ, ки Фиръавн дошт?

Гуфт: -Эй Абулҳусайн, ин сураест, ки Уҷайф бар Алӣ ибни Ҳошим хонд ва ту бар ман мехонӣ. Мунтазир бош, ки фардо кӣ онро бар ту мехонад?

Гӯянд: Он гоҳ Мозиёр – фармонрави Табаристонро пеш оварданд.

Ба Афшин гуфтанд: -Инро мешиносӣ?

Гуфт: -На.

Ба Мозиёр гуфтанд: -Инро мешиносӣ?

Гуфт: -Оре, ин Афшин аст.

Ба Афшин гуфтанд: -Ин Мозиёр аст.

Гуфт: -Оре, акнун ўро шинохтам.

Гуфтанд: Оё ба ӯ (Мозиёр) нома навиштӣ?

Гуфт: -На.

Ба Мозиёр гуфтанд: -Ба ту нома навишт?

Гуфт: -Оре, бародараш Хош ба бародари ман Кӯхёр навишт, ки ин динсапед (зартуштӣ)-ро касе чуз ману ту ва чуз Бобак ёрӣ намекард. Бобак ба сабаби хумқаш, худашро ба куштан дод ва ман кӯшидам, ки маргро аз ӯ бигардонам, аммо хумқаш вайро ба ҷойе кашонид, ки дар он афтод. Агар ту (Мозиёр) мухолифат кунӣ, ин қавм (араб манзур дастгоҳи хилофати Аббосӣ) ба чуз ман касе надоранд, ки ба муқобили ту фиристанд, ки саворону далерон ва чанговарон бо мананд. Агар ман сӯи ту оям, касе намонад, ки бо мо набард кунад, чуз се то арабону мағрибиён ва туркон. Араб ҳамсанги сағ аст, поре пеше вай андоз ва сарашро бо чумоқ (гурз) бизан. Ин магасон, яъне мағрибиён хӯрандагони як саранд (яъне тоби муқовимат ва пойдорӣ надоранд ва дар андак замон пароканда мешаванд). Авлоди шайтонҳо, яъне туркон дар муддати як соат тирҳошон тамом мешавад ва он гоҳ саворон ба онҳо метозанд ва ҳамагишонро нобуд мекунанд ва ин чунон мешавад, ки ба рӯзгори Ачам буда буд.

Афшин гуфт: -Ин бар зидди бародари хеш ва бар зидди бародари ман даъвое мекунад, ки маро мулзам намекунад, агар ин номаро навишта бошам, ки ӯро сӯи хеш кашонам ва аз ҷониби ман итминон ёбад, ҷои эътироз нест, ки вақте ман халифаро ба дасти хеш ёрӣ мекунам, ҳақ дорам ӯро ба ҳила низ ёрӣ диҳам, ки пушти гардани инро бигирам ва пеше халифа орам, ки ба назди вай манзалат ёбад. Чунон ки Абдуллоҳ ибни Тоҳир ба сабаб вай ба назди халифа манзалат ёфтааст.

Он гоҳ Мозиёрро ба канор бурданд.

Вақте Афшин бо Марзбони Таркашӣ чунон сухан кард ва бо Исҳоқ ибни Иброҳим чунон сухан кард (эҳтиромро риоят накард ва густохона сухан гуфт), Ибни Абудовуд (қозиу-л-қузот) Афшинро сарзаниш кард.

Афшин бад-ӯ гуфт: -Ту, эй Абуабдуллоҳ, бо дасти

хеш аботро баланд мекунӣ ва ба шонаи хеш наменихӣ, то вақте ки ба василаи он ҷамъеро ба куштан диҳӣ.

Ибни Абудовуд гуфт: -Ту покиза шудай? (Яъне хатна шудай?)

Гуфт: -На.

Гуфт: -Чаро аз ин бозмондӣ, ки сабаби камоли ислом аст ва покӣ аз он начосат?

Гуфт: Магар дар дини ислом эҳтиёт нест?

Гуфт: -Чаро!

Гуфт: -Бим доштам, ки агар ин узви пайкарамро бибурам, бимирам.

Гуфт: -Туро бо найзаву шамшер зарбат мезананд ва ин аз хузур дар набард бозат намедорад, аммо аз буридани пӯсте ҳарос дорӣ?

Гуфт: - Он заруратест, ки пеш меояд ва вақте рух диҳад, бар он сабури мекунам, аммо ин чизест, ки сӯи хеш мекашам ва эмин нестам, ки ба сабаби он ҷонам дар ояд. Намедонистам, ки тарки он (суннатӣ накардан) мучиби бурун шудан аз ислом аст.

Ибни Абудовуд гуфт: -Кори вай (Афшин) барои шумо аён шуд. Эй Буғо (ба Буғои Бузург падари Мусои Турк) бигираш!

Гӯянд: Буғо даст ба камарбанди Афшин андохт ва ўро кашид.

Гуфт: -Ман инро зудтар аз имрӯз аз шумо интизор мебудам.

Буғо домани қаборо рӯи сараш баргардонид, он гоҳ ба назди гарданаш атрофии қаборо гирифт ва аз дари вазири сӯи бардоштангоҳаш бурд». ¹

Дар тамоми манобеи таърихӣ, ки ба наҳве дар бораи Афшини Ҳайдари Усрушанӣ иттилоъ медиҳанд, аз ин мурофиаи ӯ, ки Афшинро шахсияти далеру нотарс чилва медиҳад, низ хабар додаанд.

Афшини Ҳайдар ба зоҳир мусулмон шуд, бо хиёнат

¹ Табарӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.7. С. 5172-5177.

ба сарзамини ниёгон ва хонадони худ дар дастгоҳи хилофат ба тадрич масири тараққиро паймуд. Чун аз зиракӣ ва фаросат бархӯрдор буд, сабақтро аз дигарон рабуд ва бо ҷонибдорӣ аз хилофати Аббосӣ, ба халифагони он Маъмуну Муътасим маншаи ҳадамоти фаровоне шуд. Дар ҷангҳои мухталиф дар Миср, Шом, Рум ва сипас дар Эрон (дар ҷанг бо Бобак) ширкат кард ва пирӯз шуд. Ӯ ҳамаи ин корхоро барои як ҳадаф, ба даст овардани ҳукумати Хуросони Бузург анҷом меод. Аммо дар расидан ба ин ҳадаф рақибони сарсахте монанди Тоҳириён садди роҳи ӯ буданд, ки тамоми ҳаракот ва корҳои Афшини Ҳайдарро зер назар доштанд ва мунтазири фурсате буданд, то ӯро набуд бикунанд. Ин буд, ки рақибони Афшини Ҳайдар бо истифода аз фурсати муносибе, ки ба онҳо даст дод, ӯро, ки рӯз ба рӯз бар қудрату азаматаш афзуда мешуд, ба хусус баъд аз пирӯзӣ бар Бобаки Хуррамдин ва шикаст додани румиён поягоҳи бисёр азиму бошукӯҳ дар хилофати Аббосӣ касб кард, аз авҷи қудрат ба нишеби зиллату хорӣ бикашиданд.

Чун Муътасим медонист, ки наметавонад ошкоро Афшини Ҳайдарро, ки масдари ҳадамоти зиёде барои ӯ ва хилофаташ буд, шабеҳи Бобаки Хуррамдин ва Мозиёр ибни Қоран бо шиканча ба дор занад, бинобар ин тасмим гирифт ӯро зиндонӣ кунад ва масмумаш созад. Байҳақӣ дар ин боб менависад: «Пас Муътасим бифармуд, то табақе ангур захр баркарданду сӯи Афшин бурданд. Афшин гумон бурд, ки андар он захр аст. Онро нахӯрд. Ва Муътасимро бигуфтанд. Фармуд, ки аз ӯ таом бозгиред. Бозгирифтанд, то аз гуруснагӣ бимурд...Ва ин ба соли дувисту бисту шаш (841) буд».¹

¹ Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. ҷ.2. С.1598.

Табарӣ марги ўро дар моҳи шаъбони соли 226 х.к. мусодиф ба моҳҳои май-июни соли 841 зикр кардааст.¹ Академик В.В.Бартолд ба ин назар аст, ки чун Афшини Ҳайдар ба инхироф аз ислом гунаҳкор шуд, халифа ўро маҳкум ба гуруснагӣ намуд, ки маргаш дар асари он фаро расид.²

Муаллифи таърихи манзуми «Хумоюннома» Ҳаким Заҷочӣ, ки дар асри XIII зиндагӣ кардааст, достони пур аз фарозу нишебӣ зиндагии Афшини Ҳайдарро ба назм оварда, аз ҷумла дар бораи маргаш менависад:

*Чу монд он сарафроз дур аз таом,
Бимурд андар он ҷой бе ному ком.
Шикам гурсина ҷон ба яздон супурд,
Касе пеши ў пореа нон набурд.
Варо мурда бурданду овехтанд
Бар ў ҳамгинон хуни дил рехтанд.*³

Ҷойи таъкид аст, ки Афшини Ҳайдар бо он ҷойгоҳи шомихе, ки дар хилофат дошт, на танҳо бо ирсоли корвонҳои дороиҳо ва амвол, инчунин дар умури муҳимтаре метавонист масдари хадамоти шоистатаре ба кишвар ва мардумаш бошад.

Пас аз марги Афшини Ҳайдар барои расидан ба ҳукумати Хуросон барои Тоҳириён дигар рақибе намонда буд. Дигар ин ки халифаҳои Бағдод ин воқеиятро дарк карда буданд, ки сарзаминҳои ғасбшудаи васеи шарқиро аз тариқи ирсоли паёпайи лашкар на танҳо идора кардан наметавон, балки

¹ Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули вал-мулк. Китоби 8. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Бо таҳрир ва тасхеи Н.Амиршохӣ. Душанбе, 2014. С.5197.

² Бартольд В.В. Афшин // Сочинения. Т.II. Часть.2. Москва:Наука, 1964 С.497.

³ Ҳаким Заҷочӣ. Хумоюннома. Таърихи манзуми Заҷочӣ Ҷ.1. Тасхеи А.Пирниё. Техрон, 1383. С.621.

бефоида низ ҳаст. Зеро ба Тоҳириён, ки аз нуфуз ва маҳбубияти маҳаллӣ бархӯрдор буданд ва тавоноии идораи ҳукумат ва таъмини аминияти марзҳои Хуросонро доштанд, маҳол аст аз роҳи зӯргӯӣ таҳмили ирода кард. Илова бар ин халифаҳои Бағдод касонеро, ки мисли Тоҳириён тавонист бо онон мудоро кард, суғроғ надоштанд. Ин далелҳо боис шуданд, ки халифаи Аббосӣ Маъмун бо вучуди исёни Тоҳир алайҳи ӯ, пас аз маргаш ҳукумати намояндагони ин дудмонро тайид кунад ва ҳатто яке аз дӯстони Тоҳир Аҳмад ибни Абуҳолидро, ки дар расидани Тоҳир ба ҳукумати Хуросон талош карда буд, барои кумак ба Талҳа ва эҷоди субот дар Хуросон ба ин минтақа гусел дорад.

Сабаби дигари таҳаммул кардани ҳукумати Тоҳириён дар Хуросон боз дар он буд, ки ин замон дар Озарбойҷон Бобаки Хуррамдин исён бардошта, шадидтарин зарбаҳоро ба сугунҳои истиқомати хилофати Аббосӣ ворид мекард. Қиёми Бобаки Хуррамдин дар Озарбойҷон ва Моziёр дар Табаристон алайҳи Аббосиён боис шуд, ки хилофат бештар масруфи чанг бо онон бошад ва Тоҳириён дар паймудани масири мустақил бештар комёб гарданд.

Хориҷиён низ бо сарвариин Ҳамзаи Хориҷӣ дар ноҳияҳои Систон хуруҷ карда буданд. Тоҳириён дар набардҳо бо хориҷиён пирӯз шуда, Систонро зеринигини фармони худ оварда, назму амниятро дар марзҳои давлати хеш барқарор карданд. Ин амр халифаи Бағдодро маҷбур месохт, ки бо ситезе, ки Тоҳир ба онҳо бархӯрд намуд буд, таҳаммул кунанд ва оромиши пайдореро, ки Тоҳириён дар Хуросон барқарор сохтанд, дучори дигаргунӣ ва ихтилол нанамоянд.

Ба таври кулӣ метавон гуфт, ки истиқлол ба сурати комил фақат дар поёни умри Тоҳир ба худ маънӣ касб кард ва он ҳам ба сабаби шахсият ва

пуштивонаҳои ӯ буд. Аббосиён ба таҷриба дарёфтанд, ки фақат ин хонадон бо нуфузе, ки дар Хуросон доранд, метавонад дар ин сарзамини саркаш ҳукумат кунанд ва бо вучуди ин ки онҳо гомҳое ба сӯи истиқлол бардоштаанд, робитаро бо хилофат қатъ нанамоянд. Пас аз даргузашти Тоҳир ибни Ҳусайн миёни бозмондагонаш ва халифаҳои Аббосӣ робита бар пояи мудоро ва ниёзмандиҳо бо ҳамдигар барқарор гардид.

Аммо Яъқуби Лайси Саффорӣ бо расидан ба ҳукумати Хуросон заминаҳои ҳама гуна мудоро ва мувоҳима бо хилофати Аббосиро аз миён бардошт. Ин замонаро, ки бо вазидани боди мурод киштии хуросониёнро ба соҳили мақсуд мерасонд, фарзандони силахшӯри он бо нархи ҷони хеш дар натиҷаи муборизаҳои тӯлонӣ фароҳам оварданд.

Саффорӣён бархоста аз Систонанд ва насаби хешро ба Хусрави Парвизи Сосонӣ (590-628), ки пас аз Хусрави Анӯшервон номитарин подшоҳи Сосонист, мепайванданд. Чуноне ки ба мушоҳида мегирем, тамоми намояндагони ҳукуматҳои маҳаллии баъд аз вуруди ислом дар сарзамини Эрон ва Хуросони Бузург ташкилшуда, ба наҳве худро ба яке аз хонадонҳои маъруфи ҳукуматгари қабл аз исломии Эрон ва Хуросони Бузург мансуб кардаанд. Сабаби ин интисоб аз як тараф воқуниши мардумони ин сарзаминҳо дар муқобили шовинизми арабӣ ва ба таҳқир «аҷам» гуфтани кишвари онҳо бошад, аз тарафи дигар ба ин тартиб ашрофи маҳаллии ҳукуматҳо тавонистанд аз эҳсоси ватанпарастии онон истифода кунанд ва бо бедор кардани ғурури қавмӣ ва наҷодӣ дар расидан ба аҳдофи хеш аз кумак ва ёрии онҳо баҳраманд гарданд. Ба ин тариқ мебинем, ки қудратҳои маҳаллӣ дар сарзамини Эрон ва Хуросони Бузург аз шумори эронитаборон ва туркон ҳамагӣ насаби худро ба гунае ба хонадони Сосониён мепайвандиданд. Аз сулолаҳои ҳукуматгари турк дар

Хуросон Ғазнавиён, ки резахӯрони дастурхони Сомониён буданд, барои машруиат бахшидан ба ҳокимияти худ дар сарзаминҳои тоҷикон, табори худро ба Яздигурди сеюм – охириин шоҳи Сосониён пайвандиданд.¹

Ба сабаби хешпайвандии хонадонҳои ҳукуматгар дар Хуросони Бузург бо Сосониён буд, ки ин дудмон баъд аз гузаштани асрҳои зиёде аз заволи давлаташон ҳеч гоҳе дар Эрон ва Хуросони Бузург фаромӯш нашуданд.

Яъқуби Лайси Саффорӣ, ҷавонмарди аҳли Систон ба далели маҳбубияте, ки миёни мардуми ин вилоят ба хоҳири ҷангҳо бо хоричиён ба даст оварда буд, тавонист бо қудрате, ки дошт ба ҳукумати ин вилоят бирасад. Тамоми руҳдоннависони асрҳои миёна дар шуҷоат, далерӣ, боҳушӣ ва сиёсатмадории Яъқуби Лайс иттифоқи назар доранд.

Баъд аз даргузашти муқтадиргарин ҳокими Тоҳирии Хуросон Абдуллоҳ ибни Тоҳир дар рабеу-лаввали соли 230 ҳ.қ.² /ноябр-декабри 844 уфукҳои давлатдории Тоҳириён дар Хуросон оҳиста-оҳиста бо расидани намояндагони камистеъдоди онҳо тира мегашт. Чун Тоҳир ибни Абдуллоҳ (Тоҳири дувум, 844-862) вафот кард ва писараш Муҳаммад (862-873), ки ҳанӯз ҷавон буд, ба ҳукумат расид «ҷамоате аз хоричиён ва ҷуз онон дар Хуросон чунбиш карданд ва хоричиён чунон бисёр шуданд, ки наздик буд бар Систон мусаллат шаванд. Пас Яъқуб ибни Лайс, маъруф ба Саффор аз далерон ва паҳлавонон бад-он муҳим қиём кард ва аз Муҳаммад ибни Тоҳир дастуре хост, то довталабонро фароҳам созад ва ба ҷанги хаворич равад. Муҳаммад вайро дар анҷоми он изн дод ва раҳсипори Систон шуд ва хаворичи он ҷоро ронд ва сипас ба сӯи Кирмон пеш

¹ Камол Ҳ. Насабшиносӣ. Душанбе, 2017. С.23.

² Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.488.

рафт ва чунон кард то он ки шаҳрхоро аз онон пок гардонид ва манзалати бузург ёфт ва пас Муштаин (халифаи Аббосӣ 862-866) ба Муҳаммад навишт, ки ўро волии Кирмон кунад ва Яъқуб дар Кирмон бар сари кор монд ва дар он билод асари неку дошт».¹

Аз замони халифаи Аббосӣ Мунтасир (861-862) хилофат дастхуши бухрони шадидаи сиёсӣ гардида, то омадани Саффорӣ ба ҳукумат, яъне то соли 873 чаҳор халифа: Муштаин (862-866), Муътаз (866-869), Муҳтадӣ (869-870) ва Муътаmid (870-892) яке паси дигаре иваз мешаванд.

Яъқуби Саффорӣ дар андешаи тавсеаи марзҳои қаламрави ҳукумати хеш афтод ва дар ибтидо ба Кирмону Шероз лашкар кашид ва ин вилоятхоро тобеи худ сохт. Дар моҳи шаъбони соли 257 ҳ.қ./июн-июли соли 871 халифаи Аббосӣ вилоятдории Балху Тахористон ва вилоятҳои мучовири он чун Кирмон, Систон ва Синдро ба Яъқуби Лайси Саффорӣ дод.²

Халифаи Аббосӣ аз густариши сарзаминҳои зери итоати Яъқуби Лайс дар Хуросон нохушнуд ва бо вучуди он ки ў муътаризӣ ворид шудани Яъқуби Лайс ба Нишопур – пойтахти Тоҳирӣ буд, аммо бо баҳонаи таъқиби рақибонаш, писарони Солеҳи Сичзӣ – Абдуллоҳ, Фазл ва Аҳмад 4 шавволи соли 259 ҳ.қ. / 4 июли соли 873 Яъқуби Лайс вориди ин шаҳр шуд ва охири ҳокими Хуросон аз дудмони Тоҳирӣ – Муҳаммад ибни Тоҳир ва аҳли хонаводаашро боздошт карда,³ ба ҳукумати Тоҳирӣ поён бахшид.

Дар хабар аст, ки ба Яъқуби Лайс гуфтанд: мардуми Нишопур мегӯянд, ки Яъқуб маншури халифаро надорад ва хориҷист. Яъқуб мунодиро дастур

¹ Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.526.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 8. С.5562.

³ Ҳамон ҷо. С.5589.

дод, ки бузургон ва уламову фуқаҳои Нишопурро даъват кунад, то маншури халифаро барояшон арза дорад. Бомдоди рӯзи дигар бузургони Нишопур ба даргоҳ омаданд ва Яъқуб хочибро фармуд то маншури халифаро ба ҳозирин нишон диҳад. Хочиб аз дастори мисрӣ теги ямониро, ки андар он печида буданд, берун овард ва пеши Яъқуб ниҳод. Яъқуб гуфт: «Теғ на аз баҳри он овардам, ки ба чони касе қасде дорам, аммо шумо шикоят кардед, ки Яъқуб аҳди амиралмуъминин надорад. Хостам, ки бидонед, ки дорам! Боз гуфт: «Амиралмуъмининро ба Бағдод на ин теғ нишондааст?» Гуфтанд: «Бале». Гуфт: «Маро бад-ин ҷойгоҳ низ ҳамин теғ нишонд. Аҳди ману они амиралмуъминин якест».¹

Аз ин ахбори таърихӣ маълум мешавад, ки Яъқуби Лайс дар тайиди ҳукумати хеш дар Хуросон ба маншури халифаи Бағдод арзише қоил намешавад. Ин амал бидуни тардид баёнгарии аз миён рафтани нуфузи сиёсӣ низомии хилофати Бағдод дар Хуросон аст. Аммо халифаи Аббосӣ барои ҳифзи робита бо Хуросон маншури рамзии худро ба Яъқуби Лайс мефиристад. Бино ба ахбори Табарӣ халифаи Аббосӣ Муътаmid дастур дод, то Хуросону Табаристон ва Гургону Рай ва Форс ва ниғабонии Бағдод ба Яъқуби Лайс вогузор шавад.²

Ин шермардро, ки дар конуни устураҳои паҳлавонӣ – Систон зода ва бузург шуда буд, халифаи араб мехост бо вогузор кардани як ҳукумати маҳдуде розӣ созад ва баъдан бо макр, ки тору пуди зиндагиашон бо он бофта шуда буд, аз миён бардорад.

Яъқуби Лайс хуб медонист, ки истиклоли Хуросонро касе ба ӯ эҳдо накардааст ва ба даст овардани ҳукумати Хуросонро маҷнунӣ нерӯи бозу ва

¹ Таърихи Систон. С.224-225.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 8. С.5596.

шучоати хеш, инчунин далерии сипохиёнаш медонад.

Дар хабар аст, ки Яъқуби Лайс пеш аз он ки Хуросонро аз қайди ҳукумати хулафои Аббосӣ раҳой бахшад, рӯзе дар Систон бо ҷавонони ҳамсоли худ нишаста буд. Аз ҳар дар сухан мерафт ва аз зароифу латоифи чизҳо гуфта мешуд. «Яке гуфт: «Некутарин чома он аст, ки атлас бад-ӯ занад». Дигаре гуфт: «Беҳтарин кулоҳ он аст, ки аз дебои румӣ бисозанд». Севумӣ гуфт: «Хуштарин манозара манзараи бӯстонҳои пургулу райҳон ва назифтарин сояҳо сояи беду дилнавозтарин нағмаҳо овози булбул аст». Чун навбат ба Яъқуб расид, гуфтанд: «Ту низ сухане бигӯ». Гуфт: «Чомаи некутарин аз раҳ ва кулоҳи беҳтарин аз худ ва манзараи хуштар аз майдони набард алайҳи золимон ва сояи назифтар аз сояи найза ва овози дилнавозтар аз шихаи асп нест».¹

Бо ин ҳисоли размҷӯӣ ва истиклолхоҳӣ, ки Яъқуби Лайс дар ниҳоди хеш дошт, воғузур кардани сарзаминҳои зикршуда аз ҷониби халифа, ки ин ҳамаро ӯ бо шамшер фатҳ карда буд, ин сафшикани систониро дилхуш намедошт. Яъқуби Лайс ҳамеша орзу мекард рӯзе ҳукумати бани Аббосро дар маҳдаш сарнагун созад. Ба ин мақсад дар баҳори соли 876 ба ҷониби Бағдод лашкар кашида, Хузистонро тасхир кард ва озими Бағдод гардид. Халифаи Аббосӣ ба назди Яъқуби Лайс расули хешро фиристод ва ба ӯ навишт, ки: «Ту ба Бағдод ҳеч коре надорӣ, ҳамон савобтар, ки Кӯҳистон ва Хуросон ва Ироқро нигоҳ медорӣ ва мутолеат мекунӣ, то ҳалал ва дилмашғули таваллуд накунад».² Аммо ин нома дар «Таърихи Систон» комилан ба муҳтавои дигар аст, ки овардани онро савоб медонем. Халифа «сӯи Яқуб номае кард, ки фазл кунад ва бипояд, то дидоре кунанд ва ҷаҳон

¹ Дорад садаф гуҳар ба лабу. С.73.

² Хоча Низомулмулк. Сиёсатнома. С.46.

ба ту супорем, то ту ҷаҳонбон бошӣ, ки ҳама ҷаҳон мутобеи ту бошанд ва мо он чи фармон диҳӣ, бар он ҷумла биравем ва бидонӣ, ки мо ба хутба басанда кардаем, ки мо аз аҳли байти Мустафоем ва ту ҳаме қуввати дини ӯ кунӣ. Ва ба дорулкуфр туро ғазот бисёр будааст, ба Ҳинд андар бишудӣ бо Сарандеб ба ақсои дарёи Муҳит ва ба Чину Мочин андар омадӣ ва ба Туркистон берун омадӣ...Ҳаққи ту бар ҳама ислом воҷиб гашт ва мо фармон бад-он додем, то туро ба Ҳарамайн ҳаме хутба кунанд, ки чунин осори хайр аст туро андар олам ва касеро андар ислом пас аз Абубакр ва Умар он осори хайру адл набудааст, к-андар рӯзгори ту буд. Акнун мо ва ҳама мусулмонон муъини туюм, то ҷаҳон ҳама бар дасти ту ба як дин, ки он дини ислом аст, бозгардад».¹

Яъқуби Лайс, чуноне ки Масъудӣ менависад, ҳеҷ касро дар машварати тадбири умури худ даҳолат намедод, то ҳадафи ӯ ошкор гардад.² Бинобар ин, рисолати лашкаркашии хешро пинҳон дошта, агар мактуби халифа, ки муаллифи «Таърихи Систон» овардааст, ҳатто агар воқеият дошт, тазвир пиндошта, ба халифа навишт, ки маро орзу он аст, ки ба даргоҳ оям ва расми хидмат ба ҷой орам.³ Аммо халифа Муътамид ба садоқати Яъқуби Лайс шак овард ва ба дарбориёнаш гуфт, ки Яъқуби Лайс «сар аз чанбари итоати мо берун кардааст ва ба хиёнат ин ҷо меояд».⁴ Халифа дастури омодабоши чанг ба лашкар дод. Чун Яъқуби Лайс ба Бағдод наздик шуд, дар баробари лашкаргоҳи халифа хайма зад ва исёни худро ошкор кард. Яъқуби Лайс ба назди халифа сафири худро фиристода, ба ӯ пешниҳод кард, ки Бағдодро тарк гӯяд. Халифа Муътамид ду моҳ

¹ Таърихи Систон. С.232.

² Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.603.

³ Ҳоҷа Низомулмулк. Сиёсатнома. С.46.

⁴ Ҳамон ҷо. С.47.

замон хост, аммо Яъқуби Лайс ризоят надод. Халифаи Аббосӣ даст ба тадбир зад ва гумоштагонашро ба лашкаргоҳи Яъқуб фиристод, то миёни фармондеҳони ӯ алайҳи Яъқуб ба ин мазмун таблиғ кунанд: «Яъқуб осӣ шудааст ва бад-он омадааст, то хонадони Аббос барканад ва муҳолифи ӯро аз Маҳдия¹ биёварад ва ба ҷойи вай биншонад ва суннат бардорад ва бидъат ошкор кунад».² Ин таблиғ муассир афтод ва дар ҷанг бо халифаи Аббосӣ офтоби пирӯзӣ ба рӯи Яъқуби Лайс тулӯъ накард, зеро теъдоди зиёди амирони лашкараш фирефтаи суханони мубаллиғони Муътасим шуда, ӯро дар майдони ҷанг, ки дар моҳи раҷаби соли 262 х.к./ апрели соли 876³ (Хавофӣ рӯзи баргузори набардро мушахас 5 раҷаби соли 262 х.к./ 4 апрели соли 876 зикр кардааст⁴) дар маҳалле дар васати Бағдод ва Восит бо номи Азтарбад миёни сипоҳи Яъқуби Лайс ва халифаи Бағдод рух дод, тарк гуфта, ба лашкари халифа пайвастанд.

Чуноне ки гуфта омад, ҳадафи худро ошкор нагуфтани Яъқуби Лайс, ба танҳой тасмим гирифтани ва машварат нанамудани бо фармондеҳони сипоҳаш аз иштибоҳоти сангини ӯ буд, ки душманаш аз он сӯйистифода намуд ва он боиси шикасташ гардид.

Иловатан, дар ин набард халифаи Аббосӣ Муътамид даст ба тадбири ҳиллаи дигар зад. Бино ба ахбори Масъудӣ дар ҷойи фуруд омадаи Яъқуби Лайс нахре бо

¹ Маҳдия- шаҳрест дар шимоли Африко, ки пойтахти Фотимиён буд, ки рақиби ҳулафои Бағдод ба шумор меомад ва дар сарзамини Тунис воқеъ аст. Бино ба ахбори Носири Хусрав ин шаҳр аз ҷониби шахсе бо номи Маҳдӣ, ки аз бастагони Хусейн ибни Алӣ – писари Алӣ ибни Абутолиб буд, пас аз ишғоли Мағриб ва Андалусия аз ҷониби арабҳо сохта шудааст. Насир-и Хусрау. Сафар-намэ. Перевод и вступительная статья. Е. Э. Бертельса. М.-Л., 1933. С. 102.

² Хоча Низомулмулк. Сиёсатнома. С.48.

³ Масъудӣ. Муруҷу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.600.

⁴ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.385.

номи Сайб буд, ки лашкари халифа маҷрои онро ба тарафи лашкари ӯ гардонид ва оби ин наҳр саҳроро гирифт. Ин хабарро «Таърихи Систон» низ тасбит мекунад.¹ Дар натиҷаи ин амал пойи аспон ва шутурони лашкари Яъкуби Лайс дар гил дармонда, ҷанг кардан барои онҳо мушкил афтод, ки он сабаби шикасти лашкари хуросониён гашта,² дар ин набард Яъкуби Лайс захмӣ шуд. «Се тир, -менависад Табарӣ, -ба гулӯ ва дасти Яъқуб расид...Яъқуб бо хаввоси ёрони хеш поймардӣ кард, то бирафтанд ва аз набардгоҳ ҷудо шуданд».³

Носири Хусрав моҳи шавволи соли 443 ҳ.к./феврал-марти соли 1052 аз Басра ба ҷониби шарқ ҳаракат карда, аз тариқи шаҳрҳои Убулла ва Уббодон ба шаҳри Меҳрубон, ки дар шимолу шарқи Халиҷи Форс ҷойгир аст, мерасад. Дар иртибот ба ин шаҳр дар «Сафарнома»-и хеш чунин зикре дорад: «Ва дар масҷиди одинаи он ҷо (шаҳри Меҳрубон) бар минбар номи Яъкуби Лайс дидам навишта. Пурсидам аз яке, ки ин ҳол чӣ гуна будааст? Гуфт, ки Яъкуби Лайс то ин шаҳр гирифта буд, валекин дигар ҳеҷ амири Хуросонро он қувват набудааст».⁴ Дар идома ин муаллиф менависад, ки «Ва дар ин таърих (моҳи шавволи 443 ҳ.к.), ки ман ин ҷо расидам, ин шаҳр ба дасти писарони Абоқолинҷор буд, ки малики Порс буд».⁵

Яъкуби Лайс дар авохири умр дубора бо лашкари худ Хузистонро ба даст овард ва тасмим гирифт бо халифаи Аббосӣ дубора ворида набард гардад. Халифаи Аббосӣ хабар ёфт, ки Яъкуби Лайс дар Хузистон омодагӣ ба ҷанги халифа мегирад ва ба назди ӯ қосиде

¹ Таърихи Систон. С.232.

² Масъудӣ. Муруҷу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.600-602.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 8. С.5598.

⁴ Носири Хусрав. Сафарнома // Куллийёт. Ҷ.II. Таҳия ва тадвини А.Девонакулов, А.Алимардонов, С.Сулаймонов ва диг. Душанбе: Ирфон, 2003. С.755.

⁵ Носири Хусрав. Сафарнома. С.755.

бо номае фиристод, ки паёми халифа ба Яъкубро Низомулмулк аз қарори зайл зикр мекунад: «Моро маълум гашт, ки ту марде содадилӣ ва ба сухани муҳолифон фирефта шудӣ ва оқибати корро нигоҳ накардӣ...Акнун донам, ки бедор гаштай ва аз ин карда пушаймонӣ. Ва аморати Ироқу Хуросонро ҳеҷ кас аз ту шоистатар нест... ва туро хидмат бисёр аст наздики мо....Чун мо аз сари ин ваҳшат даргузаштем ва кардаи ӯро нокарда ангоштем, бояд ки ӯ низ аз сари ин ҳадис даргузарад ва бархезаду ҳар чи зудтар ба Ироқу Хуросон равад...»¹

Низомулмулк дар идома менависад: «Чун Яъқуб номаи халифа бихонд, ҳеҷ гуна дилаш нарм нашуд ва бар он карда пушаймон набуд. Бифармуд то тара² ва моҳӣ ва пиёзе чанд бар табаке чӯбин ниҳоданд ва пеши вай оварданд. Он гаҳ бифармуд то расули халифаро дароваранд ва биншонанд. Рӯй сӯи расул карду гуфт: «Бираву халифаро бигӯ, ки ман марди рӯйгарзодам³ ва аз падар рӯйгарӣ омӯхтаам ва хӯрдани ман нони ҷавин ва моҳӣ ва тараву пиёз будааст. Ва ин подшоҳӣ ва ганҷ ва хоста аз сари айёрӣ ва шермардӣ ба даст овардам, на аз падар мерос дорам ва на аз ту ёфтаам. Аз пой наншинам, то сари ту ба Маҳдия нафиристам ва хонадони туро вайрон накунам. Ё он чи гуфтаам бикунам ё ҳам ба сари нони ҷавин ва моҳиву тара боз шавам. Ва инак ганҷхоро дар боз кардам ва лашкархоро бихондам».⁴

Баъд аз ин Яъқуби Лайс дигар фиристодагони халифаро, ки муқаррар назди ӯ меомаданд, қабул накард. Аммо ба тирарӯзии озодагони Хуросон Яъқуби

¹ Ҳоҷа Низомулмулк. Сиёсатнома. С.49.

² Навъи сабзачоти хуроқӣ.

³ Рӯйгар – мисгар

⁴ Ҳоҷа Низомулмулк. Сиёсатнома. С.49-50.

Лайс дар Гунди Шопур гирифтори бемории кулинч шуда,¹ бино ба ахбори Масъудӣ 23 шавволи соли 265 х.к./18 июни соли 879,² тибқи иттилои «Таърихи Систон» 20 шавволи 265х.к/ 15 июни соли 879³ ва мувофиқи хабари Хавофӣ 14 шавволи 265 х.к./ 9 июни соли 879⁴ дунёро падруд гуфт. Табарӣ бидуни зикри моҳ соли вафоти Яъкуби Лайсро 265 х.к.⁵ зикр мекунад, аммо дар «Мучмалу-т-таворих» соли вафоти ӯ 266 х.к. омадааст, ки иштибоҳ аст.⁶

Дар «Таърихи Систон» омада аст, ки Яъкуби Лайс 17 солу 9 моҳ амири карда, Хуросону Систон, Кобулу Синд, Ҳинду Форс ва Кирмон зери фармони вай буданд ва 7 сол дар Ҳарамайн дар хутба номаш зикр мешуд.⁷ Аммо Хавофӣ муддати ҳукумати ӯро «понздаҳ солу панҷ моҳ буд», -мегӯяд.⁸

Баъд аз марги ӯ бародараш Амр ибни Лайс фармонравои Кирмон ва Систон шуда, дар ибтидои ҳукумат бо халифаи Аббосӣ байъат кард ва халифаи Аббосӣ маншури ҳукумати Форсу Исфакон, Систону Кирмон, Синду қисме аз Хуросонро ба ӯ дод,⁹ маршрут ба ин ки ҳар сол халифаро «бист бор ҳазор – ҳазор дирам фириштад».¹⁰ «Кори ӯ, -менависад Хавофӣ,- ба мартабае расид, ки дар Бағдод баъд аз халифа хутба ба

¹ Хоча Низомулмулк. Сиёсатнома. С.50; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.387.

² Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.600.

³ Таърихи Систон. С.233.

⁴ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.387.

⁵ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 8. С.5622.

⁶ Мучмалу-т-таворих. С.365.

⁷ Таърихи Систон. С.233.

⁸ Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.387.

⁹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 8. С.5622; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.388.

¹⁰ Таърихи Систон. С.234.

номи ӯ карданд».¹

Баъди чанде Амр ҳукумати тамоми Хуросони Бузургро аз халифаи Аббосӣ талаб кард. Дар зимн Гардезӣ менигорад: «Ба рӯзгори Амр ибни Лайс Мовароуннаҳр Исмоил ибни Аҳмад дошт. Ва Амр вилояти Мовароуннаҳр аз Муътазид бихост».²

Халифаи Аббосӣ нигарониҳое аз Амр дошт ва ҳарос мекард, ки бо соҳиб шудан ба Хуросони Бузург мабодо ба роҳи бародар равад, зеро ба қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ ин замон «сесад ҳазор савор лашкар дошт».³ Дар ин иртибот Низомулмулк менависад, ки «ҳарчанд Амр ин эътиқод (яъне сарпечӣ аз хилофат) надошт, вале халифа аз ин маънӣ андеша ҳамекард».⁴ Бинобар ин тадбире дар ин роҳ андешид ва дар посухи ин талаби Амр гуфт, ки агар дар ҷанг бо амир Исмоили Сомонӣ пирӯз шавад, ҳукумати Хуросон ба дасти ӯ хоҳад буд. Ба назди Исмоили Сомонӣ ба Бухоро низ қосиде фиристонд ва навишт, ки «хуруҷ кун бар Амри Лайс ва лашкар бикаш ва мулук аз дасти вай берун кун, ки ту ҳақтарӣ аморати Хуросон ва Ироқро, ки ин мулук солҳои бисёр падарони туро будааст».⁵

Халифаи Аббосӣ бо таҳриқи ҳар ду ҷониб ба ҷанг, хост аз нуфузи фазояндаи Саффориён бикоҳад ва дар навбати худ Саффориён ва Сомониёнро масруфи ҷангҳои дохилӣ дошта, ба ин васила ҳузури хилофатро, ки дар Хуросони Бузург камранг шуда буд, хифз кунад. Халифаи Аббосӣ дар амалӣ сохтани тадбири худ то андозае муваффақ гашт. Чуноне ки маълум аст, тайи

¹Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.387.

²Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. Барги 105.

³Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкирату-ш-шуаро. Таҳияи М.Нуруллоева. Хучанд: Ношир, 2015. С.117.

⁴Ҳоча Низомулмулк. Сиёсатнома. С.50.

⁵Ҳамон ҷо. С.50.

чангҳое Амр аз Исмоили Сомонӣ шикаст хӯрд, асир афтод ва ба Бағдод фиристода шуд, ки дар он ҷо ба қатл расид. Аммо ба гуфтаи Давлатшоҳи Самарқандӣ Амри Саффорӣ «дар банду ҳабси ал-Муътазид – халифаи Бағдод аз гуруснагӣ бимурд».¹

Муаллифони манобеи таърихии мавҷуд, чи онҳое, ки ба арабӣ ва чи касоне, ки ба форсӣ асарҳои худро навиштаанд, бо назардошти он ки бештари онон бо тавачҷуҳи хос бозтобдихандаи муҳити сиёсӣ ва иҷтимоии хилофати Аббосӣ буданд, бинобар ин куллан бо Саффорӣён хусумат меварзанд. Ин муррихон ба насаби Саффорӣён бо дидаи ҳақорат менигаранд ва ононро исёнгароне медонанд, ки бар зидди хулафои Аббосӣ бархоста буданд ва дар назари онҳо Саффорӣён беш аз роҳзанон касони дигаре набудаанд. Масалан, Табарӣ аз мактубе ёд мекунад, ки ба ҳангоми лашкаркашии аввали Яъқуби Лайс ба ҷониби Бағдод ба таърихи 11 раҷаби соли 262 ҳ.қ./ 10 апрели соли 876 иншо гардида, ба мардум хонда мешавад. Дар ин мактуб Яъқуби Лайсро «малъуни буруншуда аз дин» ном мебаранд.²

Амирони аввали Саффорӣ чун Яъқуб ва Амр дар эҳсосоти мазҳабии хеш таассуб надоштанд. Бо вучуди ин муаррихон борҳо ононро ба рофизӣ ва муҳимтар аз ҳама ба ҳамдилӣ бо хавориҷ муттаҳам кардаанд. Зеро фирқаи хориҷӣ назар ба дигар нукоти сарзаминҳои шарқӣ дар Систон муддати тӯлонӣ фаъолият кардааст. Низомулмулк Яъқуби Лайсро ҳатто исмоилӣ медонад: «Доӣён мар ўро бифирефтанд ва дар сир дар байати исмоилиён шуд ва бар халифаи Бағдод дил бад кард».³

Нависандагони вобаста ба дастгоҳи хилофати Аббосӣ иттиҳомии ҳамдилии Саффорӣён бо хавориҷ ва

¹ Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкирату-ш-шуаро. 2015. С.117.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 8. С.5598-99.

³ Хоча Низомулмулк. Сиёсатнома. С.46.

истифодаи онон аз сипоҳи хоричиро борҳо гуфтаанд. Ин ки Саффориён дорои эътиқоди фирқаи хоричӣ доштанд, ҷойи тардид аст, аммо наметавонем инкор кунем, ки дар суфуфи сипоҳи Яъқуби Лайс размандағони фирқаи хоричии Систон набуда бошанд.

Дар навиштаҳои Масъудӣ қобилиятҳои сипаҳсолорӣи Яъқуби Лайс ва низоми саҳт дар сипоҳи ӯ, ки сабаби асосии пирӯзиҳояш буд, мушфиқона арзёбӣ мешавад. Ин муаллиф, аз ҷумла мегӯяд: «Сиёсати Яъқуб ибни Лайс бо сипоҳи худ ва вафодориву суботашон дар роҳи итоати ӯ, ки натиҷаи некии бисёр ва фарти муҳобати ӯ буд, аз ҳеч як аз мулуки ақвоми гузашта, аз эронӣ ва ғайра, аз салаф ва халаф шунида нашуда буд. Аз ҷумлаи намунаҳои тоати эшон яке ин буд, ки ...яке аз сардорони муътабари ӯро дида буданд, ки зиреҳи оҳанин ба тан дошт ва зери он ҷома надошт. Аз ӯ сабаб пурсиданд. Гуфт: «Ҷорҷии амир ҷор зад, ки силоҳ бипӯшед ва ман бараҳна будам... ва фурсат набуд, ки аз пӯшидани силоҳ ба либос бардорам».¹

Дар «Таърихи Систон», ки онро муаллифи номаълум дар садаи ёздаҳум навишта аст, ба пирӯзиҳои Яъқуб ва Амр, ки вилояти дурдасти Систонро маркази давлатдорӣи хеш карда, бар хулафои Аббосӣ тарс андохтаанд, бо ғурур ва дидаи ихлос менигарад. «Таърихи Систон» ончунон аз дудмони Саффориён ба тафсил сухан мегӯяд, ки ангор ин таърих мунҳасир ба Саффориён бошад.

Аксари муаллифони осори таърихӣи садаҳои миёна, чуноне ки зикраш рафт, Саффориёнро роҳзаноне медонанд, ки дароздастиҳои онон дудмони маҳбубе чун Тоҳириёнро дар Хуросон барандохт, бунёди қудрати хилофат дар ҷанубу шарқи Эронро сусту ларзон кард. Гароиш ва таваҷҷуҳи нависандаи ношинохтаи «Таърихи

¹ Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.602.

Систон» ба Саффорӣён нигариши душманонаи тақрибан хамаи манобеи таърихро бепоя мекунад.

Саффорӣён тавонистанд барои муддати кӯтохе густурдаи сарзаминҳои зери фармони хешро аз Кобул дар шарқ, то марзҳои Ироқ дар ғарб бирасонанд. Муаллифи «Таърихи Систон» Саффорӣёнро таҷассуми ғурур ва ватанпарастӣ мебинад, ки онон дар Хуросон дар оғози эҳёи фарҳанги халқи тоҷик баъд аз ишғоли аъроб меистоданд.

Баъд аз ишғоли Эрон ва Хуросони Бузург аз ҷониби аъроб забони арабӣ забони расмӣ ва девондорӣ пазируфта шуд. Чун Яъқуби Лайси Саффорӣ дар Хуросон бо эҳсоси истиқлолҷӯӣ ва ватанпарастӣ ба ҳукумат расид, ба муҳолифати фарҳангу забони арабӣ, ки ба мардум ва кишвараш таҳмил шуда буд, бархост. Бино ба ахбори «Таърихи Систон» чун Яъқуб аз фатҳи Хироту Пушанг фориғ шуд, пас шуаро ба тозӣ дар васфи ӯ шеър гуфтанд. «Пас Яъқуб гуфт: «Чизе, ки ман андар наёбам, чаро бояд гуфт?»¹ Бо шунидани ин сухан Муҳаммад ибни Васиф, ки идораи умури девони Яъқуби Саффорӣ дар ихтиёраш буд, қасидае ба забони модарии Яқуб дар мадҳаш суруд ва ин қасида оғози сурудани шеъри дарборӣ ба забони тоҷикии форсӣ гардид:

Эй амире, ки амирони ҷаҳон хосаву ом,
Бандаву чокару мавлову сагонанду гулом.
Азали ҳаззе вар лавҳ, ки мулке бидихад,
Бе² Абиюсуфи Яъқуб ибн ал-Лайси ҳумом...³

Ин иқдоми неки Яъқуби Лайс ба сурудани шеъри тоҷикии форсӣ таҳаррук бахшид ва оғози он суннате

¹ Таърихи Систон. С.215.

² Ин «бе» боқимондаи имлои асли китоб аст ва маънии он «ба» мебошад, ки дар қадим бо ^بзнавишта мешуд, монанди ^{کى} «ки» ва ^{چى} «чи». Таърихи Систон. С.215.

³ Таърихи Систон. С.215.

гашт, ки Сомониён ин пешравони ростини растохези фарҳангу адаби тоҷикии форсӣ онро баргирифта, густариш дода, ба авҷи шуҳрат расониданд.

Бо вучуди ғуруби офтоби давлати Саффорӣ дар Хуросон, аммо баъдан низ дар вилояти Систон аз бастагони ин хонадон ба ҳукумат мерасиданд. Аммо Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки дар нимаи дувуми садаи XV зиндагӣ кардааст, менависад, ки «ва мулуки Систон хонадони бузурги қадим буданд ва дар ин рӯзгор ҷоҳу мансаби эшон бар қоида намонда. Ва эшон аз насли Яъқуб ибни Лайси Саффоранд, ки аввал қасе, ки аз Аҷам бар халифаи бани Аббос хуруҷ кард, ӯ буд».¹

¹ Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкирату-ш-шуаро. 2015. С.117.

ХУЛОСА

Агар ахбори таърихнигорони садаҳои миёнаро мавриди баррасӣ қарор диҳем, дармеёбем, ки яке аз авомили пирӯз шудани аъроб дар сарзаминҳои Эрон, Хуросони Бузург бештар хиёнати ашрофи он буд, ки барои аз даст надодани мақом ва сарвати хеш ба ҷониби тозиён гузаштанд ва бо камоли сарафкандагӣ дар хидмати онон қарор гирифтанд. Сабаби дигари пирӯзии аъроб дар ин сарзаминҳо ин буд, ки бархе аз ҳокимони шаҳрҳо миёни ҳамдигар душманӣ меварзиданд ва барои барандохтани ҳамдигар ба тозиён дасти кӯмак дароз мекарданд, то дар мақоми худ боқӣ бимонанд. Масалан, дар хабар аст, ки Абдуллоҳ ибни Омир соли 31 ҳ.к. (651-52) ба Нишопур лашкар кашид ва ҳокими Нишопур - Асвор далерона муқовимат кард. Абдуллоҳ ибни Омир ноҳияҳои атрофи Нишопурро ғорат намуда, мардумони бисёрро ба шадидтарин вачҳ мекушт ва муслеҳ¹ мекард. Чун муҳосираи Нишопур ба тӯл анҷомид, ҳокими Тус ба хидмати Абдуллоҳ ибни Омир омад ва дар фатҳи Нишопур ба ӯ кумак кард. Ба шарти он ки ӯ дар мақоми худ боқӣ бимонад. Абдуллоҳ ибни Омир дархости ӯро қабул кард. Ҳокими Нишопур саранҷом таҳти шароите бо Абдуллоҳ ибни Омир сулҳ кард ва дарвозаи шаҳрро кушуд. Аммо сардори араб бар хилофи қавли худ мардуми Нишопурро қатли ом намуда, кӯдакон ва занонро барда сохт.² Дар ҳақиқат агар ҳокими Тус хиёнат намекард, аъроб муваффақ намешуданд, ки ба осонӣ Нишопурро фатҳ кунанд.

Аъроб дар Хуросони Бузург беҳадду ҳисоб бедод карданд, ба дасти онон қатлу кушторҳои фаровоне сурат гирифт, аҳли илму дониш аз байн рафтанд, китобҳо

¹ Буридани аъзои бадан.

² Табарӣ М. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби.3. С.1961.

нобуд шуданд ва мардумони бисёрро ба асорат гирифтанд. Иктифо ба як мисол аз «Таърихи Бухоро» мекунем, ки ба ҳангоми ишғоли Самарқанд Саъид ибни Усмон (писари халифаи сеуми муслмонон) сӣ ҳазор мардум аз ин шаҳр ба асорат гирифт ва барда кард ва моли фаровон ба ғорат бурд.¹

Абурайҳон Берунӣ аз қатли ом, куштори донишмандону мубадони зардуштӣ ва низ нобудии китобҳо ва осори фарҳангии Хоразм ба дасти Қутайба ибни Муслим ахборе ба даст медиҳад, ки бисёр ғамангез аст. Албатта ин ҷинойт мунҳасар ба Хоразм нест, балки он дар мавриди тамоми сарзамини Хуросони Бузург ва Эрон иртибот мегирад. Берунӣ менависад: «Қутайба ибни Муслим ҳар касро, ки хати хоразмӣ медонист, аз дами шамшер гузаронид. Ва онон, ки аз ахбору иттилоот миёни худ тадрис мекарданд, эшонро низ ба дастаи пешин мулҳақ сохт. Бад-ин сабаб ахбори Хоразм тавре пӯшида монд, ки пас аз ислом намешавад онҳоро донист»² ва дар идома ин муаллиф таъкид мекунад: «Иллоти ин ки мо аз ин ахбор (хатту забону фарҳанги гузаштагон) бе хабар мондаем, ин аст, ки Қутайба ибни Муслими Бохилӣ нависандагон ва ҳирбадони Хоразмро аз дами шамшер гузаронид. Ва он чи мактубот аз китобу дафтар доштанд, ҳамаро тӯмаи оташ кард. Ва аз он вақт хоразмӣён омӣ ва бесавод монданд ва танҳо эътимоди эшон дар ниёзмандиҳои таърих ба нерӯи ҳофиза аст. Ва чун замон тӯлонӣ шуд, мавриди ихтилофи худро фаромӯш карданд ва ин чиро ҳамагӣ бар он буданд, дар хотираҳо бимонд».³

Лашкариёни араб барои ба даст овардани ҳукумат дар Хуросони Бузург бо ҳамдигар дар рақобат буданд,

¹ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С.85.

² Берунӣ. Осору-л-боқия. С.56.

³ Ҳамон ҷо. С.71.

зеро Хуросони Бузург аз муҳимтарин ва сарватмандтарин қаламрав дар минтақа буд. Ҳар касе, ки бештар мардуми ин сарзаминро ғорат мекарду мебурд ва амволи фаровоне ба халифа меод, мавқеияти бештаре меёфт. Бинобар ин марҳилаи аввали юриши арабҳо ба Хуросони Бузург на барои густариши ислом, балки барои ғорату сарватманд шудан буд. Сабаби дигаре, ки боис шуд, ки бархе аз мардуми Хуросони Бузург зуд ба ислом рӯй оварданд, пардохт накардани ҷазия буд. Дар ахбор аст, ки вақте мардуми Самарқанд ва атрофи он хабар ёфтанд, ки ҳар кас ба ислом рӯй оварад, аз ӯ ҷазия бардошта мешавад, мардуми Самарқанд бошитоб ба ислом рӯй оварданд.

Дар натиҷаи ҷангҳои тӯлонии ғоратгаронаи аъроб дар аҳди Умавиён дар Хуросони Бузург кишоварзон ва ҳунармандон аз шароити зиндагии одӣ ва корҳои маъмули зироатӣ ва касибӣ маҳрум шуданд, нерӯяшон коҳид ва айёме барои ноумедихоӣ саросарӣ ба вучуд омад. Аъроб пас истиқрор дар шаҳрҳо ва рустоҳо ба заминҳои сарсабзу ҳосилхези он диёр ва чоҳҳои обёрӣ ва рӯдхонаҳо ҷанг андохтанду соҳибӣ карданд. Бинобар ин сабаб соқинони Хуросони Бузург, ба хусус мардуми кишрҳои васатӣ ва пойин хоҳони дигаргунӣ дар авзоъ, аҳволи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ буданд. Ба ҳамин сабаб буд, ки мардуми ин сарзамин мақдами Абумуслими Хуросониро гиромӣ доштанд ва алайҳи ҳокими Умавии Хуросони Бузург ба ӯ пайвастанд. Исёни Абумуслим алайҳи Умавиён мардуми Хуросонро басич сохт.

Давлати Аббосиён, ки бо талошҳо ва пайкорҳои хуросониён таъсис ёфт, бо ғадру ҳилла қасонеро, ки аз ақвоми ғайри араб дар дастгоҳи хилофат пешрафт мекарданд, баъд аз авҷи қудрат онҳоро ба наҳве нобуд месохтанд. Аббосиён он хиёнатеро, ки дар мавриди

Абумуслим раво диданд, Бармакиёнро низ ба хамин сарнавишт дучор карданд. Ин хиёнати Аббосиён мучиб шуд, то дар гӯшаву канори Хуросони Бузург мардум алайхи онон исён кунанд. Аббосиён бо истифода аз нерӯҳои вафодори худ, наҳзатҳои муқовиматиҳо дар маконҳои хуруҷи онҳо шикаст меоданд. Аммо бо шикасти хуруҷи исёнҳо, монанди шӯришҳо бо сарвари Синбоди Муғ, Устод Сис, Муқаннаъ ва ғайра муборизаи хуросониён ва варорӯдиён бар зидди ишғолгарони араб мусалламан хотима намепазируфт. Дар садаи нухум қиёмҳо ва ҷунбишҳо фузунӣ мегиранд. Ҷунончи дар ибтидои ин аср Бобаки Хуррамдин дар Озарбойҷони Эрон сарвари ҷунбиши мардумиҳо ба зима гирифт, ки беш аз бист сол ба тӯл анҷомид. Қиёми Мозиёр дар Табаристон ҳам дар авоили ин аср воқеъ шуданд. Ин исёнҳо ва наҳзатҳои муқовимати сабаб шуданд, ки солҳо дастгоҳи хилофати Аббосӣ дучори нооромии гардад ва то ҳудуде онро ба заъфу инҳитот кашонад.

Гарчи ҷунбишҳои мардумӣ дар гӯшаву канори Хуросони Бузург ба шиддат сарқӯб мешуданд, аммо муборизаи мардуми маҳаллӣ алайхи фотехони араб ва худсариҳои ҳокимони онҳо бе натиҷа анҷом намеёфт. Дар ибтидои садаи IX фурӯпошии ҳукумати хилофати араб дар шарқ оғоз мешавад, ки боис шуд дар уфуқи Хуросони Бузург равшании озодӣ аз ишғоли беш аз дусадсолаи бадавиён падид ояд. Қудрати сиёсӣ дар Хуросони Бузург аз ин замон ба баъд ба дасти намояндагони ашрофи маҳаллӣ ҷун Тоҳириён ва Саффориён интиқол меёбад, ки дар натиҷа роҳ ба сӯи истиқлол воз мегардад. Истиқлоли воқеии давлатдорӣ ба исми дудмони ашрофи тоҷик - Сомониён муҳр зада мешавад. Аз он ҷое ки амирон ва вазирони Сомонӣ аз хонадонҳои қадими маъруфи тоҷик буданд, бинобар ин бо роҳу русум ва усули давлатдорӣ ошноии комил

дошанд, ба тавре ки Хуросони Бузург дар бештарин даврони ҳукумати онҳо аз муҳолиаи халифаҳои араб бар канор монд. Онҳо агарчи дар зоҳир нисбат ба халифаҳои Аббосӣ изҳори итоат мекарданд, вале ҳеҷ гоҳ чунон ки расм буд, боҷу хироҷе ба халифа надоданд ва сипоҳе ба Бағдод нафиристоданд. Иқболи баланди мардуми тоҷик дар он буд, ки хонадоне зимоми идораи давлатро дар Хуросони Бузург гирифт, ки дорои ифтихороти миллӣ буд.

Сомониён чунон бунёди илмии устуворро барпо намуданд, ки дар аҳди онон шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Урганҷ, Марв, Балх, Нишобур, Тус ва ғайра аз марказҳои муҳими илмии ҷаҳон ба шумор омаданд.

Давлати Сомониён дар муддати кӯтоҳи таърихӣ ба як империяи бузург табдил ёфт. Таҷрибаи давлатдории Сомониён баъди садаи ёздаҳ дар сарзамини Хуросони Бузург ба таври густурда истифода гардид. Аз ҷумла, Низомулмулк - вазири бузурги Салҷуқӣён тамоми таҷрибаи давлатдории Сомониёнро дар умури идории давлати Салҷуқӣён мавриди истифода қарор додааст. Аз низоми давлатдории Сомониён бо баъзе тағйирот дар давлатҳои Осиёи Марказӣ, Шарқи Миёна ва Наздик, ҳамчунин дар аморати Бухорои замони Аштархонӣён ва мангитӣён баҳрабардорӣ кардаанд.

МАНОБЕИ ТАЪРИХӢ ВА АДАБИЁТИ ИЛМӢ

1. Абдулазими Ризой. Таърихи даҳҳазорсолаи Эрон. Ҷ.2. Чопи дуюм, Техрон, 1368. -358 с.
2. Абдурраҳмон ибни Муҳаммад ибни Халдун. Муқаддимаи ибни Халдун. Ҷ.1. Мутарҷим М.Гунободӣ. Баргардонанда аз форсӣ Н.Амиршоҳӣ. Душанбе, 2019. - 688 с.
3. Абдурраҳмон ибни Муҳаммад ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. Тарҷумаи А.Оятӣ. Техрон, 1383 ҳ.ш./2004. -966 с.
4. Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифату-л-ақолим. Ҷ.1. Тарҷумаи А. Мунзавӣ. Техрон, чопи аввал, 1361 ҳ.ш.
5. Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. Бо муқаддима ва тавзеҳоти М.Умаров ва Ф.Бобоев.Техрон, 1380 ҳ.ш./2001. -1632 с.
6. Абуалӣ Балъамӣ. Таърихи Балъамӣ. Тасҳеҳи М.Баҳор. Чопи дуюм, Техрон, 1353.
7. Абуалӣ Балъамӣ. Таърихи Балъамӣ (тарҷумаи Таърихи Табарӣ). Ҷ.2. Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1368 ҳ.ш. С.818-1632.
8. Абуалӣ Балъамӣ. Таърихномаи Табарӣ. Ҷ.5. Тасхеҳи М.Равшан. Техрон, 1387. С.1323-1629.
9. Абубақр Муҳаммад ибни Ҷаъфари Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Душанбе: Пайванд, 2012. -736 с.
10. Абуисҳоқ Иброҳими Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик. Ба кӯшиши Э.Афшор. Техрон, 1340 ҳ.ш./1961. -334 с.
11. Абулқосим Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ ибни Хурдодбех. Китоб ал-масолик ва-л-мамолик. Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University Frankfurt am Main. 1992. -308 с.
12. Абулҳасан Алӣ Масъудӣ. Китаб ат-танбех ва-л-ишроф. Тарҷумаи А. Поянда. Техрон, 1349.
13. Абулҳусайни Зарринқуб. Рӯзгорон. Таърихи Эрон аз оғоз то сукути салтанати Паҳлавӣ. Чопи панҷум. Техрон, 1383.-1014 с.
14. Абулфазл ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақии Дабир. Таърихи Байҳақӣ. Тасхеҳи А. Файёз. Ба эҳтимоми М. Ёҳақӣ. Машҳад: Донишгоҳи Фирдавсии Машҳад, 1383

х.ш. -814 с.

15. Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайн Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. Нашри чаҳорум. Таҳияи. Х.Хатиб Роҳбар. Ҷ.1. Техрон: Маҳтоб, 1374.-391 с.
16. Абумуҳаммад Аъсам ал-Куфи. Книга завоеваний. Часть II. Перевод З.М.Буниятова. Баку, 1981.
17. Абуҷаъфар Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 1. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Бо таҳрир ва тасхеҳи Н.Амиршоҳӣ. Душанбе, 2014. -756 с.
18. Абуҷаъфар Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 3. Душанбе: Муассисаи давлатии сарредаксияи илмии энциклопедияи миллии тоҷик, 2014. -758 с.
19. Абуҷаъфар Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 4. Душанбе: Муассисаи давлатии сарредаксияи илмии энциклопедияи миллии тоҷик, 2014. -738 с.
20. Абуҷаъфар Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 5. Душанбе: Муассисаи давлатии сарредаксияи илмии энциклопедияи миллии тоҷик, 2014. -726 с.
21. Абуҷаъфар Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 6. Мутарҷим А.Поянда. Бо таҳрир, тасхеҳ ва таҳқиқи Н.Амиршоҳӣ. Душанбе: Муассисаи давлатии сарредаксияи илмии энциклопедияи миллии тоҷик, 2014. -712 с.
22. Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. Бо таҳрир, тасхеҳи Н.Амиршоҳӣ. Душанбе: Муассисаи давлатии сарредаксияи илмии энциклопедияи миллии тоҷик, 2014.-726 с.
23. Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 8. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Бо таҳрир ва тасхеҳи Н.Амиршоҳӣ. Душанбе, 2014. -824 с.
24. Абумансур Абдулмалик ибни Муҳаммади Саолибии Нишопурӣ. Таърихи ғуруру-с-сияр маъруф ба «Шоҳнома»-и Саолибӣ. Тарҷума аз арабӣ ба форсӣ С.

- Рӯхонӣ. Баргардон ба расмулхати тоҷикӣ Н.Зоҳидов. Душанбе: Бухоро, 2014. -444 с.
25. Абурайҳон Берунӣ. Осору-л-боқия. Таҳияи А.Девонакулов, М.Исо ва диг. Душанбе: Ирфон, 1990. -432 с.
 26. Абусаъид Абулхай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. Таҳия ва нашри электроник Алиризо Каёнӣ. Мунташиршуда дар торнамои www.TARIKHFA.COM.
 27. аз-Зириклий. Ал-Аълум. Лубнон. Ҷ.5, чопи 12, 1997.
 28. Али-заде. А. Хроника мусулманских государств I-VII веков хиджры. Москва: УММА, 2004. -445 с.
 29. Аҳмад ибни Исҳоқи Яъқубӣ (Ибни Возеҳи Яъқубӣ). Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. Мутарчим М.Оятӣ. Техрон. 1382 ҳ.ш. -644 с.
 30. Аҳмад ибни Муҳаммади Мисквейҳ. Таҷорибу-л-уамм. Тарҷумаи А.Имомӣ. Техрон, 1369.
 31. Аҳмад ибни Яҳё ал-Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. Тарҷумаи Озарнӯш О. Техрон: Интишороти Бунёди фарҳанги Эрон, 1346. -467 с.
 32. Аҳмад ибни Яҳё Балозурӣ. Футӯҳу-л-булдон. Тарҷумаи Муҳаммади Таваккул. Техрон, 1337. Таҳия ва нашри электроник Алиризо Каёнӣ. Мунташиршуда дар торнамои WWW. TARIKHFA. COM.
 33. Балозурӣ. Китаби футуху-л-булдон. Техрон: Интишороти илмию фарҳангӣ. 1371 ш.
 34. Баҳоуддин Муҳаммад ибни Ҳасан ибни Исфандиёри Котиб. Таърихи Табаристон. Ҷ.1. Тасхеҳи Аббос Иқболи Оштиёнӣ. Табаристон, 1386 ҳ.ш./2007. -327 с.
 35. Бартолд В.В. Статъи из «Энсклопедии ислама». Ферғана // Сочинения. Т.3. Москва: Наука, 1965. С.527-538.
 36. Бартолд В.В. Туркистан в эпоху монгольскогo нашествия. Глава I. Географический очерк Мавераннахра // Сочинения. Т.1. Москва: Издательство восточной литературы, 1963. С.114-237.
 37. Бартольд В.В. Афшин // Сочинения. Т.II. Часть.2. Москва:Наука, 1964. С.497.
 38. Бартолд Шпулер. Таърихи Эрон дар куруни нахустини исломӣ. Ҷ.1. Тарҷумаи Ҷ.Фалотурӣ ва М.Мираҳмадӣ.

- Чопи чаҳорум. Техрон, 1373 ш.-510 с.
39. Большаков. О.Г. История халифата. Т.2. Эпоха великих завоеваний. М.1993.
 40. Большаков. О.Г.История Халифата. Т.4: Апогей и падение. Москва: Восточная литература РАН, 2010.
 41. Большаков О.Г. Рождение и развитие ислама и мусульманской империи (VII-VIII вв.). Москва, 2016. -672 с.
 42. Васильев. А.И. Согдийский замок на горе Муг // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг в Таджикской ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.18-32.
 43. Гардезӣ А. Зайну-л-ахбор. Техрон: Интишороти Дунё, 1367 ш.
 44. Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Мунташиршуда дар торнамои www.TARIKHFA.COM.
 45. Гафуров Б. История Таджикиского народа в кратком изложении. Москва, 1952. -503 с.
 46. Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644-704 гг.). Душанбе: Дониш, 1989. -144 с.
 47. Грантовский Э.А., Дандамаев М.А., Кошеленко Г.А. Таърихи Эрон аз замони бостон то имрӯз. Тарчума ба форсӣ К.Кишоварзӣ. Техрон: Пӯиш, 1359.-654 с.
 48. Гафуров Б. Таърихи мухтасари халки тоҷик. Сталинобод, 1947. Ҷ.1. -384 с.
 49. Гафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. -976 с.
 50. Гафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Китоби 1,2. Душанбе: Ирфон, 1998. -416 с.
 51. Гуломхусайни Юсуфӣ. Абумуслим-сардори Хуросон. Чопи сеум. Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1378. -250 с.
 52. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкирату-ш-шуаро. Таҳияи М.Нуруллоева. Хучанд: Ношир, 2015. -544 с.
 53. Девони одамушшуаро Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ. Душанбе, 2000.-189 с.
 54. Деххудо. Луғатнома. Ҷ.2.Техрон, 1325 ҳ.ш.

55. Дорад садаф гуҳар ба лабу... Баргузидаҳо аз манобеи таърихӣ. Вероиши Ҳ.Камол. Душанбе, 2000. -107 с.
56. Зарринқӯб А. Ду қарн сукут. Нашри электронӣ. Техрон, 1389.
57. Зикриё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. Тарҷумаи А.Шарафқандӣ. Техрон, 1366 ҳ.ш. -271 с.
58. Ибни Баттуга. Сафарнома. Ҷилди аввал. Тарҷумаи Муҳаммадали Муваҳҳид. Чопи шашум. Техрон. 1376.- 639 с.
59. Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Ал-булдон. Техрон: Интишороти илмӣ Фарҳангӣ, 1356.
60. Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. Тарҷумаи М.Оятӣ. Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1382 ш. -644 с.
61. Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. Техрон: Интишороти илмию фарҳангӣ, 1356.
62. Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.7. Чопи сеюм. Тарҷумаи С.Рӯҳонӣ. Техрон: Асотир, 1383 ҳ.ш. С.2841-3353.
63. Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.8. Тарҷумаи Ҳ.Рӯҳонӣ ва Ҳ. Ожир. Техрон, 1380 ҳ.ш. С.3355-3776.
64. Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Тарҷумаи Ҳ.Ожир. Ҷ.9. Техрон: Асотир, 1370 ҳ.ш. С.3777-4184.
65. Иззуддин ибни Асир. Таърихи комили ислом ва Эрон. Тарҷумаи А.Халилӣ ва А.Ҳолат. Ҷ.13. Техрон: Муассисаи матбуоти илмӣ, 1371 ш. -312 с.
66. История Востока. Т.2. Восток в средние века. Москва: Восточная литература РАН. 2000. -716 с.
67. История таджикского народа. Т.П. Книга первая. Возникновение и развитие феодального строя (VI-XVI вв.). Под редакцией Б.Гафурова и А.М.Беленицкого. Москва: Наука, 1964. -492 с.
68. История таджикского народа. Т.П. Эпоха формирования таджикского народа. Под редакцией академика Н.Негматова. Душанбе, 1999. -791 с.
69. Йозеф фон Гаммер-Пургштал (Joseph von Hammer-Purgstall). Таърихи императории Усмонӣ. Ҷ.1. Тарҷума ба форсӣ Мирзозакӣи Алиободӣи Мозандаронӣ. Ба эҳтимоми Комрони Фонӣ. Техрон, 1367 ҳ.ш. -793 с.
70. Камол Ҳ. Насабшиносӣ. Душанбе, 2017. -213 с.

71. Камол Ҳ. Бозтоби таърихи ба ҳукумат расидани намояндагони дудмони Сосонӣ то сукути давлати онҳо дар манобеи таърихии садаҳои IX-X // Муаррих. -№1 (25), 2021. С.46-61.
72. Камол Ҳ. Мазорҳои Шимоли Тоҷикистон. Душанбе: Деваштич, 2004. -192 с.
73. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами. Москва: Наука, 1982. -268 с.
74. Крачковский И.Ю. и В.А.Крачковская. Древнейший арабский документ из Средней Азии //Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг в Таджикской ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.52-90.
75. Қаршӣ Қамол. Мулҳақоту-с-Суруҳ. Чопи факсимилӣ. Тарҷума аз арабӣ ба русӣ ва тавзеҳоти А.Саидов. Душанбе: Ирфон, 2006. -266 с.
76. Ле Стренч Чугрофиёи таърихии сарзаминҳои хилофати шарқӣ. Тарҷумаи Маҳмуди Ирфон. Чопи сеум. Техрон, 1367 х.ш.
77. Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2008. -414 с.
78. Масъудӣ Абулҳасан Алӣ ибни Ҳусейн. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.1. Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1357 х.ш. -785 с.
79. Масъудӣ Абулҳасан Алӣ ибни Ҳусейн. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1357 х.ш. -772 с.
80. Материалы по истории туркмен и Туркмении // Труды Института востоковедения АН СССР.-Т.І.-Москва, 1939.
81. Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. Ба тасхеҳи Маликушшуаро Баҳор. Техрон. 1318 х.ш. -537 с.
82. Муҳаммад ибни Начиби Бакрон. Чаҳоннома. Муқаддима, таҳия ва таълиқот ва феҳристи Ф.Қодирова. Хучанд: Хуросон. -192 с.
83. Муҳаммад Исҳоқ ибни Надим. Ал-Феҳраст. Тарҷумаи М. Тачаддуд. Техрон, 1381 х.ш. -851 с.
84. Муҳаммади Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Мураттибон Ғ.Ғоибов, К.Олимов ва Н.Амиршоҳӣ. Душанбе: Пайванд, 2012. -736 с.

85. Мухтаров А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли в XIX-начале XX вв. Душанбе, 1969.
86. Насир-и Хусрау. Сафар-намэ. Перевод и вступительная статья. Е. Э. Бертельса. М.-Л., 1933. -207 с.
87. Нафисӣ С. Бобаки Хуррамдин. Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоби порса, 1398. -212 с.
88. Нафисӣ С. Таърихи хонадони Тоҳирӣ. Техрон, 1335. -420 с.
89. Низамулмулк. Сиасет-наме. Перевод, введение в изучение памятника и примечания профессора Б.Н.Заходера. Москва-Ленинград: Из-во АН СССР, 1949.-379 с.
90. Носири Хусрав. Сафарнома // Куллиёт. Ҷ.П. Таҳия ва тадвини А.Девонакулов, А.Алимардонов, С.Сулаймонов ва диг. Душанбе: Ирфон, 2003. С.671-778.
91. Порча аз «Ашқолу-л-олам»-и Чайхонӣ. Таҳияи А.Мухторов //Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ. Душанбе, 1998. С.151-191.
92. Поляков А.С. Китайские рукописи, найденные в 1933 в Таджикистане // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг в Таджикской ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.91-117.
93. Согдийские документы с горы Муг. Вып. I. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. Чтение, перевод и комментарии А.А.Фреймана. Выпуск I. Москва: Издательство восточной литературы. 1962. -92 с.
94. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. Москва: Издательство восточной литературы, 1962. -222 с.
95. Согдийские документы с горы Муг. Вып. III. Хозяйственные документы. Чтение, перевод и комментарии М.Н.Боголюбова и О.И.Смирновой. Москва: Издательство восточной литературы, 1963. -131 с.
96. Семёнов А.А. Материальные памятники арийской культуры // Таджикистан. Сб.Статей. Ташкент, 1925.
97. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. Москва:

- Наука, 1976. -287 с.
98. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. Ташкент, 1960.
 99. Сюань-цзан. Записки о Западных странах (эпохи) Великой Тан (Да Тан си юй йзи). Введение, перевод с китайского и комментарий Н.В. Александровой. Москва: Из-во Восточная литература, 2012.-463 с.
 100. Таърихи Баромака. Муқаддима: Ахбори Баромака. - 270 с. Чопи аввал. Ба эҳтимом ва тасҳеҳ ва муқаддимаи таърихӣ ва адабии Мирзоабдулазимхони Гургонӣ. Техрон, 1313 х.х/1934. -98 с.
 101. Таърихи Систон. Ба тасхеҳи Муҳаммадтақӣ Баҳор. Техрон: Муъин, 1381 х.ш. -436 с.
 102. Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. Ҷилди аввал. Техрон: Асотир, 1386. -436 с.
 103. Фирдавсӣ А. Шохнома. Ҷ. VI. Ба чоп омодакунадагон К.Айнӣ, З.Аҳрорӣ, Б.Сирус. Душанбе, 1965.
 104. Фирдавсӣ А. Шохнома. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз К.Айнӣ ва З.Аҳрорӣ. Душанбе: Адиб, 2010.
 105. Фрай Р.Н. Асри заррини фарҳанги Эрон. Тарҷумаи М.Раҷабниён. Чопи дувум. Техрон: Суруш, 1363 х.ш. -317 с.
 106. Фрейман А.А. Находка согдийских рукописей и памятников материальной культуры в Таджикистане // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг в Таджикской ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.7-17.
 107. Фрейман А.А. Опись рукописных документов извлеченных из развалин здания на горе Муг в Захматабадском районе Таджикской ССР около селения Хайрабад и собранных таджикистанской базой Академии наук СССР // Согдийский сборник. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. С.33-51.
 108. Хондамир. Таърихи Ҳабибу-с-сияр. Ҷ.2. Нашри чаҳорум. Техрон, 1380.-824 с.
 109. Хоча Низомулмулк. Сиёсатнома. Бозшиносӣ, нақду таҳлил ва вероиши матн, тавзеҳот ва феҳрастҳо М.Истеъломӣ. Техрон, 1390 х.ш. -335 с.

110. Хоча Низомулмулк. Сиярулмулк (Сиёсатнома). Ба охтимоми Hubert Darke. Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1347.-372 с.
111. Ҳаким Заҷоҷӣ. Ҳумоюннома. Таърихи манзуми Заҷоҷӣ Ҷ.1. Тасҳеҳи А.Пирниё. Техрон, 1383. -670 с.
112. Ҳамдуллоҳи Муставфӣи Қазвинӣ. Таърихи гузида. Бо муқобилаи чандин нусха ба замимаи фаҳорис ва ҳавошӣ А.Навой. Техрон: интишороти Амир Кабир, 1387 ҳ.ш. -816 с.
113. Шихобуддин Абуабдуллоҳ Ёқут ибни Абдуллоҳи Ҳамавий. Муъҷаму-л-булдон. Ҷ.4. Бейрут, 1397 ҳ. /1977. - 501 с.
114. Юнусов А.С. Восстание Бабека // Вопросы истории. - №12, Москва: Издательство «Правда», 1989. С.134-144.
115. Якубовский Ю.А. Завоевание арабами Средней Азии // История Узбекской ССР. Ташкет, 1967. Т.1.
116. Elton L.Daniel. Таърихи сиёсӣ ва иҷтимоии Хуросон дар замони ҳукумати Аббосиён. Мутарҷим М.Раҷабниё. Техрон, 1368 ҳ.ш. -229 с.

ФЕҲРИСТИ НОМИ АШҲОС

- Аббоса, 208, 209, 215,
216, 219
- Аббосиён, 16, 17, 18, 19,
61, 120, 123, 125, 126,
130, 132, 135, 142, 145,
146, 147, 149, 150, 151,
153, 156, 157, 158, 162,
164, 171, 172, 173, 185,
192, 198, 211, 217, 220,
223, 225, 244, 258, 259,
261, 273, 274, 291, 302
- Аббосӣ, 6, 16, 17, 18, 19,
120, 122, 123, 124, 131,
133, 134, 147, 148, 149,
150, 157, 158, 159, 160,
165, 166, 168, 169, 171,
173, 185, 191, 192, 194,
195, 203, 205, 216, 218,
220, 231, 233, 234, 238,
243, 245, 246, 248, 249,
250, 251, 253, 258, 262,
263, 264, 269, 271, 273,
274, 276, 277, 278, 280,
281, 283, 284, 285, 286,
292, 293
- Абдулазиз ибни
Бурҳониддин, 177
- Абдуллоҳ ал-Маъмун,
229
- Абдуллоҳ ибни Алӣ, 134
- Абдуллоҳ ибни Амр, 169
- Абдуллоҳ ибни Омир,
46, 47, 48, 49, 50, 53, 62,
192, 289
- Абдуллоҳ ибни Саъид,
163
- Абдуллоҳ ибни Тохир,
253, 257, 258, 261, 262,
263, 269, 275
- Абдуллоҳ ибни Усмон,
57, 62
- Абдуллоҳ ибни Усмони
Сақфӣ, 62
- Абдуллоҳ ибни Хозим,
46, 49, 62
- Абдуллоҳи Ровандӣ, 157
- Абдулмалик ибни
Марвон, 63
- Абдулмалик ибни
Ҳарсама, 143
- Абдулмалик ибни Солех,
212, 216
- Абдулмалики Зиёт, 264,
265
- Абдулҳамид Пӯлодӣ, 97
- Абдулҳасани Навоӣ, 133
- Абдучаббори Аздӣ, 178
- Абдурахмон ибни
Нуайми Касрӣ, 89
- Абдурахмон ибни

- Абдуллоҳ, 116
- Абдурраҳмон ибни Абзӣ, 51
- Абдурраҳмон ибни Чабалаи Абновӣ, 245
- Абдурраҳмон ибни Муслим, 121
- Абдурраҳмон ибни Нуайм, 93, 116
- Абдурраҳмон ибни Ҳабзӣ, 51
- Абдурраҳмон ибни Солеҳ, 246
- Абдурраҳмон ибни Халдун, 40
- Абоколинчор, 281
- Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Чайхонӣ, 22
- Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Муқаддасӣ, 21, 294
- Абуабдуллоҳи Чайхонӣ, 21
- Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, 22
- Абуабдурраҳмони Атавӣ, 221
- Абуавн Абдулмалик ибни Язид, 173, 193
- Абуалӣ Балғамӣ, 94, 95, 96, 294
- Абубакр Муҳаммад ибни Фазл, 27
- Абудовуд Холид ибни Иброҳим, 135, 139, 146, 148, 193
- Абудовуд Холид ибни Иброҳим аз-Заҳлӣ, 135, 139
- Абузайди Балхӣ, 21
- Абуисҳоқ Иброҳим ибни Муҳаммад ал Форисӣ ал-Истахрӣ, 27
- Абуисҳоқ Иброҳими Истахрӣ, 23
- Абуисҳоқи Муътасим, 258, 262, 264
- Абулаббоси Марвазӣ, 28
- Абулаббоси Саффоҳ, 18, 126, 130, 133, 148, 192
- Абулатоия, 221
- Абулқосим Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ ибни Хурдодбеҳ, 12, 294
- Абулқосими Ғассон, 187
- Абулқосими Поянда, 22, 33, 272, 295
- Абулҷаббор ибни Шуайб, 143
- Абулҳасан Алӣ Масъудӣ, 38, 294
- Абулҳусайни Зарринқӯб, 41, 294
- Абулфарачи Исфаҳонӣ, 13
- Абулянбақӣ ибни Тархон, 11

- Абуцаъфар, 12, 18, 132, 133, 154, 162, 272, 295
- Абуцаъфар Муҳаммад ибни Царири Табарӣ, 12, 272, 295
- Абуцаъфари Мансур, 134, 159
- Абумансур Абдулмалик ибни Муҳаммади Саолибии Нишопурӣ, 23, 295
- Абумуҳаммад Абдуллох ибни Муҳаммади Лобарӣ, 186
- Абумуҳаммади Язидӣ, 210
- Абумуслим, 3, 13, 16, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 163, 166, 167, 178, 179, 181, 193, 194, 220, 240, 244, 291, 292, 297
- Абумуслими Марвазӣ, 139
- Абумуслими Хуросонӣ, 3, 16, 19, 121, 122, 130, 132, 149, 158, 178, 180, 183
- Абунаср Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Наср ал-Қубовӣ, 176
- Абунидо, 223
- Абунувос, 221
- Абуҳанифа, 17, 18, 28
- Абуҳарираи Ровандӣ, 158
- Абуҳафси Суғдӣ, 28
- Абурайҳон Берунӣ, 23, 42, 51, 73, 118, 163, 189, 290, 296
- Абусаъид Абулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ, 23, 46, 139, 296
- Абусаъид Кулсум ибни Собит, 256
- Абусайдо ибни Солах, 112
- Абутамим Маад ал-Мунтасирбиллох, 126
- Абутолиб, 50, 51, 52, 56, 59, 126, 143, 280
- Аврам, 107
- Авс ибни Саълаба, 62
- аз-Зирикӣ, 57, 296
- ал-Бухорӣ, 28
- ал-Валид, 81
- Алиризо Каёнӣ, 23, 37, 46, 139, 296
- Алӣ ибни Ҳошим, 268
- ал-Муфаддал, 64
- Аммора ибни Амра, 194

- Амр ибни Лайс, 283, 284
 Анӯшервони Сосонӣ, 24,
 122
 Аҳмад ибни Абихолид,
 252, 255, 257
 Аҳмад ибни Абудовуд,
 261, 265
 Аҳмад ибни Асад, 254,
 255
 Аҳмад ибни Исмоил, 32
 Аҳмад ибни Исҳоқи
 Яъқубӣ, 57, 136, 137,
 142, 152, 296
 Аҳмад ибни Ҷунайд, 234
 Аҳмад ибни Муҳаммади
 Мисквейҳ, 38, 296
 Аҳмад ибни Яхё
 Балозурӣ, 37, 296
 Аҳмари Яшкурӣ, 47
 Аҳнаф ибни Қайс, 41, 45,
 47, 49, 50, 192
 Ардак, 43
 Ардашер, 23, 34, 39
 Ардашери Бобакон, 23
 ар-Розӣ, 28
 Асад ибни Абдуллоҳи
 Қасрӣ, 12, 111
 Асвор, 47, 289
 ат-Тирмизӣ, 28
 Афшини Ҳайдар, 234,
 235, 236, 237, 238, 240,
 258, 259, 260, 261, 262,
 263, 264, 265, 270, 271,
 272
 Афшини Ҳайдари
 Усрушанӣ, 234, 258,
 259, 270
 Ашкониён, 8
 Ашконӣ, 38
 Ашрас ибни Абдуллоҳ,
 111, 112, 116
 Байнот ибни Туғшода,
 183
 Балозурӣ, 35, 36, 37, 40,
 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52,
 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59,
 61, 62, 63, 68, 71, 192,
 259, 260, 296
 Балъамӣ, 38, 129, 134,
 136, 137, 152, 153, 154,
 164, 168, 169, 173, 174,
 175, 179, 195, 198, 199,
 200, 202, 203, 204, 206,
 207, 209, 210, 214, 215,
 218, 219, 221, 225, 226,
 249, 250, 251, 260, 261,
 262, 271, 294
 бани Умия, 13, 14, 80,
 126, 129, 131, 139, 151,
 193
 Бармак, 185, 186, 191,
 192, 194, 198, 205, 217,
 220, 221
 Бармакиён, 3, 19, 185,
 186, 187, 190, 192, 195,
 198, 199, 203, 204, 208,

- 209, 210, 212, 213, 215,
217, 218, 219, 220, 221,
222, 223, 224, 229, 250
- Бармакӣ, 7, 19, 150, 185,
193, 194, 195, 196, 197,
198, 199, 201, 204, 205,
206, 208, 210, 211, 212,
213, 214, 215, 216, 217,
219, 221
- Бароз ибни Моҳуя, 46
- Баромака, 186, 187, 191,
192, 194, 195, 196, 198,
207, 208, 209, 210, 211,
217, 218, 219, 300
- Баротарвакраш, 189
- Бартольд В.В., 85, 272,
296
- Бехофарид, 162, 163
- Берунӣ, 28, 42, 73, 163,
164, 169, 173, 174, 175,
176, 179, 189, 290
- Биш, 71, 108
- Бобуриёни Ҳинд, 25
- Большаков О.Г., 44, 73,
81, 83, 88, 91, 92, 105,
107, 147, 152, 297
- Буғои Бузург, 270
- Бузургмеҳр, 122
- Букайр ибни Вишоҳ, 63
- Букайр ибни Моҳон, 123
- Бумуслим, 132, 135, 137,
153
- Буроз, 48
- Бухорхудот, 107, 145
- Вакеъ ибни Абусуд, 84,
87
- Газзоли, 28
- Гаибов Г., 58, 59, 61
- Гардезӣ, 23, 35, 45, 46, 51,
139, 140, 162, 163, 164,
170, 171, 189, 223, 224,
225, 228, 229, 247, 284,
297
- Гассон ибни Аббод, 252,
255
- Гафуров Б., 80, 93, 95,
105, 122, 230, 297
- Грантовский Э.А., 297
- Гулумҳусайни Юсуфӣ,
13, 297
- Гурак, 75, 76, 78, 79, 80,
92, 101, 103, 112
- Гуриён, 28
- Гуштосп, 71, 188, 189
- Давлатшоҳи
Самарқандӣ, 284, 285,
288, 297
- Дақиқӣ, 187
- Дандамаев М.А., 297
- Девасти, 101
- Деваштич, 3, 9, 57, 87, 92,
96, 98, 101, 102, 103,
104, 105, 106, 108, 109,
166, 299
- Девашниг, 96
- Девашни, 96, 104, 108,

- 109
- Дилшоди Барно, 58
- Дориюши III, 38
- Дориюши севум, 41
- Доро, 38
- лудмони Сомонӣ, 3, 21, 32
- Ёкути Ҳамавӣ, 25
- Замахшарӣ, 28, 131
- Захириддин Муҳаммади Бобур, 25
- Зардушт, 188, 189
- Зардушт ибни Пуршасп ибни Фидросп, 189
- Зарринқуб А., 11, 16, 43, 165, 297
- Зиёд ибни Абесӯфиён, 53
- Зиёд ибни Солех, 143, 144, 146, 148
- Зикриё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ, 190, 191, 192, 298
- Зозай, 34
- Зуляминайн, 244, 253
- Ибни Абикурайма, 221
- Ибни Асир, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 81, 82, 84, 86, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 131, 141, 148, 153, 154, 155, 156, 168, 173, 174, 175, 179, 180, 193, 194, 199, 214, 228, 248, 249, 256
- Ибни Батгута, 119, 298
- Ибни Возеҳи Яъқубӣ, 47, 49, 55, 57, 59, 69, 74, 75, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 115, 136, 138, 160, 162, 203, 204, 211, 212, 213, 216, 217, 219, 224, 225, 227, 228, 251, 252, 253, 256, 258, 276, 296, 298
- Ибни Мисквейх, 38
- Ибни Надим, 163, 164
- Ибни Ҳайсам, 49
- Ибни Ҳозим ибни Забён, 53
- Ибни Руста, 26
- Ибни Сино, 28
- Ибни Факех, 21
- Ибни Халдун, 40, 44, 129, 134, 135, 136, 149, 167, 172, 173, 175, 179, 180, 201, 205, 213, 214, 218, 222, 224, 225, 228, 229, 244, 294
- Ибни Хурдодбех, 11, 21, 26
- Иброҳим ибни Аглаб, 223
- Иброҳим ибни Лайс, 234
- Иброҳим ибни Ҷабраил, 206
- Иброҳим ибни Ҷаъфари

- Балхӣ, 248
- Иброҳим ибни
Муҳаммад ибни Алӣ
ибни Абдуллоҳ ибни
Аббос, 124, 128
- Иброҳим ибни Сабех,
204
- Иброҳим ибни Усмон
ибни Башшор ибни
Судус ибни Гударза,
123
- Иброҳими Имом, 123,
124, 126
- Илбо ибни Аҳмари
Яшқурӣ, 95
- Илёс ибни Асад, 255
- Йозеф фон Гаммер-
Пургштал, 138, 298
- Искандари Мақдунӣ, 38
- Исмоил ибни Аҳмад, 23,
284
- Исмоил ибни Хумод
ибни Абуҳанифа, 18
- Исмоили Сомонӣ, 32,
202, 284, 285
- Исҳоқ ибни Иброҳим,
265, 269
- Исо ибни Маъқили
Ичлӣ, 123
- Исо ибни Муҳаммад, 233
- Исо ибни Мусои
Сарроҷ, 124
- Истахрӣ, 22, 26, 27, 30,
31, 294
- Қайс ибни Ҳайсам, 49, 53
- Қайс ибни Ҳубайра ибни
Макшӯҳи Муродӣ, 37
- Камол Х., 33, 34, 42, 44,
57, 275, 298
- Қаҳтаба ибни Шабиб,
123, 126, 141, 193
- Карахӣ, 27
- Қатан ибни Қутайба, 113
- Ковус, 257, 260
- Колесников А.И., 36, 299
- Кошеленко Г.А., 297
- Крачковская В.А., 74
- Крачковский И.Ю., 74,
80, 99, 101, 103, 104,
299
- Кубовӣ, 177, 182
- Қубод, 33, 34, 35
- Куводи дуом, 33
- Кӯҳёр, 269
- Қурайши Дандонӣ, 248
- Куртҳои Ҳирот, 28
- Куруши Кабир, 13
- Қусам ибни Аббос ибни
Абдулмуталлиб, 56, 57
- Қутайба, 3, 10, 65, 66, 67,
68, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 90,
91, 117, 144, 145, 149,
182, 290
- Қутайба ибни Туғшода,
144, 145, 183

- Ле Стренч, 25, 299
 Лившиц В.А., 101, 106, 299
 Лоҳиз ибни Курайз, 123
 Луҳросп, 188
 Маздак, 156, 231, 232, 266
 Маликушшуаро Баҳор, 131, 161, 299
 Манкчури Усрушанӣ, 263
 Мансури Умарӣ, 222
 Маҳмуди Ғазнавӣ, 186
 Марвони Умавӣ, 127, 193
 Марвониён, 143
 Мардованд, 43
 Мардоншоҳ, 33
 Марзбон ал-Мачусӣ, 161
 Маслама ибни Абдулмалик, 93, 116, 118
 Масрури Ходим, 211, 212
 Масъудӣ, 38, 43, 129, 150, 181, 190, 197, 198, 209, 213, 215, 217, 222, 239, 246, 247, 262, 275, 279, 280, 281, 283, 286, 299
 Маъмун, 20, 162, 205, 227, 228, 229, 233, 242, 243, 244, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 260, 265, 273
 Мирзоабдулазимхони Гургонӣ, 186, 301
 Мозиёр, 240, 262, 263, 268, 269, 271, 273, 292
 Мозиёр ибни Қоран, 262, 263, 271
 Молик ибни Ҳайсам, 123, 136, 137
 Молик ибни Райб, 56
 Молик ибни Форим, 172
 Моҳёр, 38
 Моҳуйи Сурӣ, 42
 Моҳуя Аброз, 50
 Моҳфарвазин, 162
 Мотарудӣ, 28
 Муқаннаъ, 3, 6, 16, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 232, 292
 Муҳаллаб ибни Абисуфра, 56, 64
 Муҳаммад ал-Амин, 229, 242
 Муҳаммад Амин, 207, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252
 Муҳаммад ибни Абдулмалик, 238, 265, 266
 Муҳаммад ибни Азизи Киндӣ, 108
 Муҳаммад ибни Васиф, 287
 Муҳаммад ибни Зуфар

- ибни Умар, 177
- Муҳаммад ибни Ҷарири
Табарӣ, 22, 33, 45, 51,
73, 136, 169, 188, 189,
231
- Муҳаммад ибни Начиби
Бакрон, 31, 196, 299
- Муҳаммад ибни Ҳасан,
135, 249, 296
- Муҳаммад ибни Ҳумайд,
234, 247
- Муҳаммад ибни Тохир,
275, 276
- Муҳаммад ибни Фаррух
Умар Кай, 255
- Муҳаммад ибни
Шаддод, 161
- Муҳаммад ибни Яҳё,
196, 213
- Муҳаммад Саъид, 162
- Муҳаммади Бакрон, 196
- Муҳаммади Лайс, 204
- Муҳаммади Наршаҳӣ,
10, 56, 57, 67, 176, 177,
299
- Муҳаммади Таваккул,
37, 296
- Муовия, 52, 53, 54, 55, 56,
59, 62, 114, 115, 192
- Муоз ибни Муслим, 169,
173, 176
- Мусайяб ибни Бишр, 106
- Мусайяб ибни Бишри
Риёҳӣ, 106
- Мусайяб ибни Зухайр,
173, 176, 194
- Мусайяб ибни Зухайр аз-
Заббӣ, 173, 176
- Муслим ибни Ақил, 60
- Муслим ибни Саъид,
110, 116
- Муслим ибни Саъиди
Килобӣ, 116
- Мусо ибни Исо, 199
- Мусо ибни Яҳё, 196, 208
- Мусои Турк, 270
- Мухаллад ибни Ҳусайн,
143
- Набӣ ибни Сувайд, 193
- Нарсӣ, 43
- Наршаҳӣ, 10, 57, 67, 68,
70, 71, 72, 84, 85, 117,
118, 125, 128, 143, 144,
145, 168, 169, 170, 171,
172, 173, 174, 176, 177,
178, 179, 182, 183, 202,
254, 290, 294
- Насируддини Тусӣ, 28
- Наср ибни Аҳмад, 22, 32,
254
- Наср ибни Сайёр, 117,
120, 127, 128, 129, 141,
182, 224, 259
- Наср ибни Шабас ал-
Уқайлӣ, 250
- Нафисӣ С., 255, 299, 300

- Низак, 64, 68, 135, 136, 191
 Низаки тархон, 64, 68, 72
 Низомулмулк, 153, 240, 282, 284, 285, 293
 Никифор, 223
 Носири Хусрав, 126, 280, 281, 300
 Нофеъ ибни Холиди Тохир, 53
 Нӯҳ ибни Асад, 254, 255
 Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ, 176
 Нуъмон ибни Собит ибни Нуъмон ибни Марзбон, 17, 18
 Озармидухт, 34, 35
 Озарӯя ал-Маҷусӣ, 161
 Оли Аббос, 211
 Оли Бармак, 222
 Оли Сомон, 22, 23
 Омир ибни Зубора, 193
 Омир ибни Имрон, 168
 Осим ибни Абдуллоҳ, 116
 Осим ибни Юсуфи Иҷлӣ, 123
 Паҳлавӣ, 41, 43, 294
 Пирӯз, 43
 Поляков А.С., 99, 300
 Пурон, 34
 Рабеъ ибни Зиёд, 47, 54
 Ризом ибни Собиқ, 158
 Рофеъ ибни Лайс, 3, 6, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 242, 244
 Рӯдакӣ, 22, 28, 297
 Рустами Фаррухзод, 34, 35, 36, 37
 Сабоъ ибни Нуъмони Аздӣ, 148
 Сағонхузоҳ, 111
 Садақа ибни Алӣ, 234
 Саидмуҳаммад Ночии Насрободӣ, 196
 Сайф ибни Иброҳим, 221
 Салм ибни Зиёд, 59, 61, 62, 182
 Салми Хосир, 222
 Салмон ибни Рабеаи Боҳалӣ, 37
 Саҳл ибни Сумбот, 237
 Саолибӣ, 23, 24, 35, 37, 42, 295
 Саффоҳ ба Исо ибни Мусо, 133
 Саффориён, 2, 8, 17, 20, 28, 29, 257, 274, 276, 284, 285, 286, 287, 288, 292
 Саъди Ваққос, 36, 37, 40
 Саъид ибни Абдулазиз, 93, 116, 118
 Саъид ибни Амри Ҳарашӣ, 116
 Саъид ибни Усмон, 55,

- 56, 57, 58, 59, 114, 290
- Саъиди Ҳарашӣ, 93, 94, 175
- Саъиди Ҳузайна, 93
- Семёнов А.А., 300
- Смирнова О.И., 77, 300
- Собит ибни Мусо, 197
- Сомониён, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 22, 26, 27, 28, 29, 31, 155, 186, 254, 275, 288, 292, 293, 300
- Сомонӣ, 2, 8, 20, 22, 32, 188, 254, 284, 292
- Сосониён, 8, 9, 11, 33, 34, 36, 37, 39, 190, 195, 231, 274, 275
- Сосонӣ, 33, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 258, 298
- Спидамон, 166
- Сугдӣ, 62
- Сулаймон ибни Абдулмалик, 87, 115, 192
- Сулаймон ибни Абуссарӣ, 91, 106, 109
- Сулаймон ибни Бармак, 192
- Сулаймон ибни Касир, 123, 132
- Сулаймон ибни Ҳумайди Аздӣ, 225
- Сухарева О.А., 58, 300
- Табарӣ, 12, 21, 33, 34, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 146, 148, 149, 152, 153, 154, 155, 160, 161, 164, 167, 168, 169, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 189, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 225, 226, 227, 228, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 270, 271, 272, 276, 277, 281, 283, 285, 289, 294, 295
- Талха ибни Тоҳир, 257
- Тамим ибни Наср, 193
- Тархун, 74, 80, 101
- Темурланг, 138

- Тоҳир ибни Абдуллоҳ, 275
- Тоҳир ибни Хусайн, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 274
- Тоҳири Зуляминайн, 255
- Тоҳириён, 2, 7, 8, 17, 20, 28, 29, 185, 244, 253, 255, 256, 257, 258, 261, 262, 272, 273, 275, 276, 292
- Туфайл ибни Авфи Яшкурӣ, 53
- Убайдуллоҳ ибни Зиёд, 54, 55, 56, 60
- Уқба ибни Муслим, 172
- Умавиён, 16, 17, 93, 120, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 141, 143, 145, 146, 149, 157, 165, 192, 193, 194, 291
- Умайр ибни Усмон ибни Саъд, 45
- Умайя ибни Абдуллоҳ, 63
- Умар ибни Абдулазиз, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 103, 114, 115
- Умар ибни Абдуллоҳи Тамимӣ, 80
- Умар ибни Ҳубайра, 96, 109, 116
- Умар ибни Ҳубайраи Фазорӣ, 109, 116
- Умар ибни Хаттоб, 36, 38, 39, 45
- Умари Сӯбахӣ, 170
- Умари Хайём, 28
- Уммиҳаким, 114
- Уммиҳонӣ, 51
- Умму Муҳаммад, 62
- Уммуқосим, 192
- Устоз Сис, 3, 6, 16, 160, 161, 162, 164, 165, 171
- Фазл ибни Рабеъ, 214, 216, 218, 229, 242
- Фазл ибни Яҳё, 194, 195, 199, 201, 202, 206
- Фазл ибни Яҳё ибни Холид ибни Бармак, 194
- Фазли Бармакӣ, 199, 200, 202, 206, 207, 214, 217
- Фарғонӣ, 28
- Фароҳурмуз, 35
- Фаррухонмоҳ Исфандиёр, 34
- Фасеҳи Хавофӣ, 46, 55, 56, 64, 65, 69, 74, 78, 81, 84, 85, 120, 124, 126, 131, 132, 136, 140, 154, 158, 159, 168, 175, 176, 194, 196, 197, 198, 200, 201, 203, 205, 206, 209, 210, 213, 214, 217, 220,

- 221, 224, 227, 228, 232,
237, 242, 245, 248, 250,
251, 252, 253, 255, 256,
257, 263, 264, 280, 283,
284, 301
- Фатуварн, 98
- Феофил, 235
- Фирдавсӣ, 24, 28, 35, 38,
187, 188, 301
- Фирӯз писари
Меҳрчушнас, 34
- Фирӯзи Испахбуд, 153
- Фиръавн, 268
- Форобӣ, 28
- Форсӣ, 21
- Фотимиёни Миср, 126
- Фрай Р., 180, 181, 301
- Фрейман А.А., 97, 98, 99,
301
- Хозим ибни Хазима, 161,
162
- Холид ибни Абдуллоҳ
ибни Зуҳайр, 50
- Холид ибни Абдуллоҳи
Қасрӣ, 110, 114, 116
- Холид ибни Бармак, 190,
192, 193, 196, 213
- Хоҷа Низомулмулк, 125,
152, 153, 154, 155, 156,
179, 231, 240, 278, 279,
280, 282, 283, 284, 285,
301
- Хоразмшоҳ, 73, 107
- Хоразмшоҳиён, 31
- Худоёри Валама, 57
- Хулайд ибни Абдуллоҳи
Ҳанафӣ, 53
- Хулайд ибни Тариф, 51
- Хуррама, 232
- Хусрав, 22, 33, 34, 127
- Хусрав писари
Меҳрчушнас, 34
- Хусрави Анӯшервони
Сосонӣ, 24, 231
- Хусрави Парвиз, 33, 34,
274
- Хусрави Парвизи
Сосонӣ, 274
- Хутак хотун, 55, 56, 61,
182
- Ҳазрати Шох, 57
- Ҳайдаршо Пирумшо, 1,
7
- Ҳайён ан-Набатӣ, 84
- Ҳаким Заҷҷочӣ, 272
- Ҳаҷҷоч ибни Юсуф, 63,
64, 65, 66, 67, 78, 81
- Ҳамдуллоҳи Муставфӣ,
133, 137, 139, 263
- Ҳамза Камол, 1, 2, 4, 5,
131
- Ҳамзаи Хориҷӣ, 273
- Ҳамзахон Камолов, 2
- Ҳанаш ибни Сабал, 146
- Ҳариши Систонӣ, 161
- Ҳарсама ибни Аъян, 226,

- 227, 242, 246, 247
- Ҳасан ибни
Абулғамарратаи
Киндӣ, 112
- Ҳасан ибни Алӣ, 43, 52
- Ҳасан ибни Саҳл, 250
- Ҳахоманишиён, 8
- Ҳахоманишӣ, 38, 190
- Ҳиром, 43
- Ҳишом ибни
Абдулмалик, 111, 114
- Ҳорис ибни Сурайч, 113
- Ҳорун, 19, 195, 197, 198,
199, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 212,
213, 214, 215, 216, 217,
218, 219, 220, 223, 224,
225, 226, 227, 228, 229,
242, 244
- Ҳоруни Аббосӣ, 19
- Ҳорунуррашид, 162, 194,
195, 196, 197, 198, 199,
200, 201, 202, 203, 207,
208, 216, 220, 227, 231
- Ҳорунуррашиди Аббосӣ,
139, 198
- Ҳошимиён, 123, 130
- Ҳумод, 18
- Ҳусайн ибни Алӣ, 59, 246
- Ҳусайн ибни Муоз, 168
- Ҳусайн ибни Мусъаб,
244, 250
- Ҷабраил ибни Яхё, 171,
- 172
- Ҷайғуяи Харлухӣ, 227
- Ҷамол Қаршӣ, 85
- Ҷарроҳ ибни Абдуллоҳ,
88, 89, 103, 116
- Ҷаъда ибни Ҳубайра, 51
- Ҷаъда ибни Ҳубайраи
Махзумӣ, 52
- Ҷаъфар ибни Динор, 235
- Ҷаъфар ибни Ҳанзала,
117, 150
- Ҷаъфари Бармакӣ, 202,
203, 208, 209, 210, 215,
216, 220, 221
- Ҷовидон писари Саҳл,
232
- Ҷомосп, 188
- Ҷонусиёр, 38
- Ҷудайъ ибни Алии
Кирмонӣ, 117
- Ҷумайъ ибни Ҳозир, 92
- Ҷумхур ибни Маррори
Иҷлӣ, 154
- Ҷунайд ибни
Абдуррахмон, 114, 116
- Ҷўраалӣ Махмадали, 97
- Ҷушнасада, 34
- Шабиб ибни Доҳ, 163
- Шавкар ибни Хумайк,
107
- Шайхи Тусӣ, 28
- Шаҳиди Балхӣ, 28
- Шаҳрбароз, 34

- Шахрбону, 43
- Шарафуддин
Абуабдуллох
Муҳаммад ибни
Абдуллох Муҳаммад
ибни Иброҳими
Тунҷӣ, 119
- Шарафуддини Тусӣ, 28
- Шарик, 3, 6, 142, 143,
145, 146
- Шарик ибни Шайхи
Маҳрӣ, 3, 6, 142, 143
- Ширин, 33
- Ширӯя, 33
- Шуъба ибни Зухайри
Наҳшалӣ, 90
- Юнусов А.С, 230, 233,
302
- Юсуф ибни Умар, 116
- Яздгирд, 45
- Яздигурди сеюм, 34, 40,
275
- Язид ар-Раққошӣ, 221
- Язид ибни Абдулмалик,
93, 96, 116
- Язид ибни Мансури
Хумайрӣ, 224
- Язид ибни Муҳаллаб, 64,
65, 87, 88, 93, 115, 116
- Язид ибни Муовия, 59,
62
- Яқтин, 134
- Якубовский Ю.А., 120,
302
- Яҳё ибни Абдуллох ибни
Ҳасан, 199, 210, 215,
216
- Яҳё ибни Асад, 255
- Яҳё ибни Ашъаси Тойӣ,
225
- Яҳё ибни Муоз, 233
- Яҳё ибни Ҳаким, 114
- Яҳё ибни Холид, 196,
197, 198, 203, 204, 206
- Яҳё ибни Холид ибни
Бармак, 197
- Яҳёи Алавӣ, 199, 200
- Яҳёи Бармакӣ, 11, 197,
198, 202, 204, 205, 206,
207, 208, 211, 212, 213,
215, 216
- Яъкуби Лайси Саффорӣ,
20, 274, 275, 276, 287
- Яъкубӣ, 26, 47, 49, 55, 57,
59, 69, 74, 75, 78, 79, 81,
82, 83, 84, 85, 87, 88, 89,
115, 136, 138, 142, 152,
160, 162, 203, 204, 211,
212, 213, 216, 217, 218,
219, 224, 225, 227, 228,
229, 251, 252, 253, 255,
256, 258, 259, 276, 296,
298

ФЕҲРИСТИ НОМҲОИ ҶУҒРОФӢ

Абаргар, 98	179, 195, 199, 200, 201,
Абаршаҳр, 47, 53	202, 205, 210, 211, 213,
Абгар, 93, 98, 104, 105, 108	218, 220, 225, 238, 242, 243, 245, 246, 248, 250,
Абевард, 27	251, 252, 253, 257, 258,
Австрия, 138	260, 272, 277, 278, 279,
Айвони Касро, 195, 196	280, 284, 285, 293
Аирйанем-Ваеча, 21	Байнаннаҳрайн, 130
Аҷам, 10, 25, 37, 76, 82, 166, 189, 192, 196, 218, 266, 269, 288	Байҳақ, 25
Амударё, 21, 24, 25, 54, 62, 71, 111, 143, 170	Балучистон, 24, 130
Анбор, 130, 133, 199, 210	Балх, 12, 17, 19, 25, 28, 41, 43, 50, 68, 87, 110, 111, 113, 125, 146, 185, 187, 188, 189, 191, 192, 225, 226, 293
Андичон, 85	Банокат, 28
Аҳорун, 71, 72	Баруқон, 113
Араб, 10, 167, 250, 269	Басра, 46, 51, 54, 55, 83, 88, 93, 116, 250, 281
Арабистон, 9	Биъанҷар, 71
Арафот, 131	Боби Кушмоҳан, 140
Аргандоб, 29	Бодғиз, 23
Ардабил, 90, 235	Бойсун, 73
Арманистон, 130, 235, 237, 264	Бор (Анбор), 124
Армения, 197	Бохтар, 29, 190
Арон, 232	Буст, 161
Аршак, 235	Бухоро, 10, 22, 23, 27, 28, 55, 56, 57, 61, 67, 68, 70, 71, 72, 84, 85, 113, 117,
Африқо, 223	
Ашрусана, 201	
Бағдод, 20, 22, 162, 171,	

118, 125, 128, 142, 143,
144, 145, 148, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 173,
174, 176, 177, 178, 179,
180, 181, 182, 183, 192,
202, 224, 254, 284, 290,
293, 294, 295, 299

Бушанч, 23

Варазрӯд, 24

Варорӯд, 3, 4, 5, 6, 10, 22,
24, 25, 31, 46, 54, 58, 63,
64, 66, 67, 69, 71, 81, 82,
83, 90, 96, 109, 119, 120,
125, 127, 143, 145, 147,
148, 157, 165, 167, 170,
171, 175, 178, 180, 259

водии Ҳисор, 71

Восит, 116, 280

Гелон, 200

Гузгон, 49

Гунди Шопур, 283

Гурганч, 31

Гургон, 141, 193, 227, 228

Фазна, 25

Фазнӣ, 28

Гур, 53

Дайлам, 155, 199

Дачла, 137, 138, 195, 247

Дамованд, 195

Дашти Қипчок, 119

Димишқ, 60, 70, 130

Домғон, 38

Дороб, 40

Душанбе, 1, 2, 10, 12, 18,
22, 23, 33, 34, 35, 38, 40,
42, 44, 45, 46, 48, 49, 50,
51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
58, 59, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 68, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 88,
89, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
96, 97, 104, 105, 107,
108, 109, 110, 111, 112,
113, 114, 115, 116, 118,
122, 123, 131, 163, 169,
188, 189, 230, 272, 275,
281, 294, 295, 296, 297,
298, 299, 300, 301

Замм, 143

Заҳматобод, 97

Зарафшон, 29, 96, 97, 98,
104, 105, 107

Заррег, 42

Зоб, 264

Илок, 29

Ирок, 25, 64, 81, 87, 109,
111, 115, 150, 195, 244,
255, 287

Испания, 130

Истамбул, 138

Истаравшан, 57

Истахр, 34, 40, 189

Исфаҳон, 40, 124, 193,

243, 283
 Иттиҳоди Шӯравӣ, 97, 99
 Кавири Лут, 25
 Казоч, 236
 Қаҳистон, 49, 161, 200
 Карбало, 60
 Каркӣ, 143
 Қашқадарё, 29
 Каъба, 156, 190, 242
 Кеш, 25, 77, 109, 125, 148,
 170, 172, 175, 181
 Кирмон, 40, 46, 276, 283
 Кобул, 24, 28, 162, 191,
 206, 287
 Ковакаимардон, 169
 Коза, 169
 Косон, 71
 Кох, 85
 Кошғар, 67, 74
 Кулич, 85
 Кум, 98, 107
 Куфа, 42, 50, 60, 83, 123,
 124, 126, 130, 132, 208,
 214, 248
 кӯҳи Муғ, 96, 97, 98, 100,
 101, 102, 105, 107
 Кӯҳистон, 124, 232, 278
 Қибрис, 130, 223
 Қодисия, 36, 37, 39, 44
 Қоҳира, 126
 Қумис, 153, 154
 Ленинград, 74, 97, 99,
 100, 101, 187, 297, 299,
 300, 301
 Мавсил, 124, 194, 234
 Мағриб, 197, 280
 Мадина, 13, 36, 43, 47, 49,
 58, 59, 209
 Мадоин, 135, 136, 195,
 196
 Макка, 56, 57, 59, 123,
 132, 206, 209, 210, 219,
 223, 242
 Маҳдия, 280, 282
 Марв, 23, 28, 41, 42, 45,
 46, 48, 50, 52, 53, 54, 55,
 57, 62, 71, 81, 87, 125,
 129, 140, 148, 158, 169,
 172, 173, 176, 179, 226,
 227, 242, 249, 251, 253,
 293
 Марви Шоҳичаҳон, 23
 Марви Шоҳчон, 23
 Марврӯд, 23, 42, 45, 50,
 53, 68
 Машҳад, 138, 265
 Миср, 126, 130, 134, 135,
 199, 271
 Мовароуннаҳр, 21, 23,
 24, 30, 31, 43, 112, 119,
 154, 169, 179, 200, 201,
 205, 224, 225, 226, 254,
 255, 257, 284
 Мочин, 279

Муқон, 189
 Мурғоб, 42
 Навканда, 144
 Наҳованд, 40, 42, 243
 Наҳравон, 252
 Наршах, 168, 172
 Насибайн, 124
 Нахшаб, 125, 181
 Нимрӯз, 205
 Нисо, 27, 48
 Нишопур, 20, 31, 45, 47,
 48, 49, 50, 51, 62, 125,
 152, 153, 163, 171, 254,
 262, 276, 289
 Озарбойчон, 189, 200,
 232, 233, 263, 273
 Озодвор, 47
 Омул, 67, 148
 Оҳангарон, 29
 Ориёно, 26
 Осиёи Вусто, 25
 Осиёи Миёна, 29, 103
 Панҷакент, 92, 98, 102,
 105, 107
 Панҷ, 102
 Покистон, 24
 Помир, 25
 Порс, 27, 34, 281
 Пушанг, 23, 53, 125, 244,
 254, 287
 Рабинҷан, 109
 Работи Сарҳанг, 85
 Рай, 35, 66, 129, 136, 153,
 154, 155, 156, 195, 200,
 205, 211, 227, 229, 243,
 245, 277
 Раққа, 207, 210, 212, 213,
 250, 251, 253
 Рометан, 55
 рӯди Мурғоб, 42
 Рӯён, 207
 Рум, 33, 223, 235, 261, 271
 Самарқанд, 11, 56, 57, 58,
 59, 61, 62, 74, 75, 76, 78,
 79, 80, 87, 90, 91, 92, 93,
 94, 96, 98, 102, 103, 104,
 110, 112, 118, 128, 145,
 147, 148, 171, 172, 175,
 182, 193, 224, 225, 226,
 227, 242, 244, 254, 255,
 290, 291, 293
 Сарахс, 49, 125, 251
 Сафеданч, 125
 Сичистон, 25
 Синд, 32, 123, 130, 283
 Сипоҳон, 205
 Сирдарё, 13
 Систон, 23, 24, 40, 43, 47,
 134, 161, 164, 203, 205,
 273, 275, 276, 277, 278,
 279, 281, 283, 285, 286,
 287, 288, 301
 Сиффин, 51
 Сова, 129

Сомарро, 238, 239, 263
Суғди Самарқанд, 56, 74
Суғди Хуросон, 22
Табаристон, 23, 135, 151,
153, 155, 156, 200, 205,
210, 223, 262, 263, 273,
277, 292, 296
Табасайн, 45, 46, 47
Тайсфавун, 34, 35, 39, 40
Тахористон, 23, 25, 29,
43, 68, 109, 136, 140,
193, 224, 276
Тези Кик, 43
Техрон, 11, 13, 17, 18, 19,
21, 23, 25, 27, 30, 31, 34,
35, 37, 38, 41, 45, 46, 47,
49, 51, 56, 57, 66, 69, 94,
119, 122, 125, 129, 131,
133, 134, 136, 139, 140,
150, 153, 154, 158, 159,
162, 167, 186, 187, 190,
192, 194, 197, 231, 232,
244, 248, 249, 259, 260,
263, 272, 294, 295, 296,
297, 298, 299, 300, 301,
302
Тибет, 224
Тирмиз, 59, 172
Тироз, 146, 147
Толиқон, 23, 49, 53, 68, 69
Тоҷикистон, 2, 57, 299
Туркистон, 61, 173, 279
Тус, 47, 48, 50, 138, 139,
155, 228, 289, 293
Урганч, 293
Уришт, 71
Уструшана, 25
Ушрусана, 200, 259, 262,
264, 266
Фаластин, 130
Фарғона, 25, 29, 32, 71,
74, 75, 81, 82, 85, 94, 95,
104, 105, 110, 128, 146,
224, 255
Фарорӯд, 23, 24
Форёб, 49, 73
Форс, 13, 195, 250, 277,
281, 283
Фурот, 39
Фушанг, 244
Хатлон, 12, 110, 111, 125
Ховари Наздик, 233
Хомун, 29
Хоразм, 24, 25, 29, 32, 61,
73, 107, 118, 119, 143,
290
Хузистон, 281
Хучанд, 28, 31, 61, 94, 95,
104, 110, 284, 297, 299
Хуросон, 3, 6, 10, 12, 13,
16, 17, 19, 20, 21, 22, 23,
24, 25, 26, 28, 31, 35, 38,
45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 54, 55, 56, 57, 59,

61, 62, 63, 64, 65, 66, 68,
72, 73, 77, 80, 82, 83, 84,
86, 87, 88, 89, 90, 92, 93,
96, 103, 109, 110, 111,
112, 113, 114, 115, 116,
118, 121, 122, 123, 124,
125, 127, 128, 129, 130,
132, 134, 135, 136, 138,
139, 140, 141, 143, 148,
149, 150, 151, 152, 156,
157, 158, 160, 161, 164,
165, 167, 168, 169, 173,
175, 178, 181, 185, 190,
191, 193, 199, 200, 201,
202, 203, 205, 208, 210,
211, 224, 225, 226, 227,
238, 239, 242, 243, 244,
246, 251, 252, 253, 254,
255, 257, 258, 259, 260,
261, 262, 263, 272, 273,
274, 275, 276, 277, 278,
282, 283, 284, 286, 287,
288, 297, 299, 302

Хуросони Бузург, 1, 2, 3,
6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15,
16, 17, 18, 20, 21, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 35, 38, 53,
66, 71, 85, 87, 89, 114,
115, 117, 120, 127, 130,
142, 146, 148, 151, 155,
157, 165, 183, 227, 229,
230, 241, 250, 253, 256,
259, 260, 271, 274, 275,
284, 287, 289, 290, 291,
292, 293

Хуттал, 111, 146, 224, 260
Хутталон, 12, 110, 111
ҳавзаи Амударё, 29
ҳавзаи Ҳилманд, 29
Ҳамадон, 35, 129, 154,
200, 243, 245
Ҳарирӯд, 29
Ҳичоз, 49
Ҳинд, 25, 103, 130, 190,
279
Ҳиндукуш, 24
Ҳиндустон, 24, 42
Ҳира, 210
Ҳирот, 23, 28, 49, 50, 53,
63, 125, 244, 251, 254
ҳавзаи Амударё, 29
ҳавзаи Ҳилманд, 29
Ҳамадон, 35, 129, 154,
200, 243, 245
Ҳарирӯд, 29
Ҳичоз, 49
Ҳинд, 25, 103, 130, 190,
279
Ҳиндукуш, 24
Ҳиндустон, 24, 42
Ҳира, 210
Ҳирот, 23, 28, 49, 50, 53,
63, 125, 244, 251, 254
Чағониён, 71, 125, 191

Чин, 25, 41, 43, 77, 95, 97,
104, 146, 147, 148, 191
Чирчик, 29
Чоч, 25, 29, 75, 81, 98,
105, 110, 111, 146
Чазира, 124, 126, 212,
242, 251
Чайхун, 25, 43, 70, 169
Чибол, 116, 205, 234, 243
Чонг Гон, 43
Чувайн, 25, 47
Шахристон, 105
Шероз, 276
шимоли Африко, 130,
199, 280
Шом, 80, 116, 130, 134,
202, 203, 223, 271
Шористон, 70
Шористони Рӯин, 70
Шош, 12
Шумон, 71, 72, 107
Эрон, 3, 8, 9, 10, 13, 14,
18, 19, 24, 33, 34, 35, 36,
38, 41, 43, 44, 45, 66, 68,
69, 71, 72, 73, 81, 82, 84,
86, 130, 138, 153, 155,
161, 165, 180, 181, 188,
192, 230, 231, 232, 241,
260, 271, 274, 275, 287,
289, 290, 292, 294, 296,
297, 298, 301
Эронвич, 21
Ярмук, 36, 44